

ਪੰਜਾਬੀ

ਲੁਧਿਆਣਾ

ਸੋਚ

(ਤੁਲਨਾਤਮਕ)

www.PunjabiLibrary.com

ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ ਲੁਧਿਆਣਾ

ਪ੍ਰੈ: ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ
ਐਮ. ਏ.

ਫਾਰਸੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਧ

(ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ)

ਚੌਥੇ ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ
ਗੈਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ, ਲੁਧਿਆਣਾ

ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ,
ਘੰਟਾ ਘਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ ।

ਪਟਿੰਟਰ ਤੇ ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਸਰਦਾਰ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਐਮ. ਏ. ਦੇ
ਯਤਨ ਨਾਲ ਲਾਹੌਰ ਆਰਟ ਪ੍ਰੈਸ ਸਿਵਲ ਲਾਈਨਜ਼, ਲੁਧਿਆਣਾ
ਵਿਚ ਛਪੀ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸਾਂਪ, ਪੰਟਾ ਘਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਤੋਂ
ਪਰਕਾਬਤ ਕੀਤੀ।

ਸਮਰਪਣ

ਊਨ੍ਹਾਂ ਨਵੇਂ ਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਨਾਂ
ਬੜੇ ਸਤਿਕਾਰ ਸਹਿਤ ਸਮਰਪਣ
ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ
ਇਹ ਸਾਰੀ ਸੋਝੀ
ਮਿਲੀ ।

କୁରୁତୀ

କିମ୍ବା କିମ୍ବା କିମ୍ବା କିମ୍ବା

କିମ୍ବା କିମ୍ବା କିମ୍ବା କିମ୍ବା

କିମ୍ବା କିମ୍ବା କିମ୍ବା

କିମ୍ବା କିମ୍ବା

କିମ୍ବା

੩੩ਕਰਾ

ਪੁਸਤਕ ੧ (ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਆਨ)

੧. ਛਾਰਸੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸਰੋਤ	੧
੨. ਛਾਰਸੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸੁਰਜੀਤੀ	੧੨
੩. ਛਾਰਸੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ	੨੦
੪. ਛਾਰਸੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ-ਭਾਖੈਈ ਪਰਭਾਵ	੨੯
੫. ਛਾਰਸੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗਜ਼ਲ	੩੬
੬. ਛਾਰਸੀ ਮਸਨਵੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ	੪੨
੭. ਛਾਰਸੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰੁਬਾਈ	੬੦
੮. ਤਸੱਫੂਫ ਜਾਂ ਸੂਫੀ ਸਿਧਾਂਤ	੬੮
੯. ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ	੭੭
੧੦. ਛਾਰਸੀ ਪੰਗਲ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ	੮੨
੧੧. ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਤੇ ਛਾਰਸੀ	੧੦੧

ਪੁਸਤਕ ੨ (ਵਿਆਕਰਨ ਤੇ ਅਨੁਵਾਦ)

੧

४०८

(अनुवाद अंग्रेजी) अंग्रेजी

महाराजा विक्रम के लक्ष्य

संस्कृत भाषा के विवरण

विवरण का विवरण

विवरण विवरण के विवरण

(अनुवाद अंग्रेजी) अंग्रेजी

४०९

ਮੁਖ-ਬੰਦ

ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਛਾਰਸੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਢੇਰ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤਾਂ ਸਿਧਾ ਹੀ ਅਸੀਂ ਛਾਰਸੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਥਲੇ ਵਸਦੇ ਰਸਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ 1ਨਰਸੰਦੇਹ ਦੌਹਾਂ ਭਾਖਾਵਾਂ ਤੇ ਸਭਿਆਤਾਵਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਚਿਰ-ਕਾਲੀਨ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਭਾਖਾ ਉੱਤੇ ਜੇ ਪਰਭਾਵ ਪਾਇਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਨ ਦਾ ਇਹ ਤੁੱਛ ਜਿਹਾ ਯਤਨ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਾ ਬਹੁਤ ਲੰਬਾ ਹੈ ਤੇ ਖੋਜ ਦਾ ਖੇਤਰ ਵਿਸ਼ਾਲ। ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਸੱਭ ਕੁਝ ਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਾਂ ਹੇਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦਾ। ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਹੋਣਾ ਹਾਲੀ ਬਾਕੀ ਹੈ, ਅਣਗਿਣਤ ਨਵੀਆਂ ਗਲਾਂ ਲਭਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਫੇਰ ਵੀ ਕੁਝ ਮੌਲਕ ਵਿਚਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਤਰਿਆਂ ਵਿਚ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਸ ਆਉਣਗੇ, ਅਤੇ ਜੇ ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਅਭਿਲਾਖੀਆਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਆ ਸਕਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਸੀ ਧੁੰਪਲੀ ਨੁਕਰ ਨੂੰ ਰੁਸ਼ਨਾ ਸਕਣ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਨੂੰ ਸਫਲ ਮੰਨਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਫਰਜ਼ ਤੋਂ ਖੁੱਝ ਰਿਹਾ ਹੋਵਾਂਗਾ ਜੇ ਮੈਂ ਪੂਜਯ ਡਾਕਟਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਐਮ. ਏ., ਪੀ. ਐਚ. ਡੀ. ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਨ ਕਰਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਹਿਬਤ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਖੋਜ ਦੀ ਜਾਗ ਲਗੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਮਾਨਯਕ ਡਾਕਟਰ ਤਿ੍ਹੁਲੋਚਨ ਸਿੰਘ, ਐਮ. ਏ. ਪੀ. ਐਚ. ਡੀ. ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਵਿਦਿਆ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵੀ ਰਿਣੀ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਗਾਤਾਰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਸਦਨਾਂ ਮੈਂ ਪਾਠਕਾਂ ਅਗੇ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਰੱਖ ਸਕਿਆ ਹਾਂ।

ਗੈਰਮੰਟ ਕਾਲਜ,
ਲੁਧਿਆਣਾ।
੨੦ ਅਗਸਤ, ੧੯੫੪।

ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ

ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸਰੋਤ

ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਢੇਰ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਭਾਖਾ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀ ਖੋਜ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਮੂਲ-ਸ੍ਰੋਤ ਇਕੇ ਹੋ। ਨ ਸਿਰਫ਼ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਈਰਾਨੀ ਬੋਲੀਆਂ ਸਗੋਂ ਯੂਨਾਨੀ ਭਾਖਵਾਂ ਵੀ ਇੱਕ ਸਾਂਝੇ ਪਰਵਾਰ ਦੀਆਂ ਦੋਹਤਰੀਆਂ-ਪੋਤਰੀਆਂ ਹਨ। ਕੋਈ ਸਮਾਂ ਸੀ, ਸਾਡੇ ਈਰਾਨੀ ਤੇ ਯੂਰਪੀ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵਡੇ ਇਕ ਥਾਂ ਵੱਸਏ ਸਨ। ਉਹ ਥਾਂ ਕਿਹੜੀ ਸੀ? ਇਸ ਗਲ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਵਿਦਵਾਨ ਖੋਜੀਆਂ ਨੇ ਕਈ ਥਾਂ ਮਿਥੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਕੋਹ ਕਾਛ ਜਾਂ ਹਿੰਦੂ ਕੁਸ਼ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਦੱਸਦਾ ਹੈ, ਦੂਜਾ ਉਤਰੀ ਧਰੂ ਪ੍ਰਾਂਤ, ਤੀਸਰਾ ਉਤਰ-ਪੱਥਰੀ ਯੂਰਪ ਜਾਂ ਫੇਰ ਆਰਮੀਨੀਆ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗਾਇਲਜ਼* ਅਸਟਰੀਆ ਤੇ ਹੰਗਰੀ ਨੂੰ ਆਰੀਆਂ ਦਾ ਆਦਿਮ ਅਸਥਾਨ ਮੰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਸੱਭ ਪਾਸੇ ਖਿੰਡਾ ਰੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਮੂਲ ਭਾਖਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਖੋਜ ਬਣਾਈ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖਾ-ਸਰੀਰ ਵਿਗਿਆਨ, ਕਿਸੇ ਭੂਗੋਲ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਭੂਤੱਤਵ-ਵਿਗਿਆਨ। ਹਰ ਇੱਕ ਪਾਸ ਆਪਣੀ ਰਾਇ ਲਈ ਦਲੀਲ ਹੈ, ਪਰ ਨਿਸਚਿਤ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਅਸੀਂ ਇੱਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕਹਿ ਸੱਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ੨੫੦੦

* ਦੇਖੋ Linguistic Survey of India—Grierson Vol I,
Part (i)

ਪੁਰਵ-ਈਸਥੀ ਦੇ ਲਗ ਭਗ ਭਾਰਤੀ-ਯੂਰਪੀ ਆਰੀਆ ਮੰਡਾ ਏਸ਼ ਵਿੱਚ ਵੱਸਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਦੇਸ਼ ਫਾਰਸ ਦੇ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਉਤੱਕ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਮੀਡੀਆ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਮੰਡਾ ਲੇਕ 'ਈਕ 'ਲੁਤਨ' ਭਾਖਾ* ਬੋਲਦੇ ਸਨ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਪੁਰਾਤਨ ਵੈਦਿਕ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪੁਰ ਲੈ ਖੰਡਰਾਂ ਦੀ ਖੁਦ ਈ ਸਮੇਂ ਅਜਿਹੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੂਤਰੀਆ ਮਿਡੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਭਾਰਤ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਪਿਛੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਭਾਰਤੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵਾਰ ਆਇਆ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਰੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਈਰਾਨ ਵਿੱਚ ਵੱਸ ਪਏ ਤੇ ਬਾਬੀਆਂ ਨੇ ਅਗੋਂ ਵੱਧਣਾ ਜਾਰੀ ਰਖਿਆ ਅਤੇ ਅੰਤ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਆਦ ਖਲ ਹੋਏ। ਆਰਯਾ ਲੇਕ ਜੋ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚੇ, ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਵਸੋਂ ਵਿੱਚ ਘਿਰ ਗਏ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਬਹਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਕਾਇਮ ਰਖਿਆ, ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ 'ਦੇਵ-ਭਾਖਾ' ਮੰਨ ਦਰਾਵੜੀ ਭਾਖਾਂ ਤੋਂ ਅੱਡ ਰਖਦੇ ਰਹੇ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸਮੱਝ ਅਸਭਿਆਚਾਰ ਦਰਾਵੜਾਂ ਤੋਂ ਪਰਹੇਜ਼ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਪਰ ਫਾਰਸ ਦੇ ਆਰੀਏ ਛੇਤੀ ਹੀ ਆਪਣੀ ਭਾਖਾ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਰੰਗ ਰੂਪ ਨੂੰ ਗਢਾ ਬੈਠੇ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਕਿ ਇਥੇ ਆਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਹੋਰ ਰੌਆਂ ਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ।

ਵੇਦਕ ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਕਾਬਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਤਲੁਜ ਤਕ ਸਾਰਾ ਦੇਸ਼ 'ਸਪਤ ਸੰਧੂ' ਕਹਿਲ ਉੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਵੱਸੇ ਹੋਏ ਆਰੀਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ (ਵੇਦਕ ਕਾਲ ਦੀ) ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਈਰਾਨ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾ (ਅਵਸਤਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ) ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਲ ਬਹੁਤ

* ਆਰੀਆਂ ਲੇਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਦੋ ਵਡਾਂ ਆਂ ਸ਼ਾਖਾਂ ਬਣੀਆਂ : ਇੱਕ 'ਸ਼ਤਮ' ਆਰੀਆਂ ਦੀ ਤੇ ਦੂਜਾ ਕੈਟਮ ਆਰੀਆਂ ਦੀ। 'ਸ਼ਤਮ' ਤੇ 'ਕੈਟਮ' ਵੇਂਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ 'ਸੇ' (੧੦੦) ਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਿਸੇ ਇਕੋ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਵਿਗਸਤ ਹੋਏ ਭਾਸਦੇ ਹਨ, ਫਰਕ ਕੇਵਲ ਉਚਾਰਨ ਦਾ ਪੈਂਦਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਰਾਮਾਇਨ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਤਕ ਦੋਹਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਕਾਇਮ ਰਹੀ ਲਗਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਕਾਲ ਤਕ ਆਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਆਬਾਈਆਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਚੋਖਾ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਹੋਣ ਦੀ ਸੁਚਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ* ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਚੰਦਰ ਦੀ ਮਤ੍ਰੇਈ ਮਾਂ, ਕੈਕਈ ਦੇ ਪੇਕੇ ਈਰਾਨ ਵਿੱਚ ਇਸਫ਼ਹਾਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਸਨ। 'ਕੈਕਈ' ਨਾਂ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਪੁਰਾਣੇ ਫਾਰਸੀ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਪਸ਼ਟ ਭਾਂਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਈਰਾਨ ਦੇ ਪਰਸਿਧ ਬਾਦਸ਼ਾਹ 'ਕੈ ਖੁਸਰੋ', 'ਕੈਕਬਾਦ', 'ਕੈਕਾਊਸ' ਆਦਿ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਇਸਤ੍ਰੀ 'ਗੰਧਾਰੀ' ਵਾਂ ਨਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਦੇ ਕੰਧਾਰ ਦੇਸ ਦੀ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੋਵੇ।

ਇਸੇ ਅੰਤ੍ਰੀਵ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਈਰਾਨੀਆਂ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨ ਮਜ਼ਹਬੀ ਕਿਤਾਬ 'ਅਵਸਤਾ' ਰਚੀ ਗਈ। ਅਵਸਤਾ ਪਾਰਸੀਆਂ ਦੀ ਧਾਰਮਕ ਪੁਸਤਕ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ੨੧ ਪੇਂਥੀਆਂ ਸਨ — ਚਮੜੇ ਤੇ ਲਹੇ ਦੀ ਕਾਨੀ ਨਾਲ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਪਰ ਸਿੰਵਲ ਦੇ ਹੱਲੇ ਵੱਲੇ ਇੱਥੋਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਹਿੱਸਾ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਕਤ ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਪੇਂਥੀ ਦਾ ਕੁੱਝ ਹਿੱਸਾ ਮਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅੰਦਰ ਵਰਤੀ ਗਈ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪੇਂਥੀ ਦੇ ਨਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ 'ਅਵਸਤਾ' ਹੀ ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ ਹਨ :

'ਅਵਸਤਾ' ਤੇ 'ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ' ਵਿੱਚ 'ਤੁਲਣਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ' ਤੋਂ ਅਸਚਲਜ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ, ਸ਼ਬਦ-ਭੰਡਾਰ ਤੇ ਵਾਕ-ਪਰਬੰਧ ਇੱਨਾਂ ਨੇੜੇ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਅਵਸਤਾ ਦੇ ਯਸਨਾਂ ਦੋ † ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਬੰਦ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ।

* ਵੇਖੋ Riddle of Rammayne by Wadia.

† Elements of the Science of Language

I. J. S. Tarayorewula.

ਅਵਸਤਾ:-

ਹਿਵਾਨੀਮ ਆ ਰਤ੍ਤਮ ਆ,
 ਹਉਮੈ ਉਪਈਤ ਜ਼ਰਬੁਸਤ੍ਰਮ;
 ਆਤ੍ਰਮ ਪੈਰਿ-ਯੋਜ-ਦਬੰਤਮ,
 ਗਾਬਾਸਰ ਸ੍ਰਵਯੰਤਮ ॥
 ਆ-ਦਿਮ ਪਰਸਤ (ਜ਼ਰਬੁਸਤ੍ਰੇ) : ਕੋ ਨਰੇ ਅਹਿ
 ਜਿਮ ਅਜ਼ਮ ਵੀਸਪਹੇ ਅੰਘੇਉਸ
 ਅਸ਼ਵਤੇ ਸਰੇਬਤਮ ਦਾਦਰਸ
 ਇਸ ਦਾ ਸੰਸਾਕ੍ਰਤ ਵਿਚ ਉਲਥਾ* ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਵੇਗਾ:—

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਉਲਥਾ:-

सवनिम् आ ऋतुम् आ
 सोमा उपैत् जरथुष्टम् ।
 अत्रिम् परि-योस्-दधन्तम्
 माथाश्च [अपि] श्रावयन्तम् ॥
 आ तम् पृच्छत् (जरथुष्टः) को नर् असि
 यम् अहम् विश्वस्य असोः ।
 अस्थिवतः श्रेष्ठम् ददर्श ॥

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਉਲਥਾ:-

ਸਵਨਿਮ ਆ ਰਿਤ੍ਤਮ ਆ
 ਸੋਮੈ ਉਪੈਤ ਜ਼ਰਬੁਸ਼ਟ੍ਰਮ ।
 ਅਤ੍ਰਿਮ ਪਰਿ-ਯੋਸ-ਦਬੰਤਮ

† “A Sanskrit Version of Yasna IX, in Sir Asutosh Mukerjee Silver Jubilee Volume (Oriental)

ਗਾਬਾਸੜ [ਅਪਿ] ਸ਼ਾਵਜੰਤਮ ॥

ਆ ਤਮ ਪ੍ਰਿਚਛਤ (ਜਰਥੁਸ਼ਟ੍ਰੇ) ਕੌ ਨਰ ਅਸਿ
ਯਮ ਅਹਮ ਵਿਸ਼ੂਸ਼ਯ ਅਸੋ: ।
ਅਸਥਿਵਤ; ਸ੍ਰੇਸ਼ਠਮ ਦਦਰਸ਼ ॥

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਉਲਥਾ:-

“ਪ੍ਰਾਤਾ ਕਾਲ ਹਉਮਾ ਜ਼ਰਤੁਸ਼ਤ ਪਾਜ ਆਇਆ ਜੋ ਅਗਨੀ ਕੰਢ
ਖੁਆਲੇ ਸਫ਼ਾਈ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੇ ਤੇ ਭਜਨ ਗਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਰਤੁਸ਼ਤ
ਨੇ ਪੁਛਿਆ—‘ਤੂੰ ਕੇਣ ਹੈਂ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ਮੈਂ ਸਭ ਛੋਤਕ ਜੀਵ-ਜੰਤਾਂ ਤੋਂ
ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ’”

ਇਸ ਦਾ ਤੁਲਣਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ ਕਿ ਮੌਜੀਆਂ
ਵਿਚ ਇਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਪੁਸ਼ਪਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਹਾਕ
ਪਰਬੰਧ, ਅਰਥ ਤੇ ਧੁਨੀ ਉਚਾਰਲ ਵੀ ਦੇਹਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਹੈ।
ਅਵਸਤਾ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਫਾਰਸੀ ਭਾਖਾ ਦਾ ਰੂਪ ਇਕ ਸ਼ਿਲਾ-ਲੇਖ ਤੋਂ
ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਇਹ ਹਖਾਮਨਬੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾਰਾ ਨੇ ਖੁਦਵਾਇਆ ਸੀ ਤੇ ਨਕਸ਼
ਤੁਸਤਮ ਦੇ ਨਾ ਨਾਲ ਪਰਸਿਧ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਪੁਰਾਤਨ-ਫਾਰਸੀ
ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:—

ਪੁਰਾਤਨ ਫਾਰਸੀ*.-

ਬਗ ਵੱਡਤਕ ਔਰਮੜਾਦ, ਹਿਯ ਦਿਮਾਮ ਬੂਮਿਮ ਅਦਾ, ਹਯ ਅਵਮ
ਆਸਮਾਨਮ ਅਦਾ, ਹਯ ਮਰਤਯਮ ਅਦਾ, ਹਯ ਮਯਤੀਮ ਅਦਾ ਮਰਤਿਯਹਯਾ,
ਹਯ ਦਾਰਯਵੈਮ ਕਸ਼ਾਯਥਯਮ ਅਕਨੈਸ, ਔਵਮ ਪਰੁਵਨਾਮ ਫਰਮਾਤ੍ਰਮ

*ਛੁਕਵੀਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਨ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਸੀਂ ਸਾਰਾ ਸ਼ਿਲਾ-ਲੇਖ
ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕੇ। ਨਮੂਨੇ ਮਾਤਰ ਕੁਝ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਉੱਜ ਪੰਜਾਬੀ ਉਲਥਾ
ਆਰਾ ਦੇ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਦੇਖੋ ਅਗੇ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਉਲਥਾ :

ਭਗ: ਬੁਜੁਗः¹ ਅਹੁਰਮਜਦः, ਯ: ਇਮਾਨ् ਭੂਮਿਸ੍ ਅਧਾਤ², ਯ: ਅਵਮ੍
ਅਸਮਾਨਮ³, ਅਧਾਤ, ਯ: ਸਤੰਸ੍ ਅਧਾਤ, ਯ: ਸ਼ਾਦਿਸ੍ ਅਧਾਤ, ਸਤੰਸ੍, ਯ:
ਧਾਰਯਦਵਸੁਸ੍, ਜਾਯਨਤਸ੍, ਅਕਣੋਤ, ਏਕਸ੍ ਪੁਰਣਾਸ੍, ਜਾਯਨਤਸ੍, ਏਕਸ੍ ਪੁਰਣਾਸ੍
ਪ੍ਰਮਾਤਰਸ੍ ।

ਅਹਮ੍ ਧਾਰਯਦਵਸੁ: ਜਾਧਾਨ੍ ਬੁਜੁਗः, ਜਾਧਾਨ੍ ਜਾਧਾਤਸ੍, ਜਾਧਾਨ੍ ਦਸਤੂਨਾਸ੍
ਵਿਸਵਜਨਾਨਾਸ੍, ਜਾਧਾਨ੍ ਅਸਥਾ: ਭੂਮਿਆ: ਦੂਰੇ ਅਧਿ, ਵੀਸਤਾਸਦਸਥ ਪੁਤ੍ਰ:,
ਹਖਾਮਨਿਸੀਧ: ਪਾਰ੍ਸ: ਪਾਰ੍ਸਦਸਥ ਪੁਤ੍ਰ: ਆਰ੍ਥਚਿਤ੍ਰ: ।

ਪੰਜਾਬੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ:-

ਭਗਹ ਬੁਜੁਰਗ ਅਹੁਰਮਜਦਹ, ਯਹ ਇਮਾਮ ਭੂਮਿ ਅਧਾਤ, ਯਹ
ਅਵਮ ਅਸਮਾਨਮ ਅਧਾਤ, ਯਹ ਮਰਤਯਮ ਅਧਾਤ, ਯਹ ਸ਼ਾਦਿਸ੍ ਅਧਾਤ
ਮਰਤਯਮ, ਯਹ ਧਾਰਯਦਸਮ ਬਲਜੰਤਮ ਅਕੈਨੋਤ ਏਕਮ ਪੁਰਨਾਮ ਕਲਜੰਤਮ,
ਏਕਮ ਪੁਰਨਾਮ ਫਰਾਮਾਤਮ

ਪੰਜਾਬੀ ਉਲਥਾ :--

ਅਹੁਰਾਮਜਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਭਗਵਾਨ (ਹੈ) ਜਿਸ ਨੇ ਇਹ ਭੂਮੀ
ਬਣਾਈ, ਜਿਸ ਨੇ ਅਹੁ ਅਸਮਾਨ ਬਣਾਇਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਮਨੁਖ ਬਣਾਇਆ;

੧. ਇਸੇ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦ ਬੁਜੁਰਗ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ

੨. ਸ਼ਿਲਾ ਲਖ ਦੀ ਲਿਪੀ 'ਫਾਨਾ' ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਉਥੋਂ 'ਤ' ਛਿੱਕ
ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਂਜਾਂ ਫਾਰਸੀ 'ਅਦਾ' ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਧਾਤ ਇਕੋ
ਟੁਕੁ ਹਨ।

੩ ਇਥੋਂ ਹੀ ਦੇਸੀ ਭਾਖਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਸਮਾਨ ਪਰਚਲਤ ਹੋਇਆ
ਲਗਦਾ ਹੈ।

੪ ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਸੀਂ
ਵਰਤਦੇ ਹਾਂ।

ਜਿਸ ਨੇ ਮਨੁਖ ਲਈ ਖੁਸ਼ੀ (ਸ਼ਾਦੀ) ਬਣਾਈ, ਜਿਸ ਨੇ ਦਾਰਾ ਨੂੰ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਬਣਾਇਆ — ਇਕ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਬਹੁਤਿਆਂ ਦਾ, ਇਕ ਮਾਲਕ ਬਹੁਤਿਆਂ ਦਾ ।

ਮੈਂ (ਹਾਂ) ਵਡਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ—ਬਾਵਸ਼ਾਹਾਂ ਦਾ ਬਾਬਸ਼ਾਹ, ਕਈ ਦੇਸਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕ ਭਾਂਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਬਾਬਸ਼ਾਹ, ਹਖਾਮਨਸ਼ੀ ਬਾਬਸ਼ਾਹ ਵਿਸ਼ਤਾਸਪ ਦਾ ਪੁਤਰ, ਇਕ ਈਰਾਨੀ ਦਾ ਪੁਤਰ, ਇਕ ਆਰੀਆ ਵੰਸ਼ ਦਾ !

ਸਾਡਾ ਮਤਲਬ ਇਸ ਟਾਕਰੇ ਤੋਂ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਇਹ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਣਾ ਹੈ ਕਿ ਈਰਾਨੀ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਬੋਲੀਆਂ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਇਕ ਸਰੋਤ ਤੋਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਿਖੇਤੇਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਨਹੀਂ ।

ਦਾਰਾ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਮਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ 422 ਤੋਂ 466 ਪੂਰਵ ਈਸਾਵੀ ਮਿਥੇ ਹਨ, ਇਹ ਇਕ ਬੜਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਮਰਾਟ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਰਾਜ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸੰਧਿ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬਚੇਸ, ਮਹਦੂਨੀਆਂ ਤਕ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅਰਾਰਤ ਪਰਬਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਫਾਤਮ ਦੀ ਖਾੜੀ ਤਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਫਲਸਤੀਨ, ਸ਼ਾਮ, ਸੀਰੀਆ, ਅਰਬ, ਮਿਸਰ, ਆਦਿ ਕਈ ਦੇਸ਼ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਹ ਰਾਜ ਕਈ ਸਟਰੈਪੀਜ਼ (ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ) ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਆਪ ਇਹਨਾਂ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ। ਅਰਤਖਸ਼ਰ (Xerxes-485-466 BC) ਦੇ ਸਮੇਂ ਜ਼ਰਤੁਸ਼ਤੀ ਮੱਤ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੋਇਆ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਟੈਕਸਲਾ ਵਿਚ ਇਕ ਜ਼ਰਤੁਸ਼ਤੀ ਮੰਦਰ ਦੇ ਖੰਡਰ ਇਸ ਗਲ ਦੀ ਸਾਖੀ ਛੁਰਦੇ ਹਨ।

ਆਪਸ ਦੇ ਮੇਲ ਜੋਲ ਨਾਲ ਦੇਹਾਂ ਦੇਸਾਂ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਤੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟਿਆਂ ਨ ਇਕ ਦੂਜੇ ਉੱਤੇ ਜ਼ਰੂਰ ਅਸਰ ਪਾਇਆ ਹੋਣਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸ਼ਾਹਿਤ ਸਾਡੇ ਤਕ ਨਹੀਂ ਅਪਤਿਆ। ਮਹਾ ਬਲੀ ਸਿਕੰਦਰ ਦੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਸਮੇਂ ਨ਷ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਾਸ਼ਾਨੀ ਖਾਨਦਾਨ (22੬—੯੮੨ ਈਸਵੀ) ਦੇ ਵੇਲੇ ਫੇਰ ਈਰਾਨੀ

ਸਾਮਰਾਜ ਆਪਣੇ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪੁਜਾ ਤੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਹਖਾਮਨਸ਼ੀ ਖਾਨਦਾਨ
ਦੀ ਯਾਦ ਤਾਜ਼ਾ ਹੋ ਗਈ ।

ਸਾਸਾਨੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਹੁਨਰ ਦੇ ਬੜੇ ਉਪਾਬੜ ਸਨ ।
ਨੌਜਾਰਵਾਨ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਕਈ ਯੂਨਾਨੀ ਸਿਆਲੇ ਆ ਵਸੇ ਸਨ,
ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਲਮ, ਹੁਨਰ ਦੀ ਬਹੁਤ ਉਨਤੀ ਹੋਈ ।

ਛਾਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਅਦੁਤੀ ਰਚਨਾ 'ਹਿਤੁਪਰੇਸ਼' ਜਾਂ 'ਪੰਜ-ਤੰਤਰ'
ਵਿਸੇ ਸਮੇਂ ਈਰਾਨ ਵਿਚ ਪੁਜੀ । ਇਸ ਦੇ ਪੁਜਣ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਫਿਰਦੇਸੀ
ਨੇ ਡਾਢ਼ੇ ਨਾਟਕੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਿਖੀ ਹੈ । ਫਿਰਦੇਸੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :-

“ਇਕ ਦਿਨ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਪਾਸ ਈਰਾਨ ਦਾ ਇਕ ਸਿਆਣਾ ਹਕੀਮ
'ਬਰਿਜਵੀ' ਆਇਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲਗਾ—ਅਸ ਮੈਂ ਹਿੰਦੀਆਂ ਦੀ ਇਕ
ਕਿਤਾਬ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸਾਂ । ਇਕ ਜਗ੍ਹਾ ਮੈਂ ਲਿਖਿਆ ਦੇਖਿਆ ਕਿ
ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਬੂਟੀ ਹੁੰਦੇ ਹੈ ਜੇ ਜੋਤ ਵਾਂਗੂੰ ਜੱਗਦੀ
ਹੈ । ਉਸ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸਿਆਣਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੁਰਦੇ ਤੇ ਪੂੜਦਾ
ਹੈ ਤਾਂ ਬੇਸ਼ਕ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਉਹ ਸੀ ਉਠਦਾ ਹੈ—ਐ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ! ਤੂ ਮੈਨੂੰ
ਆਗਿਆ ਦੇ ਕਿ ਮੈਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਜਾਵਾਂ ਤੇ ਉਥੋਂ ਇਹ ਅਜੀਬ ਬੂਟੀ
ਲਿਆਵਾਂ ।”

“ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਖੜਾਨਿਆਂ ਦ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਖੋਲ੍ਹੇ ਦਿਤੇ ਤੇ ਬਰਿਜਵੀ
ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਡ-ਮੁਲੇ ਤੁਹਾਡੇ ਦੇ ਕੇ ਕਨੌਜ ਦੇ ਰਾਜੇ ਪਾਸ ਭੇਜਿਆ ।
ਰਾਜੇ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਯੋਗ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਬ੍ਰਾਹਮਨ
ਤੇ ਵੈਦ ਦਿਤੇ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਬਰਿਜਵੀ ਨੇ ਸਭ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀ ਮਿਟੀ
ਛਾਡੀ, ਪਰ ਬੂਟੀ ਦਾ ਕੋਈ ਬਹੁ ਪਤਾ ਨਾ ਮਿਲਿਆ । ਹੁਣ ਬਰਿਜਵੀ
ਬਹੁਤ ਛਿੱਥਾ ਪਿਆ ਤੇ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਬੂਟੀ ਬਾਰੇ ਇੰਜ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ
ਕੋਸਣ ਲਗਾ । ਫਿਰ ਉਸ ਆਪਣੇ ਹਿੰਦੀ ਸਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ—‘ਐ ਮਿਤਰੋ !

ਪੁੱਛੋ 'ਸ਼ਾਹਨਾਮਾ'—ਚੌਥੇ ਪੋਥੀ

‘ਕੀ ਤੁਹਾਂ ਵੀ ਸਿਆਣਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੈ ? ਜੇ ਹੈ ਤਾਂ ਬੇਰਲ ਕਰ ਕੇ ਮੈਂਨੂੰ
ਉਸ ਪਾਸ ਲੈ ਚਲੋ ।’

ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤਰ ਦਿਤਾ—‘ਹਾਂ ! ਇਕ ਹੋਰ ਸਾਥੋਂ ਵੀ ਸਿਆਣਾ ਰਿਖੀ
ਹੈ । ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਸਾਡੀ ਮਰਦ ਕਰ ਸਕੇ ।’

ਉਹ ਬਰਿਜ਼ਵਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਪਾਸ ਲੈ ਗਏ । ਰਿਖੀ ਨੇ ਸਾਰੀ ਗਲ
ਸੁਣੀ ਤੇ ਉੱਤਰ ਦਿਤਾ—‘ਮੈਂ ਵੀ ਇਹ ਲਿਖਤ ਪੜ੍ਹੀ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਜਤਨ
ਵਿਚ ਛੱਜ ਉਠਿਆ ਸਾਂ । ਅਖਰ ਕੱਠਨ ਮਿਹਨਤ ਪਿਛੇ ਭੇਟ ਖੁਲਿਆ
ਕਿ ਮੁਰਦੇ ਜਿਊਂਦੇ ਕਰਨ ਦੀ ਗਲ, ਕਥਨ ਦਾ ਭੇਟ-ਭਰਿਆ ਚੰਗਾ ਹੈ, ਇਸ
ਤੋਂ ਵਧ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ । ਬੂਟੀ ਤੋਂ ਮੁਰਦਾ ‘ਕਲੇਲਾ ਦਿਮਨਾ’
(ਹਿਤੁਪਦੇਸ਼) ਨਾਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਹੈ । ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਬੇਸ਼ਕ ਮੁਰਦਿਆਂ ਨੂੰ
ਜਿਊਂਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ । ਅਕਲ ਤੋਂ ਸਖਣਾ ਸਰੀਰ ਬੇਸ਼ਕ ਮੁਰਦਾ ਹੈ,
ਅਤੇ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਅਕਲ ਪਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲ ਬੂਟੀ । ਇਸ ਬੂਟੀ
ਸਦਕਾ ਬੇਅਜ਼ਲ, ਅਕਲ-ਵਾਲਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇੰਜੇ ਇਹ ਬੂਟੀ ਮੁਰਦਾ
ਕੂਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿਊਂਦੇ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਰਖਦੀ ਹੈ ।

ਬਰਿਜ਼ਵੀ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਬੜਾ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ ਤੇ ਰਾਜੇ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚਾ
ਤੇ ਕਿਹਾ—‘ਹੋ ਰਾਜਾ ! ਮੈਂ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਅਮੋਲਕ ਪੁਸਤਕ ਤੇਰੇ
ਖੜਾਨੇ ਵਿਚ ਰਖੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਰਮਜ਼ ਵਿਚ ਉਸ ਬੂਟੀ ਤੋਂ ਮੁਰਦਾ ਇਹ
ਕਿਤਾਬ ਹੈ, ਤੇ ਬਸ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ।’

ਰਾਜੇ ਨੇ ਪੁਸਤਕ ਮੰਗਵਾਈ ਤੇ ਕਿਹਾ—‘ਇਹ ਲੈ ਕਿਤਾਬ ! ਇਸ
ਨੂੰ ਪੜ੍ਹੋ, ਜਿੱਨੀ ਵਾਰੀ ਚਾਹੇ, ਉੱਨੀ ਵਾਰੀ, ਪਰ ਨਕਲ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਤੇ
ਨਾ ਹੀ ਇਥੋਂ ਬਾਹਰ ਲਿਜਾਣੀ ਹੈ !’ ਬਰਿਜ਼ਵੀ ਨੇ ਕਿਹਾ—‘ਮੈਂਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ
ਵਧ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ ।’

ਹੁਣ ਬਰਿਜ਼ਵੀ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਰੋਭਾਸੀਏ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਇਕ ਜਾਂ
ਦੋ ਪਤਰੇ ਪੜ੍ਹਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਾਦ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਘਰ ਆ ਕੇ
ਆਪਣੀ ਜੁਥਾਨ ਵਿਚ ਲਿਖ ਲੈਂਦਾ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਅਮੋਲਕ ਰਚਨਾ

ਨੈਸ਼ਨਿਕ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਪਰਸੰਨ ਹੋ ਕਿ ਆਖਿਆ—‘ਓ ਭਦਰ
ਪੁਰਸ਼ ! ਕਲੇਲਾ ਨੇ ਸਰ-ਮੁਚ ਹੀ ਮੇਰੀ ਮੁਰਦਾ ਰੂਹ ਨੂੰ ਜਿੰਦਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ।’

ਇਸ ਰਵਾਇਤ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਤੇ ਬੀਰਾਨ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ
ਵਟਾਂਦਰਾ ਚਿਰਕਾਣੀਨ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਸਾਂ ਕੀ ਦਿਤਾ ਤੇ ਏ ਰਾਨ
ਨੇ ਅਗੋਂ ਕੀ ਮੇਡਿਆ, ਇਹ ਬੁਝਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਜੈ
(੯੫੧ ਈ:) ਸਮੇਂ ਬੀਰਾਨ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਾਹਿਤ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਨਸ਼ਟ ਹੋ
ਗਿਆ। ਜੇ ਕੁਝ ਬਚਿਆ ਤਾਂ ਉਹ, ਜੇ ਉਥੋਂ ਭਜ ਕੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਪਾਰਸੀ
ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਲੈ ਆਏ। ਇਹ ਬਚਾ ਕੇ ਲਿਆਂਦਾ ਹੋਇਆ
ਸਾਹਿਤ ਧਾਰਮਕ ਵੰਨਗੀ ਦਾ, ਤੇ ‘ਪਹਿਲਵੀ’ ਭਾਖਾ ਵਿਚ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ
ਸਾਡੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖਣ ਦੀ ਅਰਥਾਤ ਅਜੋਕੀ ਫਾਰਸੀ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨ ਸ਼ਕਲ ਹੈ
ਅਤੇ ਦੇਹਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਦਾ ਤੇ ਸਿਧਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਰੋਤ ਵੀ ਵੇਦਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਹੈ। ਅੱਜ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ
ਇਸ ਗਲ ਤੇ ਸਹਿਮਤ ਹਨ ਕਿ ਆਰੀਆਂ ਦੀ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ
ਕਿਤਾਬ ‘ਰਿਗ ਵੇਦ’ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਰੱਚੀ ਗਈ। ਸੁ, ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਸਮੇਂ
ਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਭਾਖਾ ਵੇਦਿਕ ਕਾਲ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਹੋਈ। ਇਹ ਹੌਲੀ
ਹਲੀ ਵਟਦੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਦਲੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਅਪਭ੍ਰੂਨ।
ਇਸ ਦੀ ਜਨਮ ਦਾਤਾ ਅਪਭ੍ਰੂਨ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਵੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀ ਕਹਿ
ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਅਪਭ੍ਰੂਨ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਬਦਲੀ, ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਵੀ ਨੇ
ਵਰਤਮਾਨ ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਿਆ। ਉੱਜ ਪੰਜਾਬੀ ਹਿੰਦੀ ਨਾਲੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ
ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ ਉਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇਰੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪਰਗਟ ਕਰਦੀ
ਹੈ। ਰਿੱਗ ਵੇਦ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਾਕ ਬੜੀ ਸੁਖੈਣਤ ਨਾਲ ਅਤੇ ਸਿਧੇ ਹੀ
ਪੰਜਾਬੀ ਵਚ ਬਦਲੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸ਼ਬਦ-
ਭੰਡਾਰਾ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਟੱਬ, ਵੱਚ, ਮੱਖਨ ਆਦਿ, ਪਰ ਹਿੰਦੀ
ਵਿੱਚ ਇਹ ਹਾਬ, ਬੀਚ, ਮਾਖਨ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਵੱਟ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਜੋਕੀ ਫਾਰਸੀ ਭਾਰਤੀ-ਯੂਰਪੀ ਭਾਖਾਵਾਂ, ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਨਿਖੇਤ੍ਰ
ਹੈ। ਪਿਛਲੀਆਂ ਬਾਰਾਂ ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ,

ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨੁਹਾਰ ਨਹੀਂ ਬਦਲੀ, ਜਿਹੜੀ ਫਾਰਸੀ ਰੂਦਕੀ ਆਦਿ ਦੇ ਵੇਲੇ ਸੀ ਉਹੀ ਹੀ ਹੁਣ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਠਬੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸਾਸਨੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ, ਜਾਂ ਫੇਰ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਵਿਜੈ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਪਿਛੋਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਾਖਲ ਹੋ ਗਏ। ਅੱਜ ਕਲ ਇਸ ਵਿੱਚ ਯੂਰਪੀ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਫਰਾਜੀਸੀ ਭਾਖਾ ਦੇ ਬੇ ਅੰਤ ਸ਼ਬਦ ਤੱਤਸਮ ਜਾਂ ਤੱਥਵ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਤੀ ਸ਼ਿਆਮਿਆ, ਸਰਲ ਤੇ ਮਿੱਠੀ ਜ਼ਬਾਨ ਹੈ। 'ਫਾਰਸੀ ਜੁਬ ਨਿ ਸੀਰੀਅ' ਅਸੇ। ਦੇ ਕਬਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇ ਨਹੀਂ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸਾਮਰਾਜ ਵੇਲੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਇਸਲਾਮੀ ਦੇਸਾਂ ਦੀ ਰਾਜ-ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇੱਕ ਸਾਲ ਨਹੀਂ, ਦੋ ਸਾਲ ਨਹੀਂ, ਅਠ ਨੌ ਸੌ ਸਾਲ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮਹਿਮੂਦ ਗੋਤੀ ਦੀ ਵਿਜੈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ੧੯੪੭ ਈਂ : ਤਕ ਇਸ ਦਾ ਅਤੁਟ ਵਰਤਾਰਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨਾ ਸਿਰਫ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ ਸਗੋਂ ਪਰਫ਼ਾਤ ਕਰਨ । ਵਚ ਵੀ ਮਦੱਦ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਕਵੀ ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮ ਨਾਕਮਾਂ ਪਾਸੋਂ ਜਾਗੀਰਾਂ ਤੇ ਵਜੀਥੇ ਖਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਲਾਹੌਰ ਫਰਸੀ ਦੇ ਪਰਸਿੱਧ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੂਫ਼ੀ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੀਠਾਂ ਫਕੀਰਾਂ ਦੇ ਥਾਂ ਸਨ, ਸੁ ਇਸਲਾਮੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਚਾਰ ਧਾਰਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਬਾਨ ਫਾਰਸਾ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਉੱਤੇ ਪਰਭਾਵ ਪੈਣਾ ਅਵੱਸ਼ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਯੋਗ ਭਾਂਤ ਸਮਝਣਾ ਲਈ ਇਸ ਮੇਲ ਜੇਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਫਾਰਸੀ ਬੋਲੀ, ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸ਼ਾਹਿਤ ਵੰਨਗੀਆਂ ਦਾ ਹਾਲ ਜਾਣਨਾ ਜ਼ਰੂਰਾ ਹੈ।

ਫਾਰਸੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸੁਰਜੀਤੀ

ਆਸੀਂ ਪਿਛੇ ਵੱਡੇ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਜੈ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਪੂਰੇ ਵੇਂ ਤਿੰਨ ਸਦੀਆਂ ਫਾਰਸੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸੁਨ ਅਵਸਥਾ (ਜਮੂਦ) ਵਿੱਚ ਰਹੇ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਫਾਰਸੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਜਾਂ ਤਾਂ ਜਰਵਾਲਿਆਂ ਹਥੀਂ ਨਿਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈਆਂ ਜਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਣਗਹਿਲੀ ਕਾਰਨ ਜਾਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਲਿਪੀ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਦਰ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੋਵੇ, ਆਖਰ ਅਰਬੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਜਾਣੂਆਂ ਲਈ ਪਹਿਲਵੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਕਿਨੀ ਕੁਖਿੱਚ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ? ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਸਾਨੂੰ ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਫਾਰਸੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪਰਮਾਣੀਕ ਨਮੂਨੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਫਾਰਸੀ ਕਵਿਤਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੀ ਅਰਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪਰਛਾਵ ਹੋਠ ਹੋਈ।* ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਹੈ। ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਜੈ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੇ ਕਵਿਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਕਾਲ ਦੇ ਪਰਸਿਪ ਗਾਇਕਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਤਾਂ ਮਿਲਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਬਾਮਬਦ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਆਦਿ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਗਾਇਕ ਦਾ ਕੀ ਕੰਮ?

ਅਥੂ ਹਿਲਾਸ-ਅਲ-ਅਸਕਰੀ† (ਮ੍ਰਿਦੂ: ੩੯੮ ਹਿਜਰੀ) ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਈਰਾਨੀ ਕਵਿਤਾ ਰਚਦੇ ਸਨ ਜਿਹੜੀ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਇਕਠੀ ਨਾ ਬੀਤੀ ਜਾ ਸਕੀ। ਅਗੋਂ ਜਾਂ ਕੇ ਇਹੋ ਲੇਖਕ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਈਰਾਨੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਦੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੀ ੩੩ਾਰੀਖ ਤੇ ਯੁਧਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਸਾਹੀ ਪੁਸਤਕਾਲਿਆ

* ਦੇਖੋ ਬਿਅਰੂਲ ਅਜਮ—ਮੌਲਾਨਾ ਬਿਬਲੀ

† Influence of Arabic Poetry on the Development of Persian Poetry (Chap. II)—Dr. U. M. Daudpota.

ਫਿਰ ਸੁਰਖਿਆਤ ਰਖੀ ਜਾਂਦੀ। ਹੈਲੀ ਹੈਲੀ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਨਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਗਈ।

ਸਾਸਾਨੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹਵਾਂ ਦੇ ਵੇਲੇ ਜਾਂ ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਜੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ
ਛਾਰਸੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਕੀ ਸੀ? ਇਹ ਲਭਣਾ ਬੜਾ ਕਠਿਣ ਹੈ। ਕੁਝ
ਥੋੜੀ ਹੇਠਲੇ ਥੈਂਤ ਨੂੰ ਬਹਿਰਾਮ ਗੌਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਮਨਮ ਅਨ 'ਮਸ਼ਿੰਗ ਕਲੇ' ਮਨਮ ਅਨ ਪੀਲ ਯਿਹ
ਨਾਮ ਮਨ ਬਹਰਾਮ ਕੂਦ ਕਨੀਤਮ ਬੋਗਬਲੇ -
ਇਸੇ ਦੀ ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਸ਼ਕਲ ਇਹ ਹੈ।

ਮਨਮ ਸ਼ਿਰ ਸ਼ਲਨਬੇ ਮਨਮ ਬਿਰ ਤਲੇ
ਛਾਕਟਰ ਉਮਰ ਮੁਹੰਮਦ ਦਾ ਉਦ-ਪੋਤੇ ਦੀ ਥੋੜ੍ਹ ਢਾਰਸ ਦੀ ਮੁਢਲੀ॥
ਕਾਂਵਤਾ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਵਜੋਂ ਹੇਠ ਦਿਤੇ ਕਾਵਿ-ਟੋਟੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ :—

(ਾ) ਫਰਖਤ ਬਾਦਾ ਦੋਸ਼ ਖਮੀਦਨ ਕੌਰ ਸ਼ਾਸਪ ਹੋਸ਼
ਹੋਸ਼ ਪ੍ਰਸ਼ਤ ਓਝ ਹੋਸ਼ ਨੋਸ਼ ਕਨ ਮੌਸੀ ਨੋਸ਼
ਦੁਸਤ ਬਦਾ ਕਿਸ ਬਾਫਰਿਨ ਨਹਾਦਾ ਕਾਉਸ
ਹਮੀਡਹ ਨੀਕੀ ਕਾਉਸ ਦੀ ਗੁਝਤ ਵਾਦੋਸ
ਸ਼ਾਹਾ ਖਦਾਇਗਾਨੇ ਬਾਫਰਿਨ ਸ਼ਾਮੀ

(ਬ) ਅਤ ਖੁਤਲਾਨ ਆਮਦੀ ਬ੍ਰਾਵ ਤਬਾਹ ਆਮਦੀ
ਅਬਾਰਾ ਬਾਝ ਆਮਦੀ ਖੁਕ ਵਾਨ ਆਮਦੀ

ਇਹ ਸੱਭ ਵੰਨਗੀਆਂ ਬੜੀ ਸਿੱਧੀ ਸਾਦੀ ਤੇ ਸਾਧਾਰਣ ਮਿਹੀ ਕਵਿਤਾ—
ਦਾ ਪਤਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਪਰ ਦਸਿਆ ਜਾ ਚੁਕਾ ਹੈ,
੧੧ ਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਤਕ, ਛਾਰਸੀ ਸਾਹਿਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਅਗੇ ਨਿਕਲ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਉਸ ਪਾਸ ਕਸੀਦਿਆਂ, ਗਜ਼ਲਾਂ
ਮਸਨਵੀਆਂ ਆਦਿ ਦਾ ਇਕ ਭਾਰਾ ਭੇਡਾਰਾ ਇਕੱਠਾ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ।

ਛਾਰਸੀ ਕਵਿਤਾ ਸੀਆਂ ਪਰਧਾਨ ਵੰਨਗੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ
ਵਿਸ਼ੇਸ਼ 'ਗਜ਼ਲ' ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਛੰਦ ਜਾਂ ਤੇਲ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ। ਸਾਡੇ

ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ, ਦੇਹਿਤਾ, ਸੇਰਠਾ, ਸਵੈਯਾ," ਕਬਿਤ ਆਏ ਛੇਦ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹਨ, ਪਰ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਇੰਜ ਨਹੀਂ। ਇਥੇ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਪਰਗਟਾ ਢੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ, ਵਿਸੈ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਵੰਨਗੀ ਵਿਚ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉੰਜ ਇਹ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਢਰ ਚਿਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਖਾਸ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਲਈ ਬੱਚ ਗਏ ਹਨ। 'ਗਜ਼ਲ' ਅੰਤਰ ਦੀ ਪੀੜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ, 'ਮਸਨਵੀ' ਬਰਤਾਂਤ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, 'ਕਸੀਦਾ' ਸਭ ਪਾਸੇ ਚਲ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਤੇ 'ਰੁਬਾਈ' ਨੇ ਦਾਰਸ਼ਕ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਸਾਂਭਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਗਜ਼ਲ ਇਕ ਅਰਬੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ 'ਐਹਤਾਂ ਨਾਲ ਗਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ' ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਮ-ਪਿਆਰ ਦੇ ਬਿਲਾਸ ਕਰਨੇ। ਆਪਣੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦੀ ਅਰਬਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਾਵਿਕ ਪਰੀਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਵੇਦਨਾ ਦੇ ਪਰਗਟਾ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ 'ਗਜ਼ਲ' ਕਹਿਲਾਉਣ ਲਗ ਪਈ।

ਗਜ਼ਲ ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਖਾਸ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਲੀ ਚੌਟ ਦੁਨੀਆਂ ਛਰ ਦੇ ਸਾਹਿਤਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਅਸੀਂ ਉਰਦੂ ਗਜ਼ਲ ਨੂੰ ਫਾਰਸੀ ਗਜ਼ਲ ਦਾ ਹੀ ਛੱਲ ਰੂਪ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਫਾਰਸੀ ਗਜ਼ਲ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਗਜ਼ਲ ਈਰਾਨੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਦਾ ਪਰਤੱਖ ਸਥੂਤ ਹੈ। ਅਰਬੀ ਵਿਚ 'ਕਸੀਦਾ' ਕਹਿਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਸੀ। ਕਸੀਦੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਅਮੀਰ ਜਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਉਸਤਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸਤਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਕੁਝ ਸ਼ਿਆਰ ਮਾਸੂਕ ਦੀ ਉਪਮਾ ਵਿਚ, ਉਸ ਦੇ ਹਸਨ, ਉਸ ਦੇ ਸੌਂਦਰਘ ਤੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਸੀ। ਕਸੀਦੇ ਦੇ ਇਸ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ 'ਤਸ਼ਬੀਬ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ 'ਸ਼ਬਾਬ ਜਾਂ ਜਵਾਨੀ ਦਾ ਵਰਣਨ।' ਫਾਰਸੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਤਸ਼ਬੀਬ ਵਾਲੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਅੱਡਰਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਕਾਵਿ-ਵੰਨਗੀ ਘੜ ਲਈ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਗਜ਼ਲ ਪੈ ਗਿਆ। ਮੌਲਾਨਾ ਬਿਬਲੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ—“ਕਸੀਦਾ ਕੀ ਇਬਤਦਾ ਮੇਂ ਇਸਕੀਆ ਸ਼ਿਆਰ ਕਹਿਨੇ ਕਾ ਦਸਤੂਰ ਥਾ। ਇਸ ਹਿੱਸਾ

ਕੇ ਅਲੱਗ ਕਰ ਲੀਆ ਤੇ ਗਜ਼ਲ ਬਣ ਗਈ । ਗੋਇਆ ਕਸੀਦਾ ਕੇ ਦਰਖਤ
ਮੇਂ ਏਕ ਕਲਮ ਲੇ ਕਰ ਅਲੱਗ ਲਗਾ ਲੀਆ ।”

ਮੈਲਾਨਾ ਸਾਹਿਬ ਅਗੇ ਜਾ ਕੇ ਇਕ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਦਸਵੇਂ ਹਨ—
“ਗਜ਼ਲ ਕਾ ਅਸਲੀ ਅਨਸਰ (ਅੰਸ਼) ਕਸੀਦਾ ਹੈ । ਕਸੀਦਾ ਮੇਂ ਮਮਦੂਹ
(ਜਿਸ ਦੀ ਉਪਮਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ) ਕੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਹੋਤੀ ਥੀ, ਗਜ਼ਲ ਮੇਂ ਮਾਸੂਕ
ਕੀ ।” ਵੇਹਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ।

ਫਾਰਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਵੰਨਗੀ ਨੂੰ ਕਦੇਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ, ਇਸ
ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ, ਰੁਦਕੀ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈਂਦੇ ਹਨ॥। ਉਸ ਦੀ
ਗਜ਼ਲ ਬੜੀ ਨਿਖੁੰਨਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਯਤਨ
ਵੀ ਹੋਣੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਸਾਡੇ ਤਕ ਨਹੀਂ ਅਪੜੇ ।

ਰੁਦਕੀ ਦ ਖਾਸ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ‘ਰਾਬਿਆ’ ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ
ਕਾਵਿਤਰੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਵਿਚ ਕਾਵਿਤਾ ਦਾ ਸ਼ੈਕ ਫੈਲਣਾ ਦੱਸਦਾ
ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਕਤ ਤਕ ਫਾਰਸੀ ਕਾਵਿਤਾ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸੁਰਜੀਤੀ ਹੋ
ਚੁਕੀ ਸੀ ।

ਰੁਦਕੀ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਉਨਸਰੀ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗਜ਼ਲ
ਦੇ ਤੁਦਕੀ ਨਾਲੋਂ ਘਟੀਆ ਹੋਣ ਤੇ ਅਫਸੇਸ਼ ਹੀ ਰਿਹਾ :—

غُزل دردکی دار نیکو بُود

غُزل هائی من دردکی دار نیست

گਜ਼ل رੁਦਕੀ ਵਾਰ ਨੇਕੇ ਬਵੱਦ,

ਗਜ਼ਲ ਹਾਏ ਮਨ ਰੁਦਕੀਵਾਰ ਨੇਸਤ ।

ਉਨਸਰੀ, ਅਸਜਈ, ਮਿਨੂਹਿਰੀ ਤੇ ਫਿਰਦੌਸੀ ਚਾਰੇ ਮਹਿਮੂਦ
ਗਜ਼ਨਵੀ ਦੇ ਕਾਲ ਦੇ ਪਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੇਤਰ ਗਜ਼ਲ

॥ਜਿਹੜਾ ਖੁਰਾਸਾਨ ਦੇ ਸਾਸਾਨੀ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਸਰਬਿਨ
ਅਹਿਮਦ ਦਾ ਚੁੜਾਮਨੀ ਕਵੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨੌਵੀਂ ਸਾਲੋਂ ਬੀਸਵੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ।

ਦਾ ਨਹੀਂ, ਦੂਜਿਆਂ ਕਾਫ਼ੀ-ਰੂਪਾਂ ਖਾਸ ਕਰ ਕਸੀਏ ਦਾ ਹੈ ।

ਗਜ਼ਲ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਮੌਲਾਨਾ ਸ਼ਿਬਲੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗਜ਼ਲ ਦਾ ਖੇਤਰ ਇਸ਼ਕ ਤੇ ਮੁਰੱਬਤ ਹੈ । ਈਰਾਨ ਵਿਚ ਬੁਹਤ ਚਿਰ-ਤਕ ਯੁਧ ਦਾ ਦੌਰ ਦੌਰਾ ਰਿਹਾ । ਇਸ ਜੰਗੀ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਗਜ਼ਲ ਦੀ ਉਨਤੀ ਲਈ ਕੀ ਗੁਜ਼ਾਇਸ਼ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਕੁਝ ਰਿਤ ਪਿਛੇਂ ਗਜ਼ਲ ਵਿਚ ਤਸੱਵੂਡ ਦੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਬੰਨ੍ਹੇ ਜਾਣ ਲਗੇ ਤੇ ਓਦੇਂ ਤੋਂ ਫਾਰਸੀ ਗਜ਼ਲ ਦੀ ਤੁੱਕੀ ਹੋਣ ਲਗੀ । ਗਜ਼ਲ ਵਿਚ ਤਸੱਵੂਡ ਦਾ ਰੰਗ ਭਰਨ ਵਾਲੇ ਐਹਦੀ, ਸਨਾਈ, ਫਤੀਏਂਦੀਨ ਅਤਾਰ, ਮੌਲਾਨਾ ਰੂਮੀ ਤੇ ਇਰਾਕੀ ਸਨ । ਇਹ ਲੋਕ ਰੱਬੀ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਢੁੱਬੇ ਹੋਏ ਸਨ । ਸੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਲਾਮ ਵਿਚ ਹਕੀਕਤ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਰਿਹਾ । ਦੁਨਿਆਵੀ-ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਘਟ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗਜ਼ਲਾਂ ਵਧੇਕੇ ਪਰਚਲਤ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀਆਂ । ਫੇਰ, ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਹਨੇਰੀ ਝੁੱਲੀ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਈਰਾਨ ਵਿਚ ਕੁਰਲਾਟ ਪੈ ਗਈ। ਦੁਖੀ ਦਿਲਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੁਖੜੇ ਫੌਲਣ ਲਈ ਗਜ਼ਲ ਵਲ ਮੂੰਹ ਪਰਤਾਇਆ ।

ਇਸੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਾਅਦੀ ਹੋਇਆ । ਸਾਅਦੀ ਆਪਣੀ ਮੁੱਢਲੀ: ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਕਈ ਰੰਗ—ਪ੍ਰੇਮ ਪਿਆਰ ਦੇ ਵੇਖ ਚੁਕਾ ਸੀ । ਅਖੀਰਲੀ: ਉਮਰ ਵਿਚ ਤਸੱਵੂਡ ਦੀ ਚੇਟਕ ਲਗੀ, ਕਵਿਤਾ ਰੱਬ ਵਲੋਂ ਮਿਲੀ ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ । ਫੇਰ ਕੋ ਸੀ! ਹਕੀਕਤ ਤੇ ਮਜ਼ਾਜ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਅਜਿਹੀ ਸੁਰ ਕੱਢੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਈਰਾਨ ਵਿਚ ਅੱਗ ਭੜਕ ਉੱਠੀ । ਸਾਅਦੀ ਦੀ ਇਸ ਬਾਬੀ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੇ ਦੇਹਲਵੀ ਨੇ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ ਕਰ ਦਿਤਾ । ਈਰਾਨ ਵਿਚ ਸਲਮਾਨ ਤੇ ਖਾਜੂ ਨੇ ਇਸ ਕਾਵਿਰੂਪ ਨੂੰ ਡਾਢਾ ਨਿਖਾਰਿਆ । ਹਾਲੀ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਜਿਉਂਦੇ ਹੀ ਸਨ ਕਿ ਹਾਫ਼ਜ਼ ਨੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ਫਾਰਸੀ ਗਜ਼ਲ ਦਾ ਉਸਤਾਦ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਗਜ਼ਲ ਕਹਿਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ । ਗਜ਼ਲ ਵਿਚ ਜੋ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਹਾਫ਼ਜ਼ ਨੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅੱਜ ਤਕ ਕਿਸੇ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਨਹੀਂ ਆਈ ।

ਹਾਫ਼ਜ਼ ਤੋਂ ਪਿਛੇਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਕਵੀਆਂ ਉਰਫੀ, ਨਜ਼ੀਰੀ, ਸਾਇਬ, ਕਲੀਮ, ਤਾਲਿਬ ਨੇ ਗਜ਼ਲ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਰੰਗ ਭਰੇ । ਹਾਫ਼ਜ਼ ਦੀ ਨਕਲ ਤਾਂ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦੀ, ਉਸ ਥੀ ਉਚਾਈ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਗਜ਼ਲ ਵਿਚ

ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਮਜ਼ਮੂਨ ਦਾ ਖਲ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਉਰਫ਼ੀ ਨੇ ਫਲਸਫੇ ਨੂੰ ਜਗ੍ਹਾ ਦਿੱਤੀ। ਬਾਬਾ ਫਗਾਨੀ ਨੇ ਸਿੱਧੀ ਗਲ ਨੂੰ ਵਲਾ ਪਾ ਕੇ ਆਖਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਚਲਾਈ। ਜ਼ਹੂਰੀ ਤੇ ਬੇ-ਦਿਲ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਪੇਚਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਮਿਰਜ਼ਾ ਗਾਲਿਬ ਨੂੰ ਕੁਰਾਹੇ ਪਾਣੁ ਲਈ ਜਿਮੇਵਾਰ ਬਣੀ।

ਗਜ਼ਲ ਦੀ ਤਕਨੀਕ

ਗਜ਼ਲ ਦਾ ਰੱਸ ਮਣਨ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਗਜ਼ਲ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਿਅਰ ਨੂੰ 'ਮਤਲਾ' ਆਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਦੂਸਰ ਨੂੰ 'ਹੁਸਨ-ਮਤਲਾ'। ਮਤਲੇ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਮਿਸ਼ਰਿਆਂ ਦਾ ਤੁਕਾਂਤ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਅਗੋਂ ਹਰ ਇਕ ਸ਼ਿਅਰ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਮਿਸ਼ਰਿਆਂ ਦਾ ਤੁਕਾਂਤ ਆਪਸ ਵਿਚ ਤਾਂ ਨਹੀਂ। ਮਿਲਦਾ ਪਰ ਪਹਿਲੇ ਨਾਲ ਜ਼ਰੂਰ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਜ਼ਲ ਵਿਚ ਰਦੀਫ਼ ਤੇ ਕਾਫ਼ੀਏ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਆਖਰੀ ਸ਼ਿਅਰ ਨੂੰ 'ਮਕਤਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਵੀ ਦਾ ਉਪਨਾਮ (ਤਖ਼ਲੁਸ) ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਮਤਲਾ ਦੇ ਅਰਥ ਛਨ 'ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ' ਅਰਥਾਤ 'ਅੰਡ' ਤੇ ਮਕਤਾ ਦੇ 'ਕਤ ਕਰਨ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ' ਜਾਂ 'ਅੰਤ'। ਗਜ਼ਲ ਵਿਚ ਪੰਜ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਤਾਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਿਅਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗਿਣਤੀ ਦੂਸ਼ਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉੱਜ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਤਾਕ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਗਜ਼ਲ ਦਾ ਹਰ ਇਕ ਸ਼ਿਅਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਥਵਾ ਇਕ ਪੂਰ ਖਿਆਲ ਦਾ ਪਾਤਰ ਜੋ ਇਕ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ 'ਲਾਪਰਵਾਹੀ' ਦਾ ਰੁਦਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਉਸ ਨਾਲ 'ਮਿਲਾਪ' ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਵਿਚ 'ਸਾਤ੍ਰਾ' ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹੋਰ ਅਗਲੇ ਵਿਚ 'ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ'। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਜ਼ਲ ਦੇ ਸਭ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿਚ ਅੱਡ ਅੱਡ ਖਿਆਲ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਗਜ਼ਲ ਨੂੰ ਇਕ ਸਿਆਲੇ ਨੇ ਗੁਲਦਸਤੇ ਨਾਲ ਉਪਮਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ—ਅਜਿਹਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰੰਗ ਬੰਗੇ ਫੱਲ ਜੋੜੇ ਹੋਣ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਸਾਰੀ ਗਜ਼ਲ ਵਿਚ ਇਕੋ ਮਜ਼ਮੂਨ ਨਿਛਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਗਜ਼ਲ ਨੂੰ 'ਮੁਸਲਸਲ ਗਜ਼ਲ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਨਮੂਨ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਮਿੰਘ ਦੀ ਇਕ ਗੜਲ ਦੇਖੋ

੧. ਤੁੰਹਾ ਮਿਲੇਂ ਤਾਂ ਤੇਰੀ ਤਮਨਾ ਨੂੰ ਕੀ ਕਰਾਂ ?
ਤੇਰੇ ਬਗੈਰ ਦੀਨ ਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਕੀ ਕਰਾਂ ?
੨. ਦਾਰੂ ਹੈ ਦੀਦ ਹੋਰ ਮੈਂ ਦਾਰੂ ਨਾ ਜਾਣਦਾ,
ਰਿੰਦਾਂ ਨੂੰ ਆਖ ਪਿਆਲੇ ਦੀ ਮਦਰਾ ਨੂੰ ਕੀ ਕਰਾਂ ?
੩. ਰਚਨਾ ਨਵੀਂ ਰਚਾ ਕੋਈ ਰੱਬਾ ! ਜੇ ਰੱਚ ਸ਼ਕੇ,
ਆਦਮ ਨੂੰ ਕੀ ਕਰਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਹਵਾ ਨੂੰ ਕੀ ਕਰਾਂ ?
੪. ਮੰਨਿਆ ਤੇਰਾ ਜਮਾਲ ਸ਼ਬ ਪਰਦੇ ਹੈ ਚੀਰਦਾ,
ਇਸ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਕਾਲ ਦੀ ਸੀਮਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਕਰਾਂ ?
੫. ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ ਉਹ ਕਿ ਜਿਸ ਤੇ ਫਿਰ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ,
ਅਧੂਰਾ ਹੈ ਰੱਬਾ ! ਇਸ ਤੇਰੀ ਕਿਰਪਾ ਨੂੰ ਕੀ ਕਰਾਂ ?
੬. ਕੱਲਾ ਸੇਂ ਆਪ ਵੀ ਤੂੰ ਕੱਲਾ ਹੀਂ ਕਿਓਂ ਰਹਿਓਂ ?
ਧੋਖੇ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਸੁਪਨੇ ਦੀ ਲੀਲਾ ਨੂੰ ਕੀ ਕਰਾਂ ?
੭. ਮੌਗੀ ਗੜਲ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵਖਰਾ ਹੋ ਰੰਗ ਹੈ,
ਚੰਗਾ ਹੈ ਪਰ ਚਮਾਨੇ ਦੀ ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਕੀ ਕਰਾਂ ?

ਇਸ ਵਿਚ ਸੱਤ ਸ਼ਿਅਰ ਹਨ । ਗਿਣਤੀ ਤਾਂਕ ਹੈ, ਜੁਫਤ ਨਹੋਂ ।
ਸ਼ਿਅਰ ਨੰ: ੧ ਤਲਾ ਹੈ ਤੇ ਨੰ: ੨ ਮਕਤਾ । ਇਸ ਵਿਚ ਕਵੀ ਦਾ ਉਪਨਾਮ
ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਦਸਤੂਰ ਮੂਜਬ ਸਤਵੇਂ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ।
'ਨੂੰ ਕੀ ਕਰਾਂ', ਰਦੀਫ ਹੈ, ਇਹ ਹਰ ਇਕ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਦੁਹਰਾਈ ਗਈ ਹੈ ।
ਤਮਨਾ, ਦਨੀਆ, ਮਦਰਾ, ਹਵਾ, ਸੀਮਾ, ਕਿਰਪਾ, ਕਲਾ, ਲੀਲਾ, ਵਖਰਾ,
ਚਰਚਾ ਆਦਿ ਤੁਕਾਂਤ; ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅੰਤਲੀ ਧੁਨੀ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਹੈ । ਕਵਿਤਾ
ਦਾ ਰੰਗ ਸੂਫੀਆਨਾ ਹੈ । ਰੱਬ ਨਾਲ ਨਿਹੋਰੇ ਭਿੰਨੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ
ਤਾਂਘ ਏਕੀ ਪ੍ਰਕਲਪ ਹੈ, ਪਰ ਮਿਲਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ । ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਦ ਤੋਂ ਕਵਿਤਾ
ਉਪਜੀ ਹੈ ।

ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਦੀ ਛਾਰਸੀ ਦੀ ਇਕ ਗੜਲ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਦੇਖੋ:—

دین دنیا در کسندار آں پری اخسار ما
ہر دو عالم قیمت یک تاد موئے یار ما
ما نے آدمیم تاب غڑا مثیر گان او
یک نکاہ جا نفرزائیش بس بود درکار ما
ہو نفس گویا بیاد نرگس سخموں او
یادہ هائی شوق مے نوش دل ہشیار ما

ਗਜ਼ਲ ਦਾ ਕਾਵਿਤ੍ਰਪ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਪਰੋਮ-ਵਿਲਾਸ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ, ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਪਰਯੋਗ ਇਸ ਤਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਸ਼ਕ, ਸਦਾਚਾਰ, ਫਲਸਫ਼ਾ', ਤਸੱਥੁਹ, ਅਨੇਕ ਭਾਂਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਆ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਹਨ। ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਭ ਘਟਨਾਵਾਂ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜ ਕਵੀ ਪਿਆਰ, ਈਰਖਾ, ਮੌਤ, ਹੁਕਮ, ਰਚਾ, ਸੁਕਰ, ਸਬਰ, ਸੰਤੋਖ ਅਤੀਨ, ਉਮੀਦ, ਸ਼ਿਕਾਇਤ, ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ, ਦੇਸ਼-ਪਿਆਰ, ਸਰਮਾਈਦਾਰ ਦੀ ਨਖੋਣੀ, ਮਨੁਖ ਦੀ ਮਨੁੱਖਤਾ, ਅਮਨ, ਲੜਾਈ ਆਦਿ ਬੇ-ਅੰਤ ਵਿਸ਼ਾਂ ਤੇ ਕਲਮ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸਭ ਗਜ਼ਲ ਵਿਚ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਬੱਝ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

੩

ਫਾਰਸੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ

ਅਸੀਂ ਫਾਰਸੀ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਜਿਕਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਅਸਾਂ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਫਾਰਸੀ ਗਾਲ੍ਪ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਜੀ, ਵਧੀ ਤੇ ਫਲੀ ਛੁੱਲੀ, ਉਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਕਿਹੜੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹਿਸਾ ਪਾਇਆ ਤੇ ਪਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇੰਜ ਪਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹਾਇਆ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਫਾਰਸੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਢੂਜੀ ਵੰਨਗੀ 'ਕਸੀਦਾ' ਲੋਂਦੇ ਹਾਂ। ਕਸੀਦਾ ਦੇ ਲਡੜੇ ਅਰਥ ਹਨ 'ਕਸਦ (ਇਰਾਦਾ) ਕਰਨਾ।' ਸੁ, ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਉਹ ਵੰਨਗੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਵੀ ਕਿਸੇ ਬੰਦੇ ਵਲ ਮੁਹਾਰ ਮੌਬਦਾ ਹੈ ਅਥਵਾ ਉਸ ਦੀ ਉਸਤਤੀ ਨਿੰਦਾ ਜਾਂ ਕੋਈ ਘਟਨਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਭੀ ਅਰਬੀ ਨਸ਼ਤ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਅਰਬੀ ਵਿਚ ਕਸੀਦੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਰਿਵਾਜ ਸੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇ ਪਖ ਤੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਇੱਕ ਐਸੀ ਕਾਵਿ-ਵੰਨਗੀ ਸੀ ਜੇ ਹਰ ਇਕ ਘਟਨਾ, ਹਰ ਇਕ ਮਤਲਬ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਕੋਈ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ ਜਾਂ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਕਵੀ ਨ ਝੱਟ ਕਲਮ ਫੜੀ ਤੇ ਕਸੀਦਾ ਲਿਖ ਦਿਤਾ। ਕਿਧਰ ਕਵੀ ਦੀ ਅੱਖ ਲੜ ਗਈ, ਝੱਟ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਭੜਾਸ ਮਾਸੂਕ ਦੇ ਹੁਸਨ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰ ਕੇ ਕਢੀ। ਅਮੀਰ ਪਾਸੋਂ ਘੋੜਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਿਲਿਆ, ਕਸੀਦਾ ਲਿਖ ਉਸ ਦਾ ਧਨਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਜਾਂ ਜੇ ਕੋਈ ਹਾਜ਼ਤ ਪੁਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਈ ਤਾਂ ਤਾਂਦੇ ਨਾਟਕੀ ਢੰਗ ਠਾਲ-

ਉਸ ਦੀ ਸੁਣਾਈਟ ਆਪਣੇ ਮਾਲਿਕ ਨੂੰ ਪਾਈ। ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇ ਪਸੰਦ ਆਇਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਸੀਦੇ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿਤਾ। ਕੋਈ ਸਿਖਿਆ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਪਈ, ਕਸੀਦੇ ਦੀ ਮੱਦਦ ਲਈ ਗਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਸੀਦਾ ਅਰਥ ਚਿੰਦਰਗੀ ਦਾ ਇਕ ਛੁਰੂਰੀ ਅੰਗ ਬਣ ਗਿਆ। ਅਰਥ ਸ਼ਾਇਰੀ ਜੇ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਵਡੇਰਾ ਭਾਗ ਛੁਰੂ ਕਸੀਦਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਜਗਾ ਕਸੀਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਦੇਖੋ :—

- (੧) ਬਹਾਰੀਆ (ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੋਵੇ।)
- (੨) ਖੜਾਨੀਆ (ਪੱਤ-ਬੱਤ ਦੇ ਵਰਣਨ ਵਾਲਾ।) (੩) ਸ਼ਿਤਾਈਆ (ਸਰਦੀ ਦੇ ਚਿੜਕਰ ਵਾਲਾ।) (੪) ਇਸ਼ਕੀਆ (ਪਿਆਰ ਤੇ ਸੌਦਰਯ ਦੇ ਭਾਵਾ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ।) (੫) ਫਖਰੀਆ (ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਉੱਤੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ।) (੬) ਮਦਹੀਆ (ਕਿਸ ਦੀ ਉਪਮਾ ਵਿਚ ਕਹਿਆ ਗਿਆ।) (੭) ਹਿਜਵੀਆ (ਨਿੰਦਾ-ਰਸ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ।) (੮) ਮਰਸੀਆ (ਸੋਗਕੀ)
- (੯) ਹਿਣਮੀਆ (ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ਿਆਣੀ ਗਲ ਸਮਝਾਈ ਗਈ ਹੋਵੇ) (੧੦) ਸਿਖਿਆ ਰਾਇਕ (੧੧) ਦਾਸਤਾਨੀਆ (ਬਰਤਾਤੀ) (੧੨) ਮੁਨਾਜ਼ਰਾ (ਝਗੜੇ ਵਾਲਾ)।

ਤਕਨੀਕ ਵਿਚ ਕਸੀਦਾ ਗੜਲ ਨਾਲ ਰਲਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਪਿੱਛੇ ਦਸ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਗੜਲ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਕਸੀਦੇ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਤਸ਼ਬੀਬ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਸ਼ਬੀਬ ਨੂੰ ਅੱਡ ਕਰਕੇ ਗੜਲ ਘੜ ਲਈ ਗਈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਬਣਾਵਟ ਵਿਚ ਕਸੀਦਾ ਦੀ ਗੜਲ ਰੱਲਦੇ ਹਨ। ਕਸੀਦੇ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਿਅਰ ਅਥਵਾ 'ਮਤਲ' ਗੜਲ ਵਾਂਝ ਤੁਕਾਂਤ ਵੀ ਰਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਰਦੀਫ਼ ਵੀ। ਹਰ ਅਗੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਸ਼ਿਅਰ ਅਗਪਣ ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਹੋ ਕਾਫੀਆ ਤੇ ਰਦੀਫ਼ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਸੀਦੇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹੋਸੇ ਨੂੰ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਸ਼ਕ, ਹੁਸ਼ਨ ਆਇਦਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਸ਼ਬੀਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਤਸ਼ਬੀਬ ਤੋਂ ਬਾਦੁ ਗੁਰੇਜ਼ ਅਥਵਾ 'ਮੜਾ' ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਕਵੀ ਤਸ਼ਬੀਬ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮੰਤਵ ਵਲ ਛੁੱਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਗੋਂ ਉਪਮੇਯ ਦੀ ਉਪਮਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਫੇਰ ਨਿੰਦਾ। ਉਪਮਾ

ਵਿਚ ਉਪਮੇਯ ਦੇ ਗੁਣਾਂ, ਉਸ ਦੀ ਦਾਇਆ, ਕਿਰਪਾਲਤਾ, ਸੁਰਬੀਰਤਾ, ਤਲਵਾਰ, ਘੱੜੇ, ਨੇੜੇ, ਹਾਥੀ ਆਦਿ ਦੀ ਤਾਰੀਫ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਕਵੀ ਬੜੀ ਢੱਤਰਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਸੁਣਾਉਟ ਪਾਂਦਾ ਹੈ; ਜੋ ਕੁਝ ਮੰਗਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਮੰਗਦਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਜਿਹੜੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ ਕਲਾ ਤੋਂ ਫਖਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਥਵਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਸੁੱਟਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮੁੱਚ ਮੁੱਚ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਦੇ ਯੋਗ ਹੈ। ਫੇਰ ਉਪਮਿ ਦੇ ਟੱਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਰੱਬ ਤੇਰੀ ਉਮਰ ਲੰਮੀ ਕਰ ਜਾ ਤੇਰਾ ਪਰਤਾਪ ਬਣਿਆ ਰਹ। ਅਖੀਰ ਵਿਚ 'ਮਕਤਾ' ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਵੀ ਦਾ ਤਖਲੁਸ (ਉਪਨਾਮ) ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਸੀਦੇ ਦਾ ਅੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਸੀਦੇ ਦੇ ਛਿਅਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬੱਧੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਸੌ ਵੋ ਤਕ ਅਪੜ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਵੰਨਗੀ ਲਈ ਉਨਸ਼ਾਰੀ, ਅਨਵਰੀ ਜਾਂ ਉਰਫੀ ਆਦਿ ਦੇ ਕਸੀਦੇ ਦੇਖੋ।

ਕਸੀਦਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸਾਂ ਸਿਖਿਆ ਹੈ ਅਰਬੀ ਠਸਲ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ, ਫਾਰਸੀ ਫਿਚ ਇਸ ਦੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਅਰਬ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਰੀਸ ਵਿਚ ਪਿਆ। ਅਰਬੀ ਕਵੀ ਅਰਬ ਜੇਤੂਆਂ ਦੀ ਵਿਜੇ ਤੇ ਕਸੀਦੇ ਲਿਖਦੇ ਤੇ ਇਨਾਮ ਪਾਂਦੇ। ਫਾਰਸੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੀਸੇ, ਇਨਾਮ ਤੇ ਜਾਗੀਰਾਂ ਦੀ ਲਾਲਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬਕਾਵਦ ਲਿਖੇ। ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਮੇਲਾਨਾ ਸ਼ਿਬਲੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ਈਰਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਕਸੀਦੇ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਨਾ ਸਮਝਿਆ, ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਗਲਤ ਰਸੋਂ ਤੇ ਪੈ ਗਈ। ਕਸੀਦਾ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਪਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਵਧੀਆ ਸ਼ਾਧਨ ਸੀ, ਪਰ ਈਰਾਨੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ਾਮਦ ਦਾ ਫਸੀਲਾ ਸਮਝ ਲਿਆ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਹੱਦ ਦਰਜੇ ਦੀ ਅਤਿ ਕਥਨੀ ਤੇ ਗਿਰਾਵਟ ਆ ਗਈ, ਵਾਸਤਵਿਕ ਰੰਗ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਜੋ ਚੀਜ਼ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਰਸਮੀਜ਼ ਜਿਹੀ, ਸਚਾਈ ਤੋਂ ਢੂਰ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਗਲ ਨੂੰ ਉਪਮਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤੇ ਉਪਮੇਯ ਦੋਵੇਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਸਮਝਦੇ।

ਇਸ ਗਲ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਇਹ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਦੀ ਸਾਰੀ ਮਿਹਨਤ ਵਿਅਰਥ ਗਈ। ਸਨਾਈ, ਸਾਅਦੀ ਅਮੀਰ ਖੁਸ਼ਰੇ ਆਦਿ ਆਜ਼ਾਦ ਸੁਭਾ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਸਿਖਿਆ ਭਰਪੁਰ ਕਸੀਦੇ ਲਿਖ-

ਕੇ ਹੋਕਾਂ ਦੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਉਚਿਆਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ, ਕਸੀਦਾ-ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਜਤਨਾਂ ਨਾਲ ਫਾਰਸੀ ਜੁਬਾਨ ਇੱਨੀ ਤੁੱਖੀ ਕਰ ਗਈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਬਗੀਕ ਤੋਂ ਬਗੀਕ ਖਿਆਲ ਬੁਝਣਾ ਸੁਖਾਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਜੁਬਾਨ ਦੀ ਇਸ ਉੱਨਤੀ ਨੇ ਫਾਰਸੀ ਨੂੰ ਮੱਧ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪੰਜ ਸੌ ਸਾਲ ਤੱਕ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਖਾ ਬਣਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

ਫਾਰਸੀ ਕਸੀਦਾ-ਗੋਈ ਵੀ ਰੂਦਕੀ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਮਾਨੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਖਾਤਰ ਕਸੀਦੇ ਲਿਖ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਫਰਸੀ ਕਸੀਦੇ ਦਾ ਰੰਗ ਰੂਪ ਨਿਖਰ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਕਸੀਦਾ—

ਬ੍ਰਾਹਮਿਆਂ ਮੁਲੀਆਂ ਆਇਆਂ ਹੋ — ਪਾਦ ਪਾਰ ਮੁਹੱਬਾਨ ਆਇਆਂ ਹੋ —

ਬੜੀ ਪਕਿਆਈ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਗੁਚਨਵੀ ਕਾਲ ਦੇ ਕਵੀ ਅਸਦੀ, ਉਠਸਾਗੀ, ਫਰੁੱਖੀ, ਮਿਨੁਚਿਰਗੀ, ਸਨਾਈ ਆਦਿ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਸਦੀ ਨੇ ਕਸੀਦੇ ਵਿਚ ‘ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ’ ਨੂੰ ਦਾਖਲ ਕਰਕੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਕਿਸਮ ਦੇ ਕਸੀਦੇ ਨੂੰ ਰਲਾਇਆ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸਲਜੂਕ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਚਮਕਾਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਨਵਰੀ, ਵਤਵਾਤ, ਮੁਇੱਗੀ, ਸੋਚਨੀ ਸਾਬਿਰ, ਬੜੇ ਪਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਅਨਵਰੀ ਨੂੰ ਕਸੀਦੇ ਦਾ ਉਸਤਾਦ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਾਮੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ—

در شعر سه کس پیغمیرا نند هر چند که لانبی بعدی
ابیات و قصیده و غزل را فردوسی و آنودی و سعدی

(ਕਾਵਿ-ਕਲਾ) ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੈਗੰਬਰ (ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ) ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਹਜ਼ਰਤ
ਮੁਹੱਮਦ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਕੋਈ ਪੈਗੰਬਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਕਦਾ। ਬੇਤਾਂ
(ਮਸਨਵੀ) ਦਾ ਫਿਰਦੋਸੀ, ਕਸੀਦੇ ਦਾ ਅਨਵਰੀ ਤੇ ਗੁਚਲ ਦਾ ਸਾਅਦੀ)

ਸਲਜੂਕ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀ
ਇਲਮੀ ਤੇ ਦੱਢਤਗੀ ਜੁਬਾਨ ਅਤਬੀ ਸੀ। ਅਰਪ ਅਰਸਲਾਨ ਨੇ ਪਹਿਲੀ
ਵਾਰੀ ਫਾਰਸੀ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਭਾਖਾ ਬਣਾਇਆ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਫਾਰਸੀ ਖੂਬ
ਵਧਣ ਫੁੱਲਣ ਲਗੀ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਖਾਕਾਨੀ, ਨਾਸ਼ਿਰ, ਖੁਸ਼ਰੋ, ਜਹੀਰ, ਫਾਰਯਾਬੀ ਤੇ ਸਾਅਦੀ ਨੇ ਕਸੀਦੇ ਲਿਖੇ, ਪਰ ਪਿਛਲੇ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹਦ ਤਕ ਖੁਸ਼ਾਮਦ ਤੋਂ ਪਾਕ ਰਖਿਆ। ਉਸਤਾਨ ਵਿਚ ਮੀਰ ਖੁਸ਼ਰੋ ਤੇ ਉਰਫੀ ਨੇ ਕਸੀਦਿਆਂ ਵਿਚ ਨਾ ਪੇਦਾ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਵੀਂ ਸੱਦੀ ਵਿਚ ਕਾਖਾਨੀ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਛੁਰ ਪੁਰਾਣੇ ਉਸਤਾਦਾਂ, ਉਨਸਰੀ, ਮਿਨੁਚਿਹਰੀ, ਅਨਵਰੀ ਆਦਿ ਦੀ ਯਾਦ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਮਸਨਵੀ :

ਗਜ਼ਲ ਤੇ ਕਸੀਦੇ ਤੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਫਾਰਸੀ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਤੀਜੀ ਵੰਨਗੀ 'ਮਸਨਵੀ' ਹੈ। ਇਹ ਦੀਰਾਨੀਆਂ ਦੀ ਖਾਸ ਆਪਣੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ, ਅਰਬੀ ਵਿਚ ਲੰਘੀ ਮਿਲਦੀ। ਅਰਬ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਪਨਾਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉਹ ਰੰਗ ਨਾ ਆ ਸਕਿਆ, ਜੋ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਦਿਸ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਹਾਂ, ਉਚੜ੍ਹ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਸਹਿਤ ਨਿਭਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮਸਨਵੀ ਵਿਚ ਰਦੀਫ਼ ਤੇ ਕਾਫੀਏ ਦੀ ਕੇਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹਰ ਇਕ ਬੰਤ ਦਾ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਕਾਫੀਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਥਵਾ ਦੋਹਾ ਮਿਸ਼ਰਿਆਂ ਦਾ ਤੁਕਾਂਤ ਰਲਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਕ ਬੰਤ ਦਾ ਤੁਕਾਂਤ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਰਲਣ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦੀ ਘਾੜਤ ਸੌਖੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲੰਜੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਂ ਢੁੰਘੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਇਹ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਡਾਵਾ ਢੁਕਦਾ ਹੈ। ਰਦੀਫ਼ ਤੇ ਕਾਫੀਏ ਦੀ ਅਵਸ਼ਕਤਾ ਨਹੀਂ। ਕਵੀ ਦਾ 'ਸੋਚ' ਤੇ 'ਫੁਰਨਾ' ਖੁਲ੍ਹੀਆਂ ਉਡਾਰੀਆਂ ਲਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇ-ਲੜੀ ਇਕੋ ਚਲਦੀ ਹੈ, ਗਜ਼ਲ ਵਾਂਗ ਸ਼ਿਆਰ ਅੱਡ ਅੱਡ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ। ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਮੰਗਲਾਚਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਚੱਬ ਦੀ ਉਸਤੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਾਂ ਪੇਗੰਬਰ ਨੂੰ ਅਰਾਧਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਵਕਤ ਦੇ ਹਾਕਮ ਦੀ ਉਸਤੱਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਰੋਂ ਦੁਕੇ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਝੁਰਧਾ ਦੇ ਫੁਲ ਛਟਾ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਫੇਰ ਕਿਸਾ ਅੰਡੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਧੰਨਵਾਦ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਸਨਵੀ ਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਲਿਖਣ ਦੀ ਗੋਤ ਨਜ਼ਾਮੀ ਗੰਜਵੀ ਨੇ

ਚਲਾਈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਤਕ ਚਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ।

ਮਸ਼ਨਵੀ ਲਈ ਸੱਤ ਛੰਦ ਨਿਯਤ ਹਨ, ਪਰ ਮੁਤਕਾਰਿਬ¹, ਹੜਜ਼², ਰਮਲ³, ਸਰੀਅ⁴ ਹੋ ਵਧੇਰੇ ਪਰਚਲਤ ਹਨ । ਲੜਾਈ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਇਸ਼ਕ ਲਈ ਦੂਜਾ ਤੇ ਤੀਜਾ ਪੰਜਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ. ਪਰ ਅੱਠ ਵਾਰ ਆਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਛੇ ਵਾਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ।

ਸਾਰੇ ਫਾਰਸੀ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਬਾਵਾ ਆਦਮ ਰੂਦਕੀ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਕਸੀਦੇ, ਰੁਬਾਈਆਂ, ਕਿਤੇ, ਗੁਬਲਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਮਸ਼ਨਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ । ਮੌਲਾਨਾ ਸ਼ਿਬਲਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਰੂਦਕੀ ਨੇ ਕਲੰਲ-ਦਿਮਨਾ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਉਲੱਘਾ ਅਰਥੀ ਵਿਚੋਂ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਮਸ਼ਨਵੀ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਹੈ । ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਰੂਦਕੀ ਨੇ ਇੱਕ ਕਿੱਸਾ ‘ਵਾਮਿਕ ਅੜਾਰਾ’ ਵੀ ਲਿਖਿਆ । ਕੀ ਪਤਾ ਉਹ ਮਸ਼ਨਵੀ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਵੇ ?

ਰੂਦਕੀ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਦਕੀਕੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਨੇ ਸ਼ਾਹਨਾਮੀ ਅੰਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਹੜਾਰ ਕੁ ਸ਼ਿਅਰ ਹੀ ਲਿਖੇ ਸਨ ਕਿ ਮਰ ਗਿਆ । ਇਸ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਨੂੰ ਫਿਰਦੇਸ਼ੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਹਨਾਮੇ ਵਚੋਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ।

ਫਿਰਦੇਸ਼ੀ ਨੂੰ ਮਸ਼ਨਵੀ ਦਾ ਪੰਗਬਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਪੰਗਬਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਾਲੀ ਤਕ ਮਾਤ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਿਆ । ਦੌਲਤ ਸ਼ਾਰ ਸ੍ਰਮਰਕੰਦੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ — “ਅਨਵਰੀ ਦੇ ਕਸੀਦਿਆਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਖਾਕਾਨੀ ਨੇ ਕਸੀਦ ਲਿਖੇ, ਸਾਅਦੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਅਮੀਰ ਰੁਸਟੋ (ਦੇਹਲੀ) ਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੁਆਦਲੀ ਗੜਲ ਦਿਤੀ, ਪਰ ਫਿਰਦੇਸ਼ੀ ਵਾਂਗੂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਸ਼ਿਅਰ ਨਾ ਕੇਹੀ ।” ਯੁੱਧ ਦਾ ਰੰਗ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਿਚ ਫਿਰਦੇਸ਼ੀ ਦੀ ਗੀਤ ਨਹੀਂ । ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਾਹਨਾਮੇ ਨੂੰ ਠੀਕ ਹੀ ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਮਹਾ-ਕਾਵਿ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਨ ਪਗਾਪਤ ਹੈ । ਫਿਰਦੇਸ਼ੀ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਇਸ ਫਨ ਦਾ ਉਸਤਾਦ ਨਗਾਮੀ ਗੰਜਵੀ ਹੋਇਆ । ਨਜ਼ਾਮੀ ਨੇ ਐਮਸਾ ਅਰਥਾਤ ਪੰਜ ਮਸ਼ਨਵੀਆਂ,

۱- فَعُولَنْ فَعُولَنْ مَفَاعِيلَنْ فَعُولَنْ	۲- مَفَاعِيلَنْ مَفَاعِيلَنْ مَفَاعِيلَنْ
۳- فَامْلَاتَنْ فَاعْلَاتَنْ فَاعْلَاتَنْ	۴- مَسْتَفْعَلَنْ مَسْتَفْعَلَنْ مَسْتَفْعَلَنْ

(੧) ਮਖੜਨੁ-ਸ਼-ਅਸਰਾਰ, (੨) ਖੁਸਰੇ ਸ਼ੀਰੀ, (੩) ਲੈਲਾ ਮਜਨੂੰ, (੪) ਸਿਕੰਦਰ ਨਾਮਾ, (੫) ਹਫਤ ਪੈਕਰ ਜਾਂ ਬਹਿਰਾਮ ਗੋਰ ਲਿਖ ਕੇ ਇਸ ਕਾਵਿਰੂਪ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਪਰਵਾਣਿਤ ਬਣਾਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਹੁਮਾਂਟਿਕ, ਬੀਰ ਰਸੀ ਤੇ ਸੂਫੀਆਨਾ ਦਿੱਨੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਡੁਹਿਆ। ਉਪਰ ਦਿੱਤੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਨੰ: ੧ ਤਸਵੁਫ ਬਾਰੇ ਹੈ, ਨੰ: ੨ ਤੇ ਵ ਪਰੇਮ ਕਬਾਵਾਂ ਹਨ, ਸਿਕੰਦਰ ਨਾਮਾ ਤੇ ਹਫਤ ਪੈਕਰ ਬੀਰ ਰਸੀ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਹਨ। ਉਸ ਦੋ ਪਿਛੋਂ ਸ਼ੇਖ ਸ਼ਾਅਦੀ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਬਸਤਾਨ ਲਿਖੀ। ਵਿਸਾ ਇਸ ਦਾ ਸਿਖਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਢੰਗ ਵੱਡਾ ਵੱਚੋਕ। ਬਰਤਾਤੀ ਢੰਗ ਤੇ ਸ਼ਾਦਾ ਜੂਬਾਨ ਨੇ ਇਸ ਮਨਸਵੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹਰ ਮਨ ਪਿਆਰਾ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਹੈ।

ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੇ ਦਿਹਲਵੀ ਨੇ ਵੀ ਨਜ਼ਾਮੀ ਗੰਜਵੀ ਦੀ ਗੀਸ ਵਿਚ ਖਮਸਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ‘ਮਤਲਾ-ਉਲ-ਅਨਵਾਰ’ ਤਸਵੁਫ ਬਾਰੇ ਹੈ, ‘ਸ਼ੀਰੀ’ ਖੁਸਰੇ ਤੇ ‘ਲੈਲਾ ਮਜਨੂੰ’ ਪਰੇਮ-ਕਬਾਵਾਂ ਹਨ, ‘ਆਇਨਾ-ਸਿਕੰਦਰੀ’ ਦੇ ‘ਹਥਤ ਬਹਿਸ਼ਤ’ ਬੀਰ ਰਸੀ।

ਮੌਲਾਨਾ ਅਬਦੂਰ-ਰਹਿਮਾਨ ‘ਜਾਮੀ’ ਦੀਆਂ ਸੱਤ ਮਸਨਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ‘ਯੁਸਫ-ਜੁਲੇਖਾਂ’ ਤੇ ‘ਲੈਲਾ ਮਜਨੂੰ’ ਬਹੁਤ ਪਰਸਿਧ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੁਨਿਆਵੀ ਆਦਰਸ਼ ਪਿਆਰ ਦੇ ਨਜ਼ਾਰੇ ਹਨ। ਬਹੁਤੀਆਂ ਮਸਨਵੀਆਂ ਵਿਚ ਹਕੀਕੀ ਅਤੇ ਮਜ਼ਾਜ਼ੀ ਦੇਵੇਂ ਰੰਗ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਪੀਲ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ।

ਫਾਰਸੀ ਮਸਨਵੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਧਾਰਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਬਾਠੀ ਸਨਾਈ ਸਾ। ਉਸ ਨੇ ਹਦਾਇਕੁਲ-ਹਕੀਕਤ ਲਿਖ ਕੇ ਮਸਨਵੀ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਇਆ। ਉਸ ਦੀ ਗੀਸ-ਵਿਚ ਨਜ਼ਾਮੀ ਨੇ ‘ਮਖੜਨੁਲ ਅਸਗਾਰ’ ਲਿਖੀ।

ਫਰੀਦੁੱਦੀਨ ਅਤਾਰ ਦੀ ‘ਮੰਤਰ-ਉਤ-ਤੈਰ’ ਫਾਰਸੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਜੁਬਾਨ ਦੀ ਸਰਲਤਾ ਤੇ ਬਿਆਨ ਦੀ ਸੁਖੇਨਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜੋੜ ਨਹੀਂ ਰਖਦੀ। ਤਸਵੁਫ ਵਿਚ ਮੌਲਾਨਾ ਹੁਮੀ ਦੀ ‘ਮਸਨਵੀਏ ਮਾਅਨਵੀ’ ਨੂੰ ਮੰਤਰ-ਉਤ-ਤੈਰ ਜਿਹੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਪੁਸ਼ਤਕ ਨਹੀਂ। ਮੌਲਾਨਾ ਹੁਮੀ ਦੀ ਮਸਨਵੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲਵੀ

ਜੁਬਾਨ ਦਾ ਵੁਗਾਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ;-

ਮਿਠੀ ਮੂਲੀ ਮੁਦੀ - ਹਸਤ ਕਰਾਂ ਦੇ ਜਿਆ ਪੇਹਲੀ

ਇਸ ਵਿਤ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ Allegory ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਖੋਲ੍ਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਛੱਬੀ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵਧ ਸ਼ਿਆਰ ਹਨ ਅਤੇ ਈਰਾਨ ਵਿਚ ਹਾਫਜ਼ ਦੇ ਸਾਅਦੀ ਵਾਲ੍ਹੀ ਬੜੇ ਸ਼੍ਰੋਕ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਰੁਬਾਈ :

ਮਸਨਵੀ ਵਾਂਗ ਰੁਬਾਈ ਵੀ ਨਿਰੇਲ ਈਰਾਨੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਨਾਂ 'ਦੇ ਬੈਤੀ' ਜਾਂ 'ਰਹਾਰ ਬਰਗੀ' (ਚਾਰ ਮਿਸਰਈ) ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਦੋ ਬੈਤੀ ਅਥਵਾ ਚਾਰ ਮਿਸਰੇ ਦੂਜੇ ਹਨ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਦੇਵੇਂ ਤੁਕਾਂ-ਸਹਿਤ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਪਹਿਲ, ਦੂਜੇ ਤੇ ਚੌਥੇ ਮਿਸਰੇਦਾ ਤੁਕਾਂਤ ਰਲਾਉਣ ਦੀ ਅਵਸ਼ਕਤਾ ਰਹਿ ਗਈ, ਤੀਜ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿੱਚ ਖਿਆਲ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦੀ ਹੋਰ ਵੀ ਖੁਲ੍ਹੂ ਹੋ ਗਈ। ਨਮੂਨੇ ਲਈ ਉਮਰ ਖਿਆਮ ਦੀ ਇਕ ਰੁਬਾਈ ਦੇਖੋ :

نَا كَرِدَهْ كُنَاهَ دَرْ جَهَانَ كَيِسَتْ؟ بَگُو

وَأَنْ كَسْ كَهْ كُنَاهَ نَكِرَدَ چُونَ زَيِسَتْ؟ بَگُو

مَنْ بَدْ كَنْمْ وَ تَوْ بَدْ مَكَافَاتْ دَهَى!

پَسْ فَرَقْ مَيَانْ مَنْ وَ تَوْ چَيِسَتْ؟ بَگُو

ਰੁਬਾਈ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਕਾਵਿ-ਵੰਨਗੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਫਰਤੋਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਸ਼ਾਅਂ ਵਿਚ ਠੀਕ ਨਿੱਭਦੀ ਹੈ। ਬਾਰੀਕ ਖਿਆਲ ਪਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਅਮੌਲਕ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਇੱਹ ਨੁਕਤਾ ਜਾਂ ਬਾਰੀਕ ਖਾਲਾਅਅਾਮ ਢੇਰ ਤੇ ਦੂਜ ਬੈਤੀ ਵਿਚ ਭਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਹਿਲੇ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਛੋਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਸਮੇਟ ਕੇ ਬੜੇ ਪਰਭਾਵ ਸਾਲੀ ਤਗੀਕ ਨਾਲ ਦਰਿੜ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੇਖੋ ਉਪਰਲੀ ਰੁਬਾਈ। ਰੁਬਾਈ ਲਈ ਹਜ਼ਾਰ ਦਾ ਤੇਲ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭੋਗ ਕੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਰਤਦੇ ਹਨ।

ਫਾਰਸੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਰੁਬਾਈ ਦਾ ਅੰਤ ਬਾਬਾ ਤਾਹਿਰ ਤੋਂ ਹੋਇਆ।

ਸੁਲਤਾਨ ਅਬੂਲ-ਖੋਰ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪਰਗਟਾਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ, ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਪੂਰਨਤਾ ਉਮਰ ਖਿਆਮ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਉਮਰ ਖਿਆਮ ਨੇ ਸਿਰਫ ਰੁਬਾਈਆਂ ਹੀ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅੰਪਕਿਊਰਸ ਦੇ ਫਲਸਫੇ ਨੂੰ ਭਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਤਾਤ ਪਰਜ ਬਿਹਾ ਹੈ:—

ਖੋਸ ਬਾਸ, ਨਦਾਨੀ ; ਕੁਝਾ ਆਮਦਾ ਐ
ਮੀ ਨੋਸ਼, ਨਦਾਨੀ, ਕਹ ਕੁਝਾ ਖਾਵਾਹੀ ਵੱਡਾ
ਖੁਸ਼ ਰਹੋ ! ਤੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਕਿਥੇ ਆਇਆ ਹੈ,
ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ! ਤੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਕਿਥੇ ਚਲਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੁਬਾਈਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਮਰ ਖਿਆਮ ਦੀ ਪਰਸਿਧਤਾ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਖੁਸ਼ ਕਿਸਮਤੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਫਿਟਜ਼ਜੈਰਲਡ ਵਰਗਾ ਨਿਪੁੰਨ ਉਲਬਾਕਾਰ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਰੁਬਾਈ ਦੀ ਛੁਟਾਈ ਤੇ ਸੁਖੈਣਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਇਕ ਕਵੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਹੋਰ ਕਵਿਤਾ-ਭੇਟ

ਗਜ਼ਲ, ਕਸੀਦੇ ਤੇ ਰੁਬਾਈ ਕੋਂ ਹੁੱਟ ਫਾਰਸੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਰੋਵੀ ਰੂਪ ਪਰਚਲਤ ਹਨ। 'ਕਿਤਾ' ਗਜ਼ਲ ਜਾਂ ਕਸੀਦੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਟੋਟੇ ਨੂੰ ਆਖਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ 'ਮਤਲਾ' ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਹੁੱਟਕਲ ਖਿਆਲਾਂ ਦੇ ਪਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਕ ਕਿਤੇ ਵਿਚ ਇਕੋ ਖਿਆਲ ਅੰਕਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ 'ਤਰਕੀਬ-ਬੰਦ' ਤੇ 'ਤਰਜੀਹ-ਈਦ' ਹਨ। ਕਸੀਦੇ ਵਾਰ੍ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਰਦੀਂਫ ਤੇ ਕਾਫੀਏ ਦੀ ਵੱਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਸਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਕਈ ਬੰਦਾ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਇਕ ਬੰਦ ਦੀ ਰਦੀਂਫ ਤੇ ਤੁਕਾਂਤ ਅੱਡ ਅੱਡ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਬੰਦ ਨੂੰ ਨਦੇਵਨ ਵਾਲਾ ਬੈਤ ਕਈ ਵਾਰੀ ਵੱਖਰਾ ਵੱਖਰਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਕੋ ਨੂੰ ਹੀ ਰੁਹਰਾਂਦੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਨੂੰ ਮੁਹਤਸਮ ਕਾਸ਼ਾਨੀ (ਮ੍ਰਿਗ: ੧੫੮੮) ਨੇ ਵੂਬ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੜਕਤ ਇਮਾਮ ਹਸਨ ਤੇ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੇ ਕੁਦਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਹੈ।

ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ-ਭਾਖੈਈ ਪਰਭਾਵ

ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਜੈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਈਰਾਨੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਹੋਰ ੧੭ ਲੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਸਫ਼ਾਰੀਆਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫਤਹ ਕਰਾ ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਮੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਰਾਉਣਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਲਤਾਨ ਤੇ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ ਬੋਲੀ ਜਾਣ ਲਗੀ। ਪਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਈਲੀਆਟ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ—“ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸ਼ਲਵਾਰਾਂ ਪਹਿਣਦੇ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਝੁਤੇ ਸਿੰਘੀ ਬੋਲਦੇ ਹਨ।”

ਸਫ਼ਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਗਜ਼ਨਵੀਆਂ ਦਾ ਰਾਜ ਹੋਇਆ। ਕਈ ਅਫਗਾਨੀ ਸਰਦਾਰ ਲਾਹੌਰ ਆ ਵਸੇ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਵੀ ਫਾਰਸੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਭਿਆਤਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਿਆ। ਐਫੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤਜ਼ਕਰੇ “ਲੁਬਾਬੁਲੁ ਅਲਬਾਬ” ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕੁਝ ਪਰਸਿੱਧ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗਜ਼ਨਵੀਆਂ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਗੈਰ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਤ (੧੮੫੭) ਤਕ, ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਦੂਜੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀ ਝੱਲੀ ਫਾਰਸੀ ਹੀ ਰਹੀ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਫਾਰਸੀ ਨੂੰ ਹੀ ਰਾਜ-ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਿਹਾ। ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਰੋਜ਼ਨਾਮਾ,

ਮਿਸਲਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਗੈਰਿਕਾਰਡ ਸ਼ਾਰਾ ਹੀ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਖਰਾਜ ਦਾ 'ਛਫਰਨਾਮਾ' ਵੀ ਫਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ, 'ਭਾਵੈ' ਲਿਖਣਹਾਰ (ਦੀਵਾਨ ਅਮਰ ਨਾਥ) ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੇ ਅਸਥਾਪਣ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ ਵੀ ਲੋਕ ਫਾਰਸੀ ਬੜੇ ਸ਼ੋਕ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹੇ। ਕਰਨਲ ਹਾਲਰਾਇਡ ਵੇਲੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਪਰਫੁਲਤ ਹੋਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ, ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਫਿਰਕੂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਹੇਠ ਇਸ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਸ਼ੀਮਤ ਰਿਹਾ।

ਇਕ ਹਜ਼ਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਦੇ ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਰ ਤੇ ਬੋਲੀ ਉੱਤੇ ਕੀ ਪਰਭਾਵ ਪਾਇਆ? ਇਹ ਇਕ ਲੰਮਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਖੁਲ੍ਹ-ਫਿਲੰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਹਿਣ ਝਕਤੀ (adaptability) ਬੜੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਛਤੀ ਹੀ ਆਪਣੇ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ, ਪੁਸ਼ਟ ਤੇ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਗੁਹਿਣ ਕਰ ਲਈ, ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੂੰ ਇਸ ਦ ਖਿਲਾਫ ਪ੍ਰੋਟੈਸਟ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—

ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਨੇ ਧਰਮ ਛੋਡਿਆ ਮਲੇਛ ਭਾਖਿਆ ਗਾਹੀ
ਮੁਸ਼ਟਿ ਸਭ ਇਕ-ਵਰਨ ਹੋਈ ਧਰਮ ਕੀ ਗਤਿ ਰਹੀ।

(ਧਨਾਸਰੀ ਰਾਗ)

ਘਰ ਘਰ ਮੀਆਂ ਸਭਨਾ ਜੀਆਂ ਬੋਲੀ ਅਵਰ ਤੁਮਾਣੀ।

(ਬਸੰਤ ਰਾਗ)

ਅੰਤਰਿ ਪੂਜਾ ਪੜਿਹ ਕੇਬਾ ਸੰਜਮੁ ਝੁਰਕਾ ਭਾਈ।

ਅਭਾਖਿਆ ਕਾ ਕੁਠਾ ਬਕਰਾ ਖਾਣਾ।

ਚਉਕੇ ਉਪਰਿ ਕਿਸੇ ਨ ਜਾਣਾ।

ਇਨੀ ਪ੍ਰਬਲ ਸਭਿਆਤਾ, ਇਨੀ ਲੰਬਾ ਸੰਬੰਧ, ਅਸਰ ਪਦਿ ਬਗੈਰ ਰਹਿ ਕਿਵੇਂ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਾਵੇਸ਼ ਸੂਫੀ ਫਕੀਰ ਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ਕ ਘਰ ਘਰ ਫਿਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਰਚਾਰ ਲਈ ਦੇਸ਼ੀ ਬੋਲੀਆਂ ਸਿਖੀਆਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ ਅਰਬੀ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਬਦ ਆ ਜਾਣੇ

ਅਵੱਸ਼ ਸਨ। ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਧਾਰਨਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਖਲਤ ਮਲਤ ਹੋ ਗਈਆਂ: ਮੌਤ, ਜਿੰਦਗੀ, ਰੱਬ, ਪੇਂਗ਼ਰ, ਨਮਾਜ਼, ਰੋਜ਼ਾ, ਹੱਜ, ਸੌਤਾਨ, ਪੀਰ, ਫਕੀਰ, ਮੁਰਸ਼ਦ, ਨਬੀ, ਕਬਰ, ਦੈਸ਼ਖ, ਬਹਿਸ਼ਤ, ਹੁਰ, ਫਰਿਸ਼ਤ', ਕਢਨ (ਖਢਨ) ਹੁਕਮ, ਰੜਾ, ਯਤ੍ਰੀਨ, ਸਿਦਵ, ਸ਼ਰਾ, ਮਸੀਤ, ਖਨਗਾਹ ਆਦਿ—ਚੰਖੀ ਲੰਮੀ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਵਡਤਰਾਂ ਦੀ ਤੇ ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਜੁਖਾਨ ਫਾਰਸੀ ਸੀ। ਸਭ ਚਿੱਠੀ ਚਿਪੱਠੀ, ਮਿਸ਼ਲਾਂ, ਹੁਕਮਨਾਮੇ, ਫੇਸਲੇ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ। ਹੋਲੀ ਹੋਲੀ ਸੋਕੜੇ ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਅਰਬੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸਮਾਂ ਗਏ। ਅੱਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਨਾਜ਼ੀ ਅੱਖ ਲੱਭ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਦੇਖੋ:—ਅਦਾਲਤ, ਇਨਸਾਫ਼, ਜੁਰਮ, ਫੇਸਲਾ, ਮੁਕਦਮਾ, ਦਲੀਲ, ਸਹਾਦਤ, ਕੈਦ, ਹੁਕਮ, ਮਿਸਲ, ਮੁਨਸ਼ੀ, ਵਕੀਲ, ਤੁਹਮਤ ਜ਼ਿਰਾ, ਆਦਿ। ਕੋ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਦੇਸ਼ੀ ਸ਼ਬਦ ਹਨ?

ਰਾਜ ਤੇ ਫੌਜ ਪਰਬੰਧੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸ਼ਬਤਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦੇਖੋ:—ਪਾਤਸ਼ਾਹ, ਵੱਡੀਰ, ਅਮੀਰ, ਫੌਜ ਫਤਹ, ਸ਼ਿਕਸ਼ਤ, ਰਸੀਦ, ਗੁਲਾਮ, ਰਮਲਾ, ਰਸਦ, ਕਿਲ੍ਹਾ, ਪਿਆਦਾ, ਸਵਾਰ, ਰਕਾਬ, ਚੀਨ, ਲਗਾਮ, ਕਾਗਜ਼, ਕਲਮ, ਰੁਕਾ, ਅਮਲਾ, ਫੈਲਾ, ਬੰਦੂਕ, ਤੀਰ, ਕਮਾਨ, ਕੁਮਕ, ਹੁਕਮ, ਫਰਮਾਨ, ਦਰਬਾਰ ਕਿਤਾਬ, ਜਰਮਾਨਾ, ਥਾਣਾ, ਇਤਿ ਆਦਿ।

ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਹੁਨਰ ਨੇ ਸਾਡ ਸ਼ਬਦ ਭੰਡਾਰੇ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਬਣਾਇਆ। ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਦੇਖੋ:—ਮਹਿਰਾਬ, ਲੰਬਦ ਬਰਾਮਦਾ, ਰੁਸ਼ਲਖਾਨਾ, ਦਾਲਾਨ, ਤਹਿ-ਖਾਨਾ ਬਾਰਾਦਰੀ, ਮਨਜ਼ਲ, ਦਹਲੀਕ, ਕੁਰਸੀ, ਦਰਵਾਜ਼ਾ, ਮੰਜ਼, ਚਾਰਪਾਈ, ਤੇਸਾ ਸ਼ਰਿਤੀਰ, ਉਸਤਰਾ, ਹਜ਼ਾਮਤ, ਖਿਜ਼ਾਬ, ਅਰਕ, ਸ਼ਰਬਤ, ਜਲਾਬ, ਦਵਾ, ਪੇਰਸ਼, ਹਾਜ਼ਮਾ, ਮਿਹਦਾ, ਜਿਗਰ, ਸਿਹਟ, ਨਬਜ਼, ਕਾਰੂਰਾ, ਆਦਿ।

ਨਿਤ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਸ਼ਬਤ ਤਾਂ ਅਣਗਿਣਤ ਹਨ:—ਅਚਾਰ, ਜੁਖਾਨ, ਗੁਲਾਬ, ਪ੍ਰੇਬ, ਪਿਸਤਾ, ਅੰਗੂਰ, ਬਾਦਾਮ, ਕਦੂ, ਪਿਆਜ਼, ਲਾਹੂਤ, ਅਨਾਰ, ਅੰਜੀਰ, ਛੇਂਦ, ਬੀਵੀ, ਮਾਲਕ, ਬਾਗ, ਬੁਲਬੁਲ, ਪਾਜਮਾ, ਕਮੀਜ਼, ਸਲਵਾਰ, ਬੁਰਕਾ, ਕੁਲਾ, ਰੁਮਾਲ, ਬੱਚਾ, ਚਾਦਰ, ਦਿਲ, ਦਿਮਾਗ, ਬਜੁਰਗਾ, ਔਰਤ ਆਦਿ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਾਰੰਥ ਅਠ ਨੇ ਸੋ ਸਾਲ ਤਕ ਵਿਦਿਆ ਪਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਠਾਕਰ ਦੁਆਰੇ ਤੇ ਮਸੀਤਾਂ ਸਨ। ਸਰਕਾਰੀ ਬੋਲੀ ਫਾਰਸੀ ਸੀ। ਨੌਕਰੀ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਸਤਕਾਰ ਨਾਲ ਵਨਜ-ਵਿਹਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਫਾਰਸੀ ਪ੍ਰਿਖਣ ਦੀ ਅਵਸ਼ਕਤਾ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਵੀ ਮਸਜਦਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਵਿਦਿਆ ਪਰਾਪਤ ਕਰਦੇ। ਗੁਲਿਸਤਾਨ, ਬੋਸਤਾਨ, ਪੰਦ ਨਾਮਾ, ਅਨਵਾਰ-ਸੁਹੱਲੀ, ਸ਼ਾਹਨਾਮਾ, ਅਖ਼ਤਾਕ-ਨਾਸਰੀ, ਅਖਲਾਕ-ਜਲਾਲੀ, ਬਹਾਰ-ਦਾਨਿਸ਼ ਮਿਕੰਦਰ ਨਾਮਾ ਆਦਿ ਪੜ੍ਹਨੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਵਡੇ ਵਡੇ ਫਾਰਸੀ ਕਵੀਆਂ, ਫਿਰਦੇਸੀ, ਉਨਸਰੀ, ਅਤਾਰ; ਟੂਮੀ, ਸਾਅਦੀ, ਹਾਫ਼ਜ਼, ਅਨਵਰੀ, (ਨਜ਼ਾਮੀ, ਉਕਫ਼ੀ ਆਦਿ ਨਾਲ ਵਾਕਫ਼ੀ ਗੰਢਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ਰੂਆਤ, ਇਸਲਾਮੀ ਮਰਯਾਦਾ) ਫਿਕਾ (ਕਾਨੂੰਨ) ਨਜ਼ੂਮ, ਹਿਕਮਤ, ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਆਦਿ ਤੇ ਸਬਕ ਮਿਲਦੇ ਸਨ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਹਰ ਵਕਤ ਮਨ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਤਰਕੀਬਾਂ ਵਸਣ ਲਗੀਆਂ। ਇਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ, ਸੋਚ, ਕਥਨ ਤੇ ਕਰਨੀ, ਸਭ ਤੋਂ ਅਸਰ ਪਾਇਆ। ਸੈਂਕੜੇ ਫਾਰਸੀ ਤਰਕੀਬਾਂ ਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਪ੍ਰਹਿਜ ਸੁਭਾਏ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਆ ਸਮਾਇਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਅੱਜ ਨਖੋਜ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ‘ਵਿਦਿਆ ਕਰਨਾ’ ਸਾਡਾ ਆਮ ਮੁਹਾਵਰਾ ਹੈ। ਪਰ ਕੀ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਫਾਰਸੀ ਮੁਹਾਵਰੇ ‘ਵਿਦਿਆ ਕਰਦਨ’, ‘ਦਾਤ ਕਰਦਨ’ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਸੁਆਨੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸੂਜੇ ਨੂੰ ‘ਸੱਤ ਸੱਤ ਮੁਬਾਰਕਾਂ’ ਕਹਿੰਦੇ ਸੁਣਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਰਸੇਹ ਫਾਰਸੀ ਕਥਨ ‘ਸੱਦ ਸੱਦ ਮੁਬਾਰਕਾਂ’ (ਸੱਦ ਸੱਦ ਮੁਬਾਰਕ) ਦਾ ਹੀ ਵਿਗੜਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਹੈ।

“ਸੱਤੇ ਖੇਰਾਂ” ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ।

ਹੋਰ ਦੇਖੋ :—

(੧) “ਇਕ ਨਿੰਬੂ ਤੇ ਪਿੰਡ ਭੁਸ਼ਿਆਂ ਦਾ”
 یک انار, صد بیسار
 (ਜਕ ਅਨਾਰ ਵੇ ਸਦ ਬੀਮਾਰ)

- (۲) سرداً ہیں سلام کاہدی ؟
 الْحَيَا وَ يَمِنُ الرَّزْقِ
 (اُلَّا هُوَ أَعْلَمُ بِإِيمَانِهِ إِذَا هُوَ مَنْ عَلِمَ)
 (۳) پینڈ پیਆ نہیں اُسے کہے پھیلائیں !
 هنوز مسجدے تعمیر نشده کہ کوئے بر درش نہستہ
 (۴) بیتلی نئی ٹھکریاں دے سُدھنے
 تسلیہ در خاب اب می بیند
 (تسلیہ در خاب آب می بیند)
 (۵) آپ مے جگ پڑلے ।
 خود مرد جہاں مرد
 (خود مُرَد جہاں مُرَد)
 (۶) آپ بُلیاں باتمنا ججماں دی گالے
 خود بہ آب فرو دفت و دیگرے دا فرو برد
 ۔۔۔ س-آب ڈرے ڈھنڈ-ہ دیگرے را ڈرے ڈردا
 (۷) بیٹ گاستی سُ بیٹ گاستی ।
 گذشت آنچھہ گذشت
 (گُذشت آُنچھہ گذشت)
 (۸) آپلنے ہُریں آپ کُل ہاؤزا
 تیشہ بپائے خود
 (تیشہ بپائے خود)
 (۹) اُندریاں ہیں کاٹا راجا
 خرس د کوڑا بوعلی سیدنا
 خیرم د ر کوہ سُ اُلیٰ سینا
 (۱۰) ایک ہُب تاڑی نہیں ہُجدا
 صدا از یک دست بر نسی آید
 سدا اجڑ جو دسٹ بڑ نامے آید

(੧੧) ਇੱਕ ਪੰਜ ਦੋ ਕਾਜ

ਬੀਕ ਕੁਝਸਹੇ ਦੋ ਕਾਰ

(ਦਯਕ ਕ੍ਰਿਸਮਾ ਦੋ ਕਾਰ)

(੧੨) ਜੱਬ ਲਗ ਸ ਸ ਤੱਬ ਲੱਗ ਅਸ

ਦਨੀਆ ਬਾ ਮਿਦ ਕਾਨੂੰ

(ਦੁਨੀਆਂ ਬ-ਉਮੀਦ ਕਾਇਮ)

(੧੩) ਸਬਰ ਦਾ ਫੱਲ ਮਿੱਠਾ ।

ਚੰਬਰ ਬੁਖੀਰੀਂ ਦਾਰਦ

(ਸਬਰ ਬਚੇ ਸ਼ੀਗੀਂ ਦਾਰਦ)

(੧੪) ਦੂਰ ਦੇ ਢੱਲ ਸੁਹਾਣੇ !

ਆਵਾਜ਼ ਦੱਹੇਲੀ ਅੜ ਦੂਰ ਖੋਸ਼ ਅਸਤ !

ਆਵਾਜ਼ ਦੁਹਲ ਅੜ ਦੂਰ ਸੁਭ ਅਸਤ

(੧੫) ਇੱਕ ਕਰੋਲਾ ਦੂਜਾ ਅੱਧ ਚੜ੍ਹਿਆ

ਧੀਥੇ ਬੁਦ ਮੁਖਨਾਂ ਦੁਗੁੰ ਸੰਗੀਂ ਗੜ੍ਹਿਆ

ਯਕੇ ਬੁਦ ਮਜਨੂੰ, ਦਿਕਰ ਸਾਂਗ ਰਾਜੀਦ

(੧੬) ਝੂਠ ਦ ਪੈਰ ਕਿਥੇ ?

ਦਰੁਗ ਗੁ ਰਾ ਹਾਫ਼ਜ਼ ਨਿਵਾਸਦ

(ਦਰੋਗ ਗੋ ਰਾ ਹਾਫ਼ਜ਼ ਨ ਬਾਛਦ)

(੧੭) ਬਿੱਲੀ ਜਲੇ ਬੀਆਂ ਦੀ ਰਾਖੀ !

ਅੜ ਕੁਝ ਜੁ ਬਾਨੀ

(ਅੜ ਗਰਗ ਚੌਪਾਨੀ)

(੧੮) ਅੰਟੇ ਅੱਗੇ ਰੋਈਏ ਅੱਖੀਆ ਦਾ ਖੋ

ਅੰਨੀਂਦੇ ਦਾਖਲਨ ਦੁ ਮੁਗਲੀ ਕੂਦਾਂ

ਆਈਨਾ ਦਾਖਲਨ ਦਰ ਮਜਲਸੇ ਵੇਰਾਂ

ਯਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਹੋਰ ਬੇਅੰਤ ਉਦਾਹਰਣਾ ਮਿਲ
ਜਾਣਗੀਆਂ । ਇਹ ਪਰਭਾਵ ਫਾਰਸੀ ਵਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਉਤੇ ਹੀ ਨਹੋਂ ਪੰਜਾਬੀ

ਦਾ ਫਾਰਸੀ ਉਤੇ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

�ਜ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਜਾਂ ਨਰੋਲ ਫਾਰਸੀ
ਦੇ ਬੇਅੰਤ ਸਮਾਸ ਬੜੀ ਰਾਹ ਨਾਲ ਵਰੋਂ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:—

◆ ਰਸਮ-ਛਿਵਾਜ਼, ਬ਼ਰਮ-ਹਯਾ, ਦਿਲ-ਦਿਮਾਗ, ਭਾਗ-ਬ-ਭਾਗ ਨੇ ਬਰ
ਨੌ, ਰੋਜ਼ ਬ-ਚੜ੍ਹ, ਜੀਵਨ-ਜਾਚ, ਜੀਵਨ-ਕਿਸ਼ਤੀ, ਲਕ-ਟੂਹ, ਪਰੰਮ-ਅਰਾਧਨਾ,
ਜੁਰਮ-ਤੁਚਿਤ, ਖੁਲ੍ਹ-ਖਿਆਲੀ, ਬੁਢੇਲ ਸੰਜੀਦੜੀ, ਕਾਲਾ ਸਿਆਹ, ਚਿੱਟਾ ਮਫੇਦ
ਪੀਲਾ ਜ਼ਰਦ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਖਾਂ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਦੇ ਰਸਦਾਇਕ ਬਣਾਣ ਵਿਚ ਟਿਕ-ਸੰਦੇਹ
ਅੜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ੴ.

ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਜ਼ਲ

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਖਾ ਉੱਤ ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਅੱਸਰ ਅਸੀਂ ਦੇਖ ਚੁਕੇ ਹਾਂ। ਫਾਰਸੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਦਾ ਦੇਖਣਾ ਬਾਕੀ ਹੈ। ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਟ੍ਰੂਪਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗਾਜ਼ਲ ਨੂੰ ਜੋ ਮਹਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਪਿੱਛੇ ਹੋ ਚੁਕਾ ਹੈ। ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਾਵਿ ਵੰਨਗੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਉਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਜੇ ਇਹ ਆਈ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਚਿਰਾਕੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਭੀ ਉਰਦੂ ਬਾਣੀ। ਇੰਜ ਭਾਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਾਵਿ-ਟ੍ਰੂਪ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਮਜ਼ਾਕ ਦੀ ਚੰਜ ਨਹੋਂ ਸੀ। ਨਾਲੋਂ ਪਠੇਮ-ਕਰੀੜਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਪਾਸ ਆਪਣ ਕੋਲ ਕੀ ਰਾਹ ਘੱਟ ਸਨ? ਸਾਡੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੇ ਬਿਸ਼ਨ ਪਦੇ ਕਈਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਦੇ ਰਚੇ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਕਾਫੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ। ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਧੀਆਂ ਭੇਣਾਂ ਬੇਟੀਆਂ ਨੇ ਅਨੇਕ ਭੁੱਤ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਅੰਤਰ ਦੀ ਪੌੜਾ ਨੂੰ ਪਰਗਟਾਇਆ। ਇਹ ਤੇਲ, ਇਹ ਟ੍ਰੂਪ ਇਨੇ ਹਰ ਮਨ ਪਿਆਰੇ ਹੋਏ ਕਿ ਅਜ ਵਡੇ ਵਡੇ ਕਵੀ ਵੀ ਇਟਾਂ ਤਰੜਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖਣਾ ਸੁਭਾਗ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਜ ਕਲ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਉਦੇਂ ਹੈ ਹੀ ਕਿਥੇ ਸੀ? ਹਿੰਦਵੀ (ਸ਼ੁਕੜੀ) ਚਲਦੀ ਸੀ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਤਾਂ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਉਸ ਵਿਚ, ਅਤੇ ਇਸੇ ਨੇ ਫਿਰ ਉਰਦੂ ਗਾਜ਼ਲ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਰਖੀ। ਨਾਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਰਹੀ ਸਿੱਧ ਪਧਰੇ ਜੱਟਾਂ ਦੀ

ਜੁਬਾਨ ! ਇਸ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਕਿਧਰ ਦੇ ਆਲਮ ਸਨ ! ਤੇ ਜੇ ਹੁੰਦੇ ਵੀ
ਤਾਂ ਲਿਖਦੇ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ । ਤੇ ਫਿਰ ਗਜ਼ਲ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਲੇ ਕਿਨੋ ਕੁ ਸਨ ?
ਹੁਣ ਕਿਨੇ ਕੁ ਹਨ ? ਪੰਜਾਬੀ ਗਜ਼ਲ ਦਾ ਰਸ ਉਹੋ ਮਾਨ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ
ਨੇ ਫਾਰਸੀ ਜਾਂ ਉਰਦੂ ਗਜ਼ਲ ਦਾ ਸਵਾਦ ਚਖਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਤਕਨੀਕ
ਨੂੰ ਘੋਖਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਸੁ, ਗਜ਼ਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਥਾਣੀ ਆਈ । ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਇਸ
ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਅੰਤਮ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਰੇਇਆ । ਗਜ਼ਲ-ਤੌਈ ਦੇ ਅਰੰਭ
ਕਰਤਾ 'ਵਲੋ' ਦਖਣੀ ਦੀ ਜੁਬਾਨ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਅੰਸ਼* ਬਹੁਤ ਹੈ । ਹੋ ਸਕਦਾ
ਹੈ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣ ਦੋ ਪਹਿਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗਜ਼ਲ ਲੇਖਕਾਂ ਪਾਸੋਂ ਬਿਆਨ
ਹੁਦਾਰਾ ਲਿਆ ਹੋਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿੱਗਰ ਮਹਮੂਦ ਸ਼ੋਗਾਨੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ
‘ਪੰਜਾਬ ਮੇਂ ਉਰਦੂ’ ਵਿਚ ਕੋਤਾ ਹੈ । ਪਿਛੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਉਰਦੂ ਗਜ਼ਲ-ਲੇਖਕਾਂ
ਵਿਚੋਂ ਹਾਤਮ, ਆਰਜੂ, ਮੀਰ, ਸੌਦਾ ਨਾਸਿਖ, ਆਤਿਸ਼;
ਇਨਸ਼ਾ ਤੇ ਜੁਰਾਤ ਪਰਸਿਧ ਹੋਏ ਹਨ । ਉਰਦੂ ਦੀ ਪਰਫੁਲਤਾ
ਦੇ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਬਣੇ : ਦਿਲੀ ਤੇ ਲਖਨਊ । ਦਿਲੀ ਵਾਲਿਆਂ
ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਭੂਘਾਈ ਤੇ ਖਿਆਲਾਂ ਦੀ ਪਾਕੀਜ਼ਗੀ ਤੇ ਤਸੋਵੁੱਡ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ
ਲਖਨਊ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਜੁਬਾਨ ਦੇ ਨਿਖਾਰ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਨੂੰ
ਆਪਣਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਇਆ । ਉਰਦੂ ਗਜ਼ਲ ਨੂੰ ਗਾਲਿਬ ਨੇ ਬਹੁਤ ਤਰੋਕੀ
ਦਿਤੀ ਤੇ ਇਕਬਾਲ ਨੇ ਉਸ ਵਿਚ ਫਲਸਫਾ ਦਾਖਲ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਨਵਾਂ
ਚੰਗ ਭਰਿਆ ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਗਜ਼ਲ-ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਦਿਆਂ ਪ੍ਰੇ:
ਜੁਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘਨ ਨੇ ਇਕ ਸਿੱਖ ਕਵੀ ਬਾਬਾ ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਰਣਨ
ਕੀਤਾ ਹੈ । ਬਾਬਾ ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਨਾਦਰ ਦੇ ਹਲੇ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਹੋਇਆ, ਅਤੇ
ਉਸ ਦੀ ਗਜ਼ਲ ਸੰਨ ੧੯੯੮ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਲਿਖੀ ਗਈ । ਉਸ ਗਜ਼ਲ
ਦੇ ਸ਼ਿਖਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ :—

* ਦੱਖੇਂ ਆਬੇ ਹਯਾਤ—ਮੌਝਾਨਾ ਮੁੰਮਦ ਹੁਸੈਨ ਆਜ਼ਾਦ

ਫੰਜਾਬੀ ਚੁਨੀਆਂ—ਨਵੰਬਰ ੧੯੮੧

ਢੂਡਾ ਬਹੁਤ ਸੱਜਨ ਕੇ ਮੈਂ, ਪਾਇਆਂ ਨਹੀਂ ਹਨੂਜ਼ ।
 ਮਿਲਿਆ ਰਕੀਬ ਸਾਬ, ਜੋ ਆਇਆ ਨਹੀਂ ਹਨੂਜ਼ ।
 ਸਮਸ਼ੀਰੇ ਚਸ਼ਮ ਖੈਂਚ, ਡਾਤੇ ਹੋ ਕਿਆ ਸਜਨ,
 ਸੁਰਮਾਂ ਕੇ ਸੰਗ ਸੋਂ ਆਬ, ਦਿਵਾਇਆ ਨਹਾਂ ਹਨੂਜ਼ ।

ਬੋਲੀ ਇਸ ਦੀ ਅਜਥ ਖਿਭੜੀ ਹੈ, ਫਾਟਸੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ
 ਹੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਫਾਰਸੀ ਰਜ਼ਲ ਦਾ ਹੀ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋਵੇ।

ਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਸਾਹਿਬ ਮੌਲਵੀ ਮਹਿਉਬ ਆਲਮ ਐਡੀਟਰ “ਪੈਸਾ ਅਖਬਾਰ”
 ਦੀ ਨੇਟ-ਬੁਕ ਵਿਚੋਂ ਲਈ ਇਕ ਹੋਰ ਰਜ਼ਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ
 ਦੇ ਰਚਨ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ : —

“ਜਿਸ ਦਿਨ ਕੇ ਸਾਨ੍ਨ ਬਿਛੜੇ ਹੈ,
 ਤਿਸ ਦਿਨ ਦਾ ਦਿਲ ਬੇਜ਼ਾਰ ਹੋਇਆ ।
 ਅਬ ਕਠਣ ਬਨਾ ਕਿਆ ਫਿਕਰ ਕਰੂੰ,
 ਘਰ ਬਾਰ ਸਭੀ ਬੇਜ਼ਾਰ ਹੋਇਆ ।
 ਜਬ ਪੀ ਪਾਊਂ ਤੱਬ ਭਾਗਣ ਹੂੰ.....ਬਰਾਗਣ ਹੂੰ,
 ਇਸ ਪੀ ਆਪਣੇ ਕੀ ਲਾਗਣ ਹੂੰ,
 ਇਹ ਲਾਗ ਮੁੜ ਨਾਚਾਰ ਹੋਇਆ ।
 ਜਬ ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਕੁਰਲਾਇਆ ਨੇ,
 ਤਬ ਰੂਹ ਸੋ ਰੂਹ ਮਿਲਾਇਆ ਨੇ ।
 ਤਬ ਸਹਿਜ ਝੁਹਾਗ ਸੈ ਲਾਇਆ ਨੇ,
 ਜਾਓ ਜਾਨ ਮਖਜ਼ਨ ਅਸਰਾਰ ਹੋਇਆ ।”

ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਹ ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ, ਕਰਤਾ ਥੀਰ ਦੀ
 ਹੋਵੇ। ਜੇ ਸਚ ਮੁਚ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਗੜਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ
 ਕੰਗਲਾਪਣ ਜਾਹਿਰ ਹੈ, ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ‘ਸੁਖਨ ਦੇ ਵਾਰਸ’ ਨੂੰ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ
 ਡੱਡ ਹਿੰਦਵੀ ਦੀ ਰੇਕ ਲੈਣੀ ਪਈ, ਜਾਂ ਫੇਰ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਹੀ ਹਿੰਦਵੀ ਵਿਚ
 ਲਿਖਣ ਦੀ ਹੋਣੀ ਹੈ।

ਸੈਫਲ ਮਲੂਕ (ਕ੍ਰਿਤ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖਸ਼, ਸੰਨ ੧੯੬੨ ਈ:) ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਪੰਜ ਗਜ਼ਲਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ 'ਗਜ਼ਲ' ਦਾ ਨਾਂ ਦੇਣ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਬਹਿਰ ਅਤੇ ਤਰਜ਼ ਬੈਂਤ ਦੀ ਹੀ ਹੈ। ਸੁ ਬੈਂਤ ਕਹਿਣਾ ਹੀ ਸੁਚਿਤ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕਵੀ ਨੇ ਕਾਢੀਏ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਾ ਹੈ :—

‘ਯਾਦ ਮੇਰੀ ਥਾਂ ਭੁਲਦੇ ਨਾਹੀਂ ਹਰਗਿਜ਼ ਜੁਲਫ਼ ਪਰਾ ਹੈ।

ਸਖਤ ਕਮੰਦ ਗੁਬੈ ਜਿਸ ਵਾਂਗਰ, ਰੁਸਤਮ ਤੇ ਬਾਹਮਨ ਦੇ।

ਖਿੜੇ ਗੁਲਾਬ ਸ਼ਗੂਫ਼ੇ ਸੁਹਣੇ, ਹੇਤੇ ਸਬਜ਼ ਬਗੌਚੇ,

ਆਈ ਵਾਉ ਛੱਜਰ ਦੀ ਲੈ ਕ, ਖਤ ਪੈਗਾਮ ਸਜਨ ਦੇ।

ਜੇ ਕੋਈ ਚਾਹੇ ਵਾਂਗ ਮੁਹੰਮਦ, ਸਰ ਗਰਦਾਂ ਨ ਹੋਵ,

ਸੋਹਣਿਆਂ ਦੀ ਆਸ਼ਨਾਈਓਂ ਛਿਪ ਕੇ, ਬੈਠੇ ਨਾਲ ਅਮਨ ਦੇ।’

ਮੁਗਲੀਆ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈ ਮੁਸ਼ਾਇਰੇ ਜਾਂ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ ਸਨ ਜੋ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਸਦਕਾ ਬੜੇ ਪਰਸਿੱਧ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰਾਂ ਦਾ ਰਿਵਾਜ਼ ਕਰਨਲ ਹਾਲਰਾਈਡ (੧੯੭੨—੭੩ ਈ:) ਨੇ ਫੇਰ ਚਲਾਇਆ। ਤਰਹ ਮਿਸਰਾ ਦੀ ਥਾਂ ਮਜ਼ਮੂਨ ਤੇ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਵੀ ਥਾਂ ਦਿਤੀ ਗਈ। ਕਵੀ ਖਮਸੇ, ਮੁਸੱਦਸ ਤੇ ਗਜ਼ਲਾਂ ਕਹਿੰਦੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗਜ਼ਲ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਸ਼ਾਇਰਿਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਗਜ਼ਲਾਂ ਨੂੰ ਕਾਢੀ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਿਆ ਲਗਦਾ ਹੈ। ੧੯੬੬ ਵਿਚ ਲਾਲ ਬਾਂਕੇ ਦਿਆਲ ਨੇ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਤੋਂ ਇਕ ਅਖਬਾਰ* ‘ਬਜ਼ਮੇ ਸੁਆਰਾ’ ਕਵਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ, ਨਜ਼ਮਾਂ ਤੇ ਗਜ਼ਲਾਂ ਹੀ ਛਪਦੀਆਂ, ਪਰ ਇਹ ਅਖਬਾਰ ਫੇਤੀ ਹੀ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ।

ਜਦ ਕੋਈ ਸ਼ੋਕ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸੁਸ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵੀ ਨਿਕਲ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਮੌਹਵੀ ਫਰੀਦੁੱਸਿੰਘ ਮੁਜੰਗੀ, ‘ਬੱਦਲ’ ਤੇ ‘ਪਿਆਰ ਸਾਹਿਬ’ ਨ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਲਈ ਆਪਣੇ

* ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ—ਨਵੰਬਰ ੫੧

ਆਪਣੇ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਸਤਾਦਾਂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਿਆਲੇ ਗਜ਼ਲ-ਲੇਖਕ ਮਿਲੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੌਲਕੀ ਹਦਾਇਤੁਲਾ, ਅਰੂੜਾ ਰਾਇ, ਲਾਹੌਰਾ ਸਿੰਘ, ਕੁਝਤਾ, ਹਮਦਮ ਤੇ ਸ਼ਰਫ਼ ਉਘੀ ਹੋਏ ਹਨ।

♦
ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ‘ਕੁਝਤਾ’ ਕਰਤਾ ‘ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੀਰੇ’ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਦੀਵਾਨ ਛਾਪਣ ਦਾ ਸ਼ਰਫ਼ ਹੈ:-

ਕੋਈ ਲਿਖੇ ਤਾਰੀਖ ਤੇ ਯਾਦ ਰਖੇ, ਬਖਸ਼ੀ ਰੱਬ ਨੇ ਇਜ਼ਤ ਇਹ ਖਾਸ ਮੈਨੁੰ ਸ਼ਿਆਰਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਭ ਕੋਲੋਂ, ਪਹਿਲੇ ਛਪਿਆ ਹੈ ਦੀਵਾਨ ਮੇਰਾ।

ਆਪ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਗਜ਼ਲਾਂ, ਮੁਸੱਮਤ, ਰੁਬਾਈਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਤੇ ਫੁਟਕਲ ਟੋਟਕੇ ਹਨ। ਗਜ਼ਲਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੧੨੯ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ੪੧ ਫਾਰਸੀ ਤੋਲਾਂ ਵਿਚ ਹਨ ਤੇ ਬਾਕੀ ਬੈਂਤ ਦੀ ਬਹਿਰ ਵਿਚ। ਫਾਰਸੀ ਤੋਲ ਵਾਲੀਆਂ ਗਜ਼ਲਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਗਜ਼ਲਾਂ ਕਹਿਣਾ ਠੀਕ ਹੈ। ਇਹ ਫਾਰਸੀ ਉਰਦੂ ਦੀਆਂ ਗਜ਼ਲਾਂ ਨੂੰ ਸਾਮੂਲੇ ਰਖ ਕੇ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਕੁਝਤਾ ਜੀ ਖਾਇਕ ਸ਼ਿਆਰ ਦੇਖੋ ਤ ਹਾਫ਼ਜ਼ ਨਾਲ ਤੁਲਣਾ ਕਰੋ:-

1. “ਤੇਨੂੰ ਤਰਸ ਨਾ ਆਇਆ ਸਜਨ, ਦੁਖੀਆਂ ਦੇ ਇਕਲਾਪੇ ਤੇ,
ਰਹੀ ਸਰਹਾਲੇ ਸਾਡ ਰੋਂਦੀ, ਸਾਰੀ ਸਾਰੀ ਰੈਣ ਸਮੂਾ।
(ਕੁਝਤਾ)

شمع و گل و پروانہ و بلبل ہمہ جمع اند -

اے دوست بیبا ! دھਮ بر تنهائی مਾ ਕਨ

“ਸ਼ਮਾ ਉ ਗੁਲੋ ਪਰਵਾਨਾ ਉ ਬੁਲਬੁਲ ਹਮਾ ਜਮਾ ਅੰਦ,
ਐ ਖੋਸਤ ਬਿਆ, ਰਹਿਮ ਬ-ਤਨਹਾਈਏ ਮਾ ਕੁਨ।

2. “ਹਮਦ ਹੋ ਸਕੇ ਅਦਾ ਤੇਰੀ ਨਾ ਐ ਪਰਵਰਦਗਾਰ,
ਵਾਲ ਹਰ ਜਿਸਮ ਦਾ ਬਣ ਜਾਏ ਜੀਭਾ ਜੇ ਹਜ਼ਾਰ।

(ਕੁਝਤਾ)

گر بہ هر موئی زبان باشدت - شکر یک نعمت نگوئی از هزار

ਗਰ ਬ-ਹਰ ਮੂਈ ਜ਼ਬਾਨੇ ਬਾਸਤਤ,
ਬੁਕਰੇ ਯਕ ਨਿਆਮਤ ਨਾ ਗੋਈ ਅਜ ਹਜ਼ਾਰ ।

(ਸ਼੍ਰੀ ਸਾਅਦੀ)

੩. ਬੜੇ ਬੜੇ ਫਲਾਸਫਰ ਅਤੇ ਦਾਨੇ
ਲਖਾਂ ਮਰ ਗਏ ਸਿਰ ਖਪਾ ਕੇ ਤੇ
ਉਹਦੀ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਅੰਤ ਨਾ ਕਿਸੇ ਪਾਇਆ
ਤੇ ਨਾ ਕੋਈ ਉਹਦਾ ਰਾਜਦਾਨ ਹੋਇਆ

(ਕੁਸ਼ਤਾ)

ਪੜੇ ਬਹੁਤਕੇਂ ਹੀਂ ਲਾਕੂਝੂਨ ਦਾਨਾ, ਕੁਡੂਝੂਨ ਪੰਨਾਤ, ਮੇਵਾਦੂਨ ਸੀਵਾਨੇ
ਜੋ ਖੁਬ ਦਿਕਾਹਾ ਤੋ ਧਾਰ ਅੱਖ, ਖਦਾ ਕੀ ਬਾਤਿਸ਼ ਖਦਾ ਹੀ ਜਾਨੇ -
ਪੜੇ ਭਟਕਤੇ ਹੈਂ ਲਾਖੋਂ ਦਾਨਾ ਕਰੋੜੋਂ ਪੰਡਿਤ ਹਜ਼ਾਰੋਂ ਸਿਆਨੇ ।
ਜੇ ਖੂਬ ਦੇਖਾ ਤੇ ਯਾਰ ਆਖਿਰ ਖੁਦਾ ਕੀ ਬਾਤੋਂ ਖੁਦਾ ਹੀ ਜਾਨੇ ।

(ਨਜ਼ੀਰ ਅਕਬਰ ਆਬਾਦੀ)

੪. ਮੁਢ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਛੇਕੜ ਤੋਤੀਂ, ਜਿਥੇ ਨਜ਼ਰ ਭੀ ਪਾਈਏ ।
ਉਹ ਥਾਂ ਹੀ ਖਿਚ ਕਰੇ ਕਿ ਇਥੇ ਹੀ ਟਿਕ ਜਾਣੀਏ ।”

ਦੂਜੇ ਤਾ ਪਾਇ ਤੋ ਹਰ ਕੁਝਾ ਕਹ ਸੀ ਬੀਨਮ -
ਕੁਝਮੇ ਦਾਮਨ ਦਲ ਸੀ ਕ਷ਦ ਕਹ ਦਾ ਇਨ ਜਾਨੀਸਤ
ਜ਼ਿਸਰ ਤਾ ਪਾਏ ਤੋਂ ਹਰ ਕੁਜਾ ਕਿ ਮੀ ਬੀਨਮ
ਕਿਸਮਾ ਦਾਮਨੇ ਦਿਲ ਮੀ ਕਸ਼ਦ ਕਿ ਜਾ ਈਂ ਜਾਸਤ ।

(ਨਜ਼ੀਰੀ)

੫. ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਰਵਾ ਨੇ ਗੰਢ ਦਿੱਤੀ
ਆਈ ਖੁਦੀ ਤੇ ਬਣ ਗਿਆ ਬੁਲਬੁਲਾ (ਕੁਸ਼ਤਾ)

ਹੁਕਾਬ ਅਪਿਣੀ ਖੁਦੀ ਮੀਂ ਬੱਸ ਯੌਹੀ ਕੁਹਤਾ ਹੋਵਾ ਕੜਾ
ਤਮਾਸਾ ਤੇਹਾ ਹੋਵਾ ਨੇ ਇਕ ਕੁਝ ਦੂਜੀ ਤੇਹੀ ਪਾਨੀ ਮੀਂ

ਰਬਾਬ ਆਪਣੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮੇਂ ਯਹੀ ਕਹਿਤਾ ਹੂਆ ਗੁਜਰਾ,
ਤਮਾਬਾ ਬਾ ਬਵਾ ਨੇ ਇਕ ਗਿਰਾਹ ਦੇ ਦੀ ਥੀ ਪਾਨੀ ਮੇਂ ।
(ਅਕਬਰ ਅਲਾਹਾਬਾਦ)

੬. ਲਹਿਰ ਭੀ ਦਰਿਆ ਦੀ ਬਣ ਕ ਮੀਖ ਹੈ ਅਜ ਤਪ ਰਹੀ,
ਆਈ ਮਛੀ ਉਸ ਤੇ, ਤੇ ਝਟ ਕਬਾਬ ਉਹ ਹੋ ਗਈ । (ਕੁਸ਼ਤਾ) ♦

ਮਾਹੀ ਜਾਂ ਸੀਬ੍ਰੁ ਜੁ ਤਕ ਆਨੀ ਕਿਬਾਬ ਰੇਹੀ !
ਮਾਹੀ ਜੋ ਸੀਬ੍ਰੁ ਮੌਜ ਤਕ ਆਈ ਕਬਾਬ ਈ । (ਗੈਰ ਉਨੀਸ)

ਕੁਸ਼ਤਾ ਜੋ ਨੇ ਤਜਮੀਨ ਉਤੇ ਵੀ ਹਬ ਅਜ਼ਮਾਏ ਚਨ । ਤਜਮੀਨ
ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਵੀ ਦਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਸ਼ਿਆਰ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ
ਟਾਂਕ ਲੈਣਾ ਹੈ:—

(i) ਬਲਾਂ ਵਿਚ ਮਰਦੀ ਵਾਤੀ ਆਖਿਆ ਸਸੀ ਨੇ ਇਹ ਰੋ ਕੇ,
ਕਿ ਇਸ਼ਕ ਆਸਾ ਨਮੂਦ ਅਵਲ, ਵਲੇ ਉਫਤਾਦ ਮੁਸ਼ਕਿਲਹਾ।
(ਕਿ ਉ਷ਾਂ ਆਸਾ ਨਿਊਂ ਓਲ, ਵਿੱਚ ਅਵਲ ਮੁਸ਼ਕਿਲਹਾ !)

(ਹਾਫਜ਼)

(ii) ਘੜਾ ਖੁਰਿਆ ਪੱਦੇ ਘੰਮਣ ਚੁਤਰਫੀ ਤੇ ਕਹੇ ਸੋਹਡੀ,
ਕੁਜਾ ਸਾਨੰਦ ਹਾਲੇ ਮਾ ਸੁਬਕ ਸਾਰਾਨ ਸਾਹਿਲਹਾ।
(ਕਿ ਦਾ ਨਾਨ੍ਹ ਹਾਲ ਮਾ ਸੰਕ ਸਾਦਾਨ ਸਾਹਲ ਹਾ !)

(ਹਾਫਜ਼)

(iii) ਲਿਜਾਵੇ ਖਿਆਲ ਰਾਂਝਣ ਦਾ ਜਿਧਰ ਉਧਰ ਹੀ ਚਲ ਹੀਰੇ,
ਕਿ ਸਾਲਿਕ ਬੇ ਖਬਰ ਨਾ ਬਵਦ ਜ਼ ਰਾਹੋ ਰਸਮੇ ਮੰਜ਼ਿਲਹਾ।
(ਕਿ ਸਾਲਕ ਹੈ ਖੁਬ ਨਿਊਂ ਜ਼, ਅਤੇ ਦਸ ਮੰਜ਼ਿਲਹਾ !)

(ਹਾਫਜ਼)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗਜ਼ਲ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਨੂੰ ਨਿਭਾਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ,
ਪਰ ਪੂਰੀ ਸਫਲਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ । ਆਖਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਗਜ਼ਲ ਦੀ ਕੋਈ
ਪੱਕੀ ਲੀਹ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਚੀ ਹੋਈ ! ਕੁਸ਼ਤਾ ਜੀ ਦੇ ਕਲਾਮ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ
ਦੇ ਸਪੁਤਰ ਅਫਜ਼ੂਲ ਜੀ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਤਸੱਫੂਫ, ਅਖਲਾਕ, ਫਲਸਫਾ,
ਕਲਪਨਾ, ਉਸਤਾਦਾਂ ਵਾਲੀ ਪਕਿਆਈ, ਸ਼ੋਖੀ, ਸਾਦਗੀ, ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ

ਤੇ ਬਿਆਨ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ, ਸਭ ਕੁਝ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

ਚਾਤ੍ਰੂਕ (ਧਨੀ ਰਾਮ) ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਗਜ਼ਲ ਤੇ ਰੱਬ ਅੜਮਾਇਆ ਹੈ। ਰੇਵਨ ਵਾੜੀ' ਵਿਚ ਦੋ ਗਜ਼ਲਾਂ ਹਨ ('ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਪੁਆੜੇ' ਤੇ 'ਦਿਲ') ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਬਿਕਾਇਤ ਹੈ, ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਹਥੋਂ ਜਾਂ ਫੇਰ ਇਸ਼ਕ ਹਥੋਂ। ਗਜ਼ਲ ਦਾ ਰੰਗ ਨਹੀਂ ਨਿਖਰਿਆ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਹੁਸਨ ਤੇ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਮੇਲ ਨ ਹੋਵੇ, ਪ੍ਰਤਮ ਲਈ ਵਿਲਕਣੀ ਨ ਹੋਵੇ ਗਜ਼ਲ ਨਹੀਂ ਜੱਚਦੀ। ਇਕ ਗਜ਼ਲ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਉਪਨਾਮ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿਤਾ ਹੈ! 'ਕੇਸਰ ਕਿਆਰੀ' ਵਿਚ ੧੮ ਗਜ਼ਲਾਂ ਹਨ ਤੇ ਸੂਫੀ ਖਾਨੇ ਵਿਚ-ਅੱਠ। ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੫ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ੧੧ ਤੱਕ ਪੱਟਦੀ ਵਧਦੀ ਹੈ।

ਚਾਤ੍ਰੂਕ ਜੀ ਦੀਆਂ ਗਜ਼ਲਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਪਕਿਆਈ ਨਹੀਂ ਜਿਹੜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੁਜੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਚਾਤ੍ਰੂਕ ਹੀ ਇਕ ਐਸਾ ਕਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਬੋਲੀ ਤੇ ਪਿੰਗਲ ਦੀ ਸ਼ੁਧ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਖਾਸ ਖਿਆਲ ਰਖਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਗਜ਼ਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਵੀ ਉਣਤਾਈਆਂ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਥਾਈਂ ਗਜ਼ਲ ਵੋ ਦੇਵੇਂ ਮਿਸ਼ਨਿਆਂ ਵਿਚ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਗਲ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ :—ਇਕ ਸ਼ਿਅਰ ਦੇਖੋ :—

ਹੁਸਨ ਰੱਬੀ ਨੂਰ ਸੀ, ਵੇ ਨੈਣ ਮਿਲ ਗਏ ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ,
ਹੁਸਨ ਤਕ ਮੌਮਨ ਨੂੰ ਵੇਲਾ, ਢੇਤੁ ਸਾਰਾ ਮਿਲ ਗਿਆ !

(ਸੂਫੀ ਖਾਨਾ)

ਇਸ਼ਕ ਅਤੇ ਮੌਮਨ ! ਰੰਗਾ ਮੇਲ ਮਿਲਾਇਆ ਨੇ ! ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ ਬੁਤ (ਮਾਸ਼ਕ) ਪੂਸਨਾ, ਤੇ ਮੌਮਨ ਦਾ ਬੁਤ ਝੋਤਾ। ਤੇ ਜੇ ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਵਖਰਾ ਲਈਏ ਤੇ ਮੌਮਨ ਨੂੰ ਅੱਡਰਾ ਤਾਂ ਦੋਹਾਂ ਮਿਸ਼ਨਿਆਂ ਵਿਚ ਜੋੜ ਕੀ ਬਣਿਆ ?

'ਸੂਫੀ ਖਾਨੇ' ਦੀ ਇਕ ਗਜ਼ਲ ਦਾ ਸਿਰ ਲੇਖ ਹੈ 'ਆਪ ਦੀ ਯਾਦ'
ਇਸ ਵਿਚ ਕਈ ਤੋਂ ਚਾਤ੍ਰੂਕ ਜੀ ਮਰਦ ਦੀ ਰੂੰਹ ਵਿਚ ਬੈਠਕੇ 'ਬੁਰਕੇ ਤੋਂ

ਕੁਰਬਾਨ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਦੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੀ ਟੂਹ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਸਜਨ ਦੀ ਬੇ-ਰੁਖੀ
ਤੇ ਸ਼ੋਕ ਪਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ :

- (i) ਸਦਕੇ ਬੇ ਪਰਵਾਹੀਓਂ, ਕੁਰਬਾਨ ਕਾਲੇ ਬੁਰਕਿਓਂ,
ਘੁਮਣਾਂ ਘਰ ਘਰ ਤੇ ਫਿਰ ਮੁੰਹ ਨ ਵਿਖਾਣਾ ਆਪ ਦਾ ।
- (ii) ਬੇ ਰੁਖੀ ਤੇ ਬੇ ਨਿਆਜ਼ੀ ਹਾਇ ਮੈਂ ਸਦਕੇ ਗਈ,
ਬੇ ਬਸੀ ਮੇਰੀ ਉੱਥੀ ਸੁਣ ਕੇ ਮੁਸਕਰਾਣਾ ਆਪ ਦਾ ।

ਕੀ ਕਿਤੇ ਮਰਦਾਂ ਵੀ ਬੁਰਕੇ ਪਾਣੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਫਨ ਅਰੰਭ ਫਿਤੇ ?
ਉੱਜ ਗਜ਼ਲ ਵਿਚ ਮਾਸੂਕ ਨੂੰ ਮਰਦ ਹੀ ਪਰਗਟ ਕਰਨਾ ਉਲਿਤ ਹੈ ।
ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਮਰਦ ਤੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਲਈ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਕਿਰਿਆ
ਤੁਪ ਆਉਂਦੇ ਹਨ । ਉਥੇ ਤਮੰਜ ਕਰਨੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ।
ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਕਿ ਕੌਣ ਕਿਸ ਨੂੰ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ
ਕਿ ਸਪਸ਼ਟ ਸੰਕੇਤ ਨ ਮਿਲਣ । ਕਈ ਗਜ਼ਲਾਂ ਵਿਚ ਖਤ (ਫੁਟਦੀ ਦਾੜੀ)
ਆਇ ਸ਼ਹਦ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਪੁਰਖ-ਵਾਲੀ ਹੋਣ ਦਾ ਪਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ । ਇਹ
ਦੂਸ਼ਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਇਸ ਬਾਰ ਮੌਲਾਨਾ ਹਾਲੀ ਆਪਣੇ 'ਮੁਕਦਮਾ-ਸ਼ਿਆਰ-ਸ਼ਾਇਰੀ'
ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—

ਇਸ ਲੀਏ ਹਮਾਰੀ ਯਿਹ ਰਾਏ ਹੈ ਕਿ ਗਜ਼ਲ ਮੈਂ ਜੇ ਇਸਤੀਆ
ਮਜ਼ਾਮੀਨ ਬਾਧੇ ਜਾਇਂ ਵੇਹ ਐਸੇ ਜਾਮਿਆ ਅਲਫਾਜ਼ ਮੈਂ ਅਦਾ ਕੀਏ ਜਾਇਂ
ਜੋ ਦੋਸਤੀ ਔਰ ਮੁਹਬਤ ਕੀ ਤਮਾਮ ਅਨਵਾਅ ਓ ਅਕਸਾਮ ਔਰ ਤਮਾਮ
ਜਿਸਮਾਨੀ ਔਰ ਰੂਹਾਨੀ ਤਅਲੁਕਾਤ ਪਰ ਹਾਵੀ ਹੋਂ । ਔਰ ਜਹਾਂ ਤਕ
ਹੋ ਸਕੇ ਕੋਈ ਐਸਾ ਲਫਜ਼ ਨਾ ਆਣ ਪਾਏ ਜਿਸ ਸੇ ਖੁਲ੍ਹਮ ਖੁਲ੍ਹਾ ਮਤਲੂਬ
ਕਾ ਮਰਦ ਯਾ ਔਰਤ ਹੋਣਾ ਪਾਇਆ ਜਾਵੇ, ਮਸਲਨ ਕੁਰਤੀ, ਮਹਿੰਦੀ
ਚੜੀਆਂ, ਚੋਟੀ, ਆਰਸੀ, ਝੂਮਰ, ਢੀਰਾ ਦਸਤਾਰ ਮਸੇ
ਛੀਗਣਾ, ਜ਼ਰਗਰ ਪਿਸਾਚ, ਮਤਰਬ ਪਿਸਰ, ਮੁਗਾਬੱਚਾ ਵਗੈਰਾ ।

ਮੌਲਾਨਾ ਹਾਲੀ ਦੀ ਇਹ ਰਾਇ ਬੜੀ ਕਦਰ ਯੋਗ ਹੈ । ਮਾਸੂਕ ਦੇ ਲਿੰਗ
ਨੂੰ ਗੁਪਤ ਰਖਣ ਨਾਲ ਸ਼ਿਆਰ ਬੜਾ ਛਾਵ ਪੁਰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਵਿਚੋਂ

ਤੁਹਾਨੀ ਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ ਅਪੀਲ ਦਾ ਖੇਤਰ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰੱਬੀ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਮਤਵਾਲੇ ਹਕੀਕਤ ਵਲ ਮੌਜੂਦ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਹੱਡ-ਮਾਸ-ਚੰਮ ਦੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਵਲ।

ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਇਹੀ ਮਤਲਬ ਇਸਤ੍ਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਕ੍ਰੀਡਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਫਲਸਫੇ ਅਨੁਸਾਰ ਈਸ਼ਵਰ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ ਤੇ ਪਰਕਿਰਤੀ ਮਾਇਆ। ਮਨੁਖ ਪਰਕਿਰਤੀ ਜਾਂ ਮਾਇਆ ਦੀ ਉਪਜ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਸਤ੍ਰੀ ਵਾਲਕ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪੁਰਖਵਾਚੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਆਇਆ ਹੈ—

‘ਏਕਾ ਪੁਰਖ ਸਭਾਈ ਨਾਰ’

ਮਨੁਖ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਰੂਹ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਪਾਣੁ ਲਈ ਬਿਹਬਲਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਜੋਗ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਰੂਹ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਹੀ ਅੰਗ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੁਨਿਆਵੀ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਦੋ ਰੂਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਜਾਨ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੂਫ਼ੀ ਜਾਂ ਰੱਬੀ ਆਸ਼ਕ ਲਈ ਉਸੇ ਤੁਹਾਨੀ ਸੰਜੋਗ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਹੈ।

ਸੁ, ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਇਸਤ੍ਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰੇਮ ਕ੍ਰੀਡਾ ਕਰਨ ਦੀ ਜੋ ਰੀਤੀ ਸੀ, ਉਹ ਬੜੀ ਸਾਂਥਰ ਤੇ ਪਰਸੰਸਾਂ ਯੋਗ ਸੀ, ਨਾਲੇ ਇਸ ਨਾਲ ਕਾਮ ਵਾਲਨਾ ਉਤੇਜਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਵੇਅਸਰ ਬਲੇ ਜੋ ਰੂਚੀ ‘ਮਰਦ ਵਲੋਂ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰ’ ਦੀ ਚਲ ਪਈ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਉਣੀ ਹੈ। ਉਹ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਛੁਲਾਰਾ ਤਾਂ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਤੁਹਾਨੀ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਸ਼ਾਇਦ ਹੁਣ ਹਕੀਕੀ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਰਹੀ।

ਅਸੀਂ ਚਾਤ੍ਰੂਕ ਜੀ ਦੀਆਂ ਗਜ਼ਲਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਚਾਤ੍ਰੂਕ ਆਪਣੀ ਇਕ ਹੁੰਰ ਗਜ਼ਲ ‘ਕਿਸੇ ਦੀ’ ਵਿਚ ਇਸਤ੍ਰੀ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਆਪਣੀ ਵੇਦਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ :—

ਮੈਂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਖਲੋਤੀ ਜੁਗਾਂ ਤੋਂ ਉਡੀਕਾ,
ਜਿਸੇ ਦਿਨ ਤਾਂ ਹੋਸੀ ਇਥਾਰਾ ਕਿਸੇ ਦਾ ।

ਅਗਲੇ ਨੀ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :—

ਨਗ ਹਾਂ ਮਿਲਾਣਾ ਤੇ ਫਿਰ ਖਿਸਕ ਜਾਣਾ,
ਏ ਨਖਰਾ ਜਹਾਨੋਂ ਨਿਆਰਾ ਕਿਸੇ ਦਾ ।

ਜੇ ਮਾਸੂਕ ਮਰਦ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਨਖਰਾ ਕਿਥੇ ? ਮਰਦ ਦਾ
ਲੱਛਣ ਤਾਂ ਬੇਪਰਵਾਹੀ ਹੈ। ਚਾਤ੍ਰੂਕ ਜੀ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਈਰਾਨੀ ਬਾਹਿ-
ਯਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਥਾਂ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਮਾਸੂਕ ਨੂੰ ਨਾ
ਮਰਦ ਰਹਿਣ ਦਿਤਾ ਹੈ ਨਾ ਇਸਤ੍ਰੀ ।

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਟੇਜੀ ਕਵੀ ਫੀਰੋਜ਼ ਦੀਨ 'ਸਰਫ਼' ਨੇ ਵੀ ਕੁਝ ਗਜ਼ਲਾਂ
ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਗਜ਼ਲਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਜ਼ਮਾਂ ਹਨ। ਸਰਫ਼ ਜੀ ਦਾ
ਅਸਲੀ ਖੇਤਰ ਬੈਂਤ ਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਕਈ ਥਾਂ ਗਜ਼ਲ ਦਾ ਦੰਗ ਚੰਗਾ
ਨਿਖਰਿਆ ਹੈ। ਦੋ ਸ਼ਿਅਰ ਦੇਖੋ :—

ਅਥਾਂ ਦੇ ਆਖੇ ਲਗ ਕੇ ਬਦਨਾਮ ਹੋਣਾ ਪੈ ਗਿਆ,
ਹੁਣ ਹੈਕਿਆਂ ਨੂੰ ਹੱਸਣਾ, ਹਾਸੇ ਨੂੰ ਰੋਣਾ ਪੈ ਗਿਆ।
ਲੁਕ ਲੁਕ ਕੇ ਜਿਹੜਾ ਬੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਦੁਧ ਪੀਤਾ ਚਾਕ ਨੇ,
ਉਹ ਰਤ ਬਣਾ ਕੇ ਨਾਥ ਦੇ, ਟਿਲੇ ਤੇ ਚੇਣਾ ਪੈ ਗਿਆ।

ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ 'ਅਵਾਰਾ' ਨੇ ਵੀ ਕੁਝ ਗਜ਼ਲਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ ;
'ਦਿਲ ਦੀਆਂ', 'ਓ ਮਜ਼ਦੂਰ', 'ਮੈਂ', 'ਨਾ ਲੱਭ', 'ਚਾਹ ਰਿਹਾ ਹਾਂ',
'ਜਾਣ ਦੇ', 'ਪਵਿਤ੍ਰ ਪਾਪ', 'ਗੁਸਤਾਖੀਆ' ਵਿਚ ਹਨ। 'ਲੋੜ ਏ', 'ਚੰਗਾ
ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਏ ਇਕ ਦਲੇਰ ਗੁਨਾਹ' ਡੱਰ ਆਦਿ ਦੂਜੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ।
ਅਵਾਰਾ ਜੀ ਦੀਆਂ ਗਜ਼ਲਾਂ ਵਿਚ ਗਜ਼ਲ ਦਾ ਰੰਗ ਕੁਝ ਕੁਝ ਨਿਖਰਿਆ
ਹੈ। ਰਿੰਦੀ, ਮਸਤੀ, ਬੇਪਰਵਾਹੀ, ਬੇਨਿਆੜੀ ਆਪ ਦੀਆਂ ਗਜ਼ਲਾਂ ਦੀ
ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਿਫਤ ਹੈ। ਨਮੂਨੇ ਮਾਤਰ ਇਕ ਗਜ਼ਲ ਦੇਖੋ :—

ਅੱਜ ਅਨੋਖੇ ਜਾਪ ਮੈਂ ਜਪਦਾ ਰਿਹਾਂ ।
ਇਕ ਪਵਿਤ੍ਰ ਪਾਪ ਮੈਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾਂ ।

ਸਾਹਮਣੇ ਅਖੀਆਂ ਦੇ ਇਕ ਬੁਤ ਨੂੰ ਬਿਠਾਲ,
 ਅੱਜ ਤਾਂ ਰੱਬ ਦਾ ਜਾਪ ਮੈਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾਂ ।
 ਜਾਹਿਦਾਂ ਦਾ ਹੱਠ ਕਰਾ ਸਕਿਆ ਨ ਜੋ,
 ਅੱਜ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਮੈਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾਂ ।
 ਫਾਸਲਾ ਕਿਤਨਾ ਹੈ ਰੱਬ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ?
 ਨਾਲ ਅਖੀਆਂ ਨਾਪ ਮੈਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾਂ ।
 ਇਹ ਜਵਾਨੀ ਤੇ ਇਹ ਮੈ-ਖਾਨੇ ਨੂੰ ਪਿੱਠ,
 ਹਾਇ ! ਕਿਤਨਾ ਪਾਪ ਮੈਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾਂ ।

ਆਪ ਤਕਨੀਕ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ । ਬਹੁਤੀਆਂ
 ਗਜ਼ਲਾਂ ਵਿਚ ਮਤਲਾ (ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਿਅਰ, ਜੀਹਦੇ ਦੇਵੇਂ ਮਿਸ਼ਨਿਆਂ ਦੀ
 ਰਦੀਫ਼ ਤੇ ਕਛੀਆਂ ਰਲਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ) ਲਿਖਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ । ਛੰਦ
 ਤਕਨੀਕ ਨੂੰ ਅਵਾਰਾ ਹੀ ਚਲਣ ਦਿਤਾ ਹੈ । ਦੇਖੋ :—

(੧) ਵਿਲ ਦੀਆਂ ਦੋ ਚਾਰ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਲਵਾਂ ।

...

ਛੁਲਕਦਾ ਪੀਣੇ ਦੀ ਹਸਰਤ ਨ ਰਹੇ,
 ਅੱਜ ਜ਼ਰਾ ਪਿਆਲਾ ਡਕਾ-ਡਕ ਛਰ ਲਵਾਂ ।

(ਵਿਲ ਦੀਆਂ)

(੨) ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਸੁਤਿਆ ਪਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਨ ਛੇੜ ।

...

ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਲਸਾਈਆਂ ਤਰਬਾਂ ਨੂੰ ਨ ਕੱਸ,
 ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਗਾਲੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਛੇੜ ।

ਨਾ ਛੇੜ)

ਧ੍ਰੋ: ਮੌਹਨ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਣਹਾਰ ਕਵੀ ਹੈ, ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ
 ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਗਜ਼ਲਾਂ ਵਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ
 ਤੁੰਘੀ ਵਾਕਫੀਅਤ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਉਤੇ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਕਾਬੂ। ਤਕਨੀਕ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾ
 ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਬਾਵਜੂਦ ਇਸ ਦੇ ਉਸ ਨੇ ਵਿਸ ਕਾਫ਼-ਰੂਪ ਤੇ ਬੁਤ

ਘੱਟ ਕਸਮ ਚਲਾਈ ਹੈ । ਕਿਉਂ ?

ਗਜ਼ਲ ਪੰਜਾਬੀ ਮਜ਼ਾਕ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਤੇ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ
ਕਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਵਿਰਾਰਾਂ ਨੇ ਲੋਕ ਪ੍ਰਿਯ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ
ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਫੇਰ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਕੁਝ ਗਜ਼ਲਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ ।
ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਚੀਜ਼ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ।
ਪ੍ਰੈਫੈਸਰ ਸਾਭਿਬ ਦੀਆਂ ਗਜ਼ਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਦੇਖੋ : —

ਕਿਤਨਾ ਪੈਂਡਾ ਦਿਲ ਨੇ ਕੀਤਾ, ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹਾਂ,
ਕਿਥੇ ਸਾਰੇ ਜਗ ਦਾ ਵਲਾ, ਕਿਥੇ ਇਕ ਜੁਲਢਾਂ ਦਾ ਖਮ ।

ਕਿਹੜੀਆਂ ਸਿਖਰਾਂ ਤੇ ਪੁਜਾ, ਜਾਂ ਸਦਕੜੇ ਇਸ਼ਕ ਦੇ
ਕਿਥੇ ਚੁਮਣਾ ਦਾਰ ਦਾ, ਤੇ ਕਿਥੇ ਕਾਸਦ ਦਾ ਕਦਮ ।

ਕੁਝ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਮੈਜ ਲੁਟਣ, ਰਿੰਦਾਂ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਾ
ਆਉ ਲਾਹੀਏ ਧਰਤ ਤੇ, ਕੀ ਅਰਸ਼ ਤੇ ਸੁਰਗਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ।
ਓਸੇ ਇਕੋ ਮੂੰਹ ਦੀ ਸੌਂਹ ਜੋ ਸਾਰੀ ਦੁਨਿਆਂ ਸੀ ਕਵੀ,
ਹੁਣ ਤਾਂ ਤਕੀਏ ਸਾਰੇ ਜਗ ਨੂੰ ਦਿਲ ਅਸਾਡਾ ਜਾਮੇ ਜਸ ।
ਪੈ ਕੁਠਾਲੀ ਇਸ਼ਕ ਵਾਲੀ ਤੜਪ ਬਦਲੀ ਵੇਗ ਵਿਚ
ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਬਣ ਗਿਆ ਮਿਤਰਾਂ ਦਾ ਗਮ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਗਮ

ਇਹ ਉਪਰਲੀ ਗਜ਼ਲ ਭਾਵੇਂ ਇਕ ਉਸਤਾਦ ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਹਥਾਂ ਵਿਚੋਂ
ਆਈ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਵਾਲੀ ਮੁਰਤਾ, ਸਰਲਤਾ, ਰਵਾਨੀ,
ਨਜ਼ਾਕਤ ਤੇ ਖਿੰਚ ਨਹੀਂ ਉੰਜ ਲਿਖਣ ਢੰਗ ਪਹਿਲੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ
ਸਪਥਟ ਹੋ ਚੁਕਾ ਹੈ ਤੇ ਬੋਲੀ ਵੀ ਉਘੜ ਆਈ ਹੈ

ਪ੍ਰੋ : ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਗਜ਼ਲ-ਲੇਖਕ ਪ੍ਰੋ: ਬੀਵਾਨ
ਸਿੰਘ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਇਕ ਗਜ਼ਲ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਚੁਕੇ ਹਾਂ । ਫਾਰਸੀ
ਉਰਦੂ ਦਾ ਚੰਗਾ ਅਭਿਆਸ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਗਜ਼ਲ ਦੇ ਸੁਭਾਂ ਤੇ ਨਿਭਾ ਨੂੰ
ਸਮਝਦੇ ਹਨ । ਜੇ ਲਿਖਣਾ ਜਾਰੀ ਰਖਿਆ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗਜ਼ਲ-ਗੋਈ ਵਿਚ
ਨਿਸਚੇ ਨਾਂ ਛਡ ਜਾਣਗੇ ।

ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਕੁਝ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗਜ਼ਲਾਂ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਦੇਖੋ—

ਨਾ ਜਚਿਆ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਅਜੇ ਇਸ਼ਕ ਮੇਰਾ,

ਜਮਾਨੇ ਨੂੰ ਦਿਸਦਾ ਏ ਸੂਰਜ ਹਨੇਰਾ ।

ਅਸੇ ਤਕ ਬੁਝੀ ਨਾ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਅਗਨੀ,

ਲਹੁ ਭੋਲਿਆ ਏ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਬਥੇਰਾ ।

ਐ ਡਰ ਡਰ ਤੇ ਰੁਕ ਰੁਕ ਕਦਮ ਪੁਟਦੇ ਨੇ,

ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪ ਕੀਤਾ ਏ ਰਸਤਾ ਲੰਮੇਰਾ ।

ਮੈਂ ਮੰਜ਼ਲ ਤੋਂ ਕਿਧਰੇ ਅਗਹੋ ਆ ਗਿਆ ਹਾਂ,

ਨਾ ਧਰਤੀ, ਨਾ ਅੰਬਰ, ਨਾ ਕੋਈ ਚੁਫੇਰਾ ।

(ਈਸ਼ਕ)

ਮਿਲ ਗਏ ਵਿਛੋੜੇ ਹੋਏ ਕੁਝ ਯਾਰ, ਪੀਣੀ ਪੈ ਗਈ,

ਲੱਖ ਮੈਂ ਕਲਦਾ ਰਿਹਾ ਇਨਕਾਰ, ਪੀਟੀ ਪੈ ਗਈ ।

ਨਾਲ ਸੁਲ੍ਹਾਂ ਦੇ ਛੁਹਾ ਕੇ ਡਲਕਦੇ ਹੋਏ ਜਾਮ ਨੂੰ,

ਕਹਿਣ ਲਗੇ ਪੀ ਵੀ ਲਓ ਸਰਕਾਰ ਪੀਣੀ ਪੈ ਗਈ।

ਜੇ ਮੇਰੀ ਤੇਬਾ ਨਾ ਟੁਟਦੀ ਤਾਂ ਪਿਆਲਾ ਟੁਟਦਾ,

ਤੇਬਾ ਕਰਕੇ ਆਇਆ, ਆਉਂਦੇ ਸਾਰ ਪੀਣੀ ਪੈ ਗਈ।

(ਜੋਹਰ ਅਦੀਬ)

ਇਕ ਥੋਕ ਗੁਨਾਹ ਦੇ ਤਾਜਰ ਨੂੰ, ਗੰਗਾ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਕੀ ਆਖੇ,

ਇਕ ਰੰਟੀ ਤੋਂ ਆਤਰ ਕਾਮੇ ਨੂੰ, ਸੁਰਗਾਂ ਦਾ ਲਾਰਾ ਕੀ ਆਖੇ ।

ਜੀਵਨ ਦੇ ਬੋਲ ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ, ਲਹਿਰਾਂ ਤਾਂ ਪਰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਨਹੀਂ,

ਤੂੰ ਬੋਲ ਸ਼ਹੀਦਾ ਲਹਿਰਾਂ 'ਚੋਂ, ਸਤਲੁਜ ਦਾ ਕਿਨਾਰਾ ਕੀ ਆਖੇ ।

ਨਹੀਂ ਗੰਗਾ ਦਾ ਪੰਡਾ ਸ਼ਾਇਰ ਹਾਂ, ਬਖਸ਼ਾਂ ਨਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੁਜਰਮ ਨੂੰ ?

ਮੈਂ ਖੜ ਕੇ ਚੁਰਾਹੇ 'ਚ ਦੇਖਾਂ, ਅਜ ਨਾਜ਼ ਵਿਅਰਾ ਕੀ ਆਖੇ ।

(ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨਾਜ)

ਇਸ਼ਕੇ ਦੀ ਖੇਡ ਫੰਦਰ, ਦੇਵੇਂ ਰਹੇ ਹਾਂ ਸੀਰੀ,

ਦੇਵੇਂ ਰਹੇ ਹਾਂ ਫਾਡੀ, ਦੇਵੇਂ ਰਹੇ ਹਾਂ ਮੀਰੀ ।

ਛੁਹ ਜਾਏ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਨੂੰ, ਆ ਕੇ ਖਿਆਲ ਤੇਰਾ,
ਛੱਲਾਂ ਦਾ ਮੁਖ ਚੁਮੇਂ ਜਿਉਂ ਉਡਦੀ ਭੰਬੀਰੀ।
ਟੁਟਣ ਹੀ ਵਾਲੀਆਂ ਨੇ, ਕੜੀਆਂ ਤੇ ਬੇੜੀਆਂ ਇਹ,
ਇਕ ਹੋਰ ਲਾਟ ਰੋਹ ਦੀ, ਤੇ ਚੋਟ ਇਕ ਅਖੀਰੀ।

(ਅਜਾਇਬ ਰਿੱਤਰਕਾਰ)

ਪੰਜਾਬੀ ਗਜ਼ਲ ਦੇ ਇਸ ਸੰਖੇਪ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਪਿਛੋਂ ਅਸੀਂ
ਹੁਣ ਇਸ ਯੋਗ ਹੋ ਗਏ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਤੇ ਇਕ ਸਮੂਲਚੀ ਨਜ਼ਰ ਪਾ ਸਕੀਏ।
ਪੰਜਾਬੀ ਗਜ਼ਲ ਉਰਦੂ ਦੇ ਪਰਭਾਵ ਥਲੇ ਉਪਜੀ। ਇਸ ਦਾ ਅਰੰਭ
ਮੁਸ਼ਾਇਰਿਆਂ ਤੋਂ ਹੋਇਆ। 'ਲੈਣਵਾਲੇ ਬਹੁਤੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੁੰਦੇ।
ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਜ਼ਲ ਵਿਚ ਪਕਿਆਈ ਨ ਆ ਸਕੀ। ਗਜ਼ਲ
ਲਈ ਇਕ ਖਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੈਲੀ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਭੰਡਾਰਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹ
ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਸ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਰਦੂ ਨੇ ਇਸ ਘਾਟ ਨੂੰ ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਂ,
ਫਾਰਸੀ ਤਰਕੀਬਾਂ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਉਪਮਾਵਾਂ ਲੈ ਕੇ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ
ਉਰਦੂ ਗਜ਼ਲ ਨੂੰ ਫਾਰਸੀ ਦੀ ਚਾਲਨੀ ਮਿਲਦੀ ਗਈ, ਉਰਦੂ ਗਜ਼ਲ
ਨਿਖਰਦੀ ਆਈ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਵਿਕਾਸ ਇਕ ਅਧ ਸਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ,
ਤਿੰਨ ਸੌ ਸਾਲ, ਸਾਂਗੇ ਵਧ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਇਸ ਨਿਪੁੰਨਤਾ
ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦੀ ? ਗਜ਼ਲ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਹਨ — ਨਵੀਆਂ ਉਪਮਾਵਾਂ
ਨਵੇਂ ਰੂਪਕ, ਨਵੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ, ਨਵੇਂ ਖਿਆਲ, ਨਵੀਂ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ,
ਨਵਾਂ ਲਿਖਣ-ਢੰਗ, ਸ਼ੋਖੀ, ਰਿੰਦੀ ਤੇ ਕਲਪਣਾ। ਇਹ ਸੱਭ ਕੁਝ ਇੰਨੀ ਛੇਤੀ
ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚੋਂ ਕਿਥੋਂ ਆ ਜਾਂਦਾ ?

ਗਜ਼ਲ ਵਾਂ ਰੱਸ ਫਾਰਸੀ ਬਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਬੱਝਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਕਵੀਆਂ
ਨੂੰ ਫਾਰਸੀ ਪਿੰਗਲ ਦੀ ਵਾਕਫੀਅਤ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਂਗ ਖੁਲ੍ਹਾ ਹਸਾਬ
ਛੀ ਰਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਛੇਉਂਤਰੁੱਟੀਆਂ ਆ ਘੁਸੜਦੀਆਂ
ਹਨ ਅਤੇ ਗਜ਼ਲ ਵਿਚ ਮਧੁਰਤਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ।

ਉਰਦੂ ਗਜ਼ਲਾਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਸਿਫਤ 'ਸ਼ੋਖੀ' ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ
ਇਹ ਭੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਗਜ਼ਲ ਵਿਚ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਹੈ, ਮਾਸੂਕ ਦੇ

ਹੋਂ ਨਹੀਂ, ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਹੋਂ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਵਿਚ
ਜ਼ੋਰ ਤਗਜ਼ੂਹ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਰਬਿਅਮਾ ਸੂਕ ਨਾਲ ਛੇਡ ਛਾੜ ਤੇ। ਇਸੇ ਤੋਂ ਸ਼ੇਖੀ
ਉਪਜਦੀ ਹੈ। ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਵਡਾ ਘਾਟਾ 'ਤਸੱਫੂਡ ਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ
ਇਸ ਰੰਗ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਭਰ ਸਕੇ। ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਕਿ
ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਫ਼ਾਫ਼ੀ ਕਵਿਤਾ ਲਈ ਜਗ੍ਹਾ ਨਹੀਂ। ਜਗ੍ਹਾ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਉਸ
ਦਾ ਪਰਗਟਾ ਹੰਗ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵਿਤਾ
ਤੇ ਵਰਚਾ ਅਸੀਂ ਅਗੇ ਜਾ ਕੇ ਕਰਾਂਗੇ।

ੴ

ਫਾਰਸੀ ਮਸਨਵੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ

ਫਾਰਸੀ ਮਸਨਵੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖ ਚੁਕ ਹਾਂ। ਮਸਨਵੀ ਨੂੰ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਯੁੱਧ ਤੇ ਪਰੇਮ ਕਥਾਵਾਂ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਸਵੁਡ ਦੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਖੇਲ੍ਹਣ ਲਈ ਵੀ ਮਸਨਵੀ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਅਧਾਰ 'ਕਹਾਣੀ' ਹੁਦੀ ਹੈ। ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਬਰਤਾਂਤੀ ਅੰਸ਼ ਨਾ ਆਵੇ, ਮਸਨਵੀ ਦਾ ਰੰਗ ਨਹੀਂ ਬੱਛਦਾ। ਤਸੱਵੁੱਡ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਮਸਨਵੀ 'ਮੰਤਰ-ਉਤ-ਤੈਰ', 'ਮਸਨਵੀ-ਮਾਅਨਵੀ' ਆਦਿ ਵੀ ਪਸੂ ਪੰਛੀਆਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਤੁਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਬਰਤਾਂਤ ਲਈ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵੈਹਿਗਾ ਤੇ ਚੌਪਾਈ ਵਰਤਣ ਸੀ ਹੈ। ਤੁਲਸੀ ਰਾਮਾਇਨ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਮਲਿਕ ਮੁਹੰਮਦ ਜਾਇਸੀ ਨੇ ਆਪਣੇ 'ਪਦਮਾਵਤ' ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੋਹਾਂ ਛੰਦਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਤਕ ਇਹੀ ਪਰੰਪਰਾ ਚਲੀ ਆਈ ਹੈ। ਭਾਈ ਸੰਤੇਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਹਾ ਕਾਵਿ 'ਸੁਰਜ ਪਰਕਾਸ਼' ਵਿਚ ਇਸੇ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪਰੇਮ-ਕਥਾ ਦੇ ਵਰਣਨ ਲਈ ਜੋ ਛੰਦ ਪਰਸਿਧ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵਖੋਵੱਖ ਸਮਿਆਂ ਤੇ ਵਰਤੇ ਹਨ, ਦੇਖੋ:—

੧. ਨਾ ਕੇ ਆਏ ਹੀਰੇ ਮੈਨੂੰ, ਆਖੇ ਨਾਹੀਂ ਜਟੇਟੀ ।
ਜਾਤ ਸਨਾਤ ਪਛਾਣੋਂ ਨਾਹੀਂ, ਮੈਂ ਚਾਕੇ ਨਾਲ ਬਕੇਟੀ ।
ਕਦੋਂ ਚੂਚਕ ਮਾਂ ਪਿਓ ਮੈਂਡਾ, ਮੈਂ ਕਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੇਟੀ ।
ਦਾਵਨ ਆਏ ਲਗੀ ਲੜ ਤੈਂਡੇ, ਜੇ ਪਵਾਂ ਕਬੂਲ ਜਟੇਟੀ ।

(ਦਵੱਸਾ—ਦਮੇਦਰ)

੨. ਕੱਢ ਕਲੇਜਾ ਲੈ ਗਈ, ਖੀਵੇ ਖਾਂ ਦੀ ਧੀ ।
ਗੜ ਗੜ ਲੰਮੀਆਂ ਮੇਡੀਆਂ ਰੰਗ ਜੇ ਗੋਰੀ ਸੀ ।
ਜੇ ਦੇਵੇ ਪਿਆਲਾ ਜ਼ਹਿਰ ਦਾ, ਮੈਂ ਮਿਰਜ਼ਾ ਲੈਂਦਾ ਪੀ ।
ਜੇ ਮਾਰੇ ਬਰਛੀ ਕੱਸ ਕੇ, ਮਿਰਜ਼ਾ ਕਵੀ ਨਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ।

(ਵਾਰਸੱਦਾਂ, ਪੀਲ੍ਹ)

੩. ਉਹਦੇ ਤਿਥੇ ਨੈਣ ਕਟਾਰੀਆਂ, ਬਿਰਹੋਂ ਚੜ੍ਹਾਈ ਸਾਨ ।
ਅਤ ਧੁਪੇ ਛਿੱਠੀ ਲਿਸ਼ਕਦੀ, ਜਿਉਂ ਬਿਜਲੀ ਅਸਮਾਨ ।
ਉਥੇ ਝੁਰਮਟ ਪਾਇਆ ਤਾਰਿਆਂ, ਚੰਨ ਝਾਤੀ ਪਾਵੇ ਚਾ ।
ਅਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਲੋੜੇ ਰਾਤ ਰਾਤ, ਸੁਰਜ ਚਾਮਲ ਚਾਮਲ ਚਾ ।
ਕਰੇ ਦੁਆਈਂ ਸੱਸੜੀ, ਰੱਬਾ ਦਿਹੁੰ ਨਾ ਚਾੜ੍ਹੀਂ ਝੱਬ ।
ਮੈਂ ਰੱਜ ਗਲ ਸੋਵਾਂ ਲੱਗ ਯਾਰ ਦੇ, ਤਾਂ ਦਿਹੁੰ ਚੜ੍ਹਾਈਂ ਝੱਬ ।

(ਦਵੱਸਾ—ਹਾਫੁਜ਼ ਬਰਖਰਦਾਰ)

੪. ਨਜ਼ਰਬਾਜ਼ ਫਿਰਦਾ ਫਿਲ ਖੇਤੀਆਂ ਦੇ,
ਅਤੇ ਤਾਰੀਵਣੀਂ ਪਾਉਂਦਾ ਝਾਤੀਆਂ ਨੀ ।
ਇਕ ਹਸਦੀਆਂ, ਖੇਡਦੀਆਂ, ਗਾਵਦੀਆਂ ਨੀ,
ਇਕ ਬੇਠੀਆਂ ਰੁੱਪ ਚੁਪਾਤੀਆਂ ਨੀ ।

(ਬੈਂਤ—ਅਹਿਮਦ)

੫. ਹੀਰ ਆਖਿਆ, ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰੀਂ ਰਾਂਬਾ,
ਤੇਰੀ ਝੂਰਦੀ ਬੁਰੀ ਬਲਾ ਮੀਆਂ ।
ਨਹੀਂ ਸੰਗਦੇ ਸੂਲੀਆਂ ਫਾਸੀਆਂ ਤੋਂ,
ਕਾਜ਼ੀ ਜਾਤਾ ਦੇ ਝਗੜਸਾਂ ਜਾ ਮੀਆਂ । (ਬੈਂਤ—ਮੁਕਬਲ)

੬. ਹੀਰ ਆਖਿਆ, ਜੋਰੀਆ ਚੁਠ ਬੋਲੇਂ,
ਕੌਣ ਵਿਡੜੇ ਯਾਰ ਮਿਲਾਉਂਦਾ ਏ ।
ਸਾਡੇ ਚੰਮ ਦੀਆਂ ਜੁੱਤੀਆਂ ਕਰੇ ਕੋਈ,
ਜਿਹੜਾ ਜੀਉ ਦਾ ਰੋਗ ਹਟਾਉਂਦਾ ਏ ।

(ਬੈਂਤ—ਵਾਰਸ)

੭. ਦਿਲ ਵਿਚ ਤਪਸ਼ ਬਲਾਂ ਦੀ ਗਰਮੀ ਆਣ ਫਿਰਾਕ ਰੰਜਾਣੀ ।
ਕਿਚਰਕ ਨੈਣ ਕਰਨ ਦਿਲਬਰੀਆਂ, ਜਾਨ ਲੱਬਾਂ ਤੇ ਆਣੀ ।
ਛੱਕ ਛੱਕ ਢਾਢ ਕਰੇ ਹਠ ਦਿਲ ਦਾ ਪਰ ਜਦ ਬਹੁਤ ਵਿਹਾਣੀ ।
ਹਾਸ਼ਮ ਯਾਦ ਛੰਬੋਰ ਪਿਓਸ, ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਮਾਨ ਨਿਮਾਣੀ ।

(ਦਵੱਯਾ—ਹਾਸ਼ਮ)

੮. ਪਲਕਾਂ ਤੀਰ ਕਮਾਨੀ ਅਬਰੂ, ਮਿਸਲ ਕੀ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ।
ਸੂਰਜ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਝਲਕੇ, ਜੀਨਤ ਕੌਸ ਕਜਾਹ ਦੀ ।
ਲੱਬ ਦਰਿਆ ਹੁਸਨ ਦੇ ਅੰਦਰ, ਜਿਉਂ ਗੁਲੀਆਂ ਦੇ ਬੂਟੇ ।
ਸੂਰਜ ਵਾਂਗੂ ਅਲਖ ਮੰਹੇਂ ਤੇ ਲਾਲਾ ਖਾਵੇ ਚੂਟੇ ।

(ਦਵੱਯਾ-ਯੂਸਫ ਜੁਲੇਖ ਅਹਿਮਦਯਾਰ)

੯. ਚੰਦਰ ਬਦਨ ਨੇ ਆਖਿਆ ਉਸ ਤਾਈਂ,
ਲੜ ਛੋਡ ਦੇ ਰਥ ਨਾ ਲਾ ਸਾਨੀ ।
ਆਜ਼਼ ਵੇਖ ਤੇਰੀ ੳ ਸਾਂ ਟਹਿਲ ਕੀਤੀ,
ਪਈ ਚੰਮੜ ਹੈ ਕਹੀ ਬਲਾ ਸਾਨੂੰ ।

(ਬੈਂਤ—ਅਮਾਮ ਬਖਸ)

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਮਨਭਾਉਂ ਦੇ ਛੰਦ ਦਵੱਯਾ ਤੇ ਬੈਂਤ ਹਨ ।
ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਦਵੱਯਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਬੈਂਤ ਉਪਜਿਆ । ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ
ਪੁਸ਼ਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਪਿ੍ਹੂ: ਤੇਜ਼ ਸਿੰਘ ਦਾ ਬਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ‘ਇਹ ਛੰਦ ਫਾਰਸੀ
ਅਰਬੀ ਦੀ ਮਸਨਵੀ ਦੀ ਚਾਲ ਪੁਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹੋਇਆ ।’*

* ਵੇਖੋ ਨਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਪਿੰਗਲ ਭਾਗ ੨.

ਨਿਰ ਮੰਦੇਹ ਮਸਨਵੀ ਤੇ ਦਵਯੋ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ।

ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਦਵਯਾ ਚਹੁੰ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਛੰਦ ਸੀ, ਪਰ ਪਿਛੋਂ ਕਵੀਆਂ
ਨੇ ਫਾਰਸੀ ਮਸਨਵੀ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਇਸ ਨੂੰ ਦੇ ਤੁਕੇ ਛੰਦ ਵਾਂਗ ਵਰਤਿਆ
ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਵਧਰੇ ਲਚਕ ਆ ਗਈ ਦੱਬੇ ਬਰਖੁਰਦਾਰ, ਅਹਿਮਵਯਾਰਾ,

ਬੈਂਤ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕਾਢ ਹੈ । ਰੁਮਾਂਚਿਕ ਵਰਣਨ ਲਈ
ਬਹੁਤ ਇਲ ਭਾਉਂਦਾ ਛੰਦ ਹੈ । ਨੁਹਾਰ ਇਸ ਦੀ ਫਾਰਸੀ ਬਸੀਏ ਨਾਲ
ਮਿਲਦੀ ਹੈ । ਕਸੀਏ ਵਿਚ ਰਦੀਡ ਤੇ ਕਾਫੀਏ ਦੀ ਅਵਸ਼ਕਤਾ ਹੈ । ਪੰਜਾਬੀ
ਬੈਂਤ ਵਿਚ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇੰਜ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ
ਹੈ ਕਿ ਕਸੀਏ ਅਤੇ ਬੈਂਤ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਰਲਾ ਕੇ ਪੰਜ ਬੀ ਪਰਤਿਭਾਂ ਨੇ ਇਕ
ਨਵੇਂ ਛੰਦ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿਤਾ । ਇਸ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਕਸੀਏ ਦੀ ਹੈ ਪਰ ਛੱਲ
ਮਸਨਵੀ ਦਾ ।

ਪਰੋਫੈਸਰ ਸੱਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦੇ ਖਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ ਅਲੀ ਹੈਦਰ ਦੀਆਂ
ਕਾਫੀਆਂ ਬੈਂਤ ਦਾ ਅੱਧ ਕਰਾ, ਅੱਧ ਪਤਾ ਰੂਪ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ । ਅਲੀ
ਹੈਦਰ ਦੀਆਂ ਕਾਫੀਆਂ ਦਾ ਤੇਲ ਬੈਂਤ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇੜੇ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ
ਬੈਂਤ ਤਕ ਇਕੋ ਹੀ ਡਾਲ ਦਿਸਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਾਫੀ ਵੀ ਤਾਂ ਐਹਾਲੀ ਸਮਾਅ
ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ । ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਨਾਲ ਬੈਂਤ ਫਾਰਸੀ ਦੀ ਉਪਜ ਬਣਦੀ ਹੈ । ਨਾਲੋਂ
ਇਸ ਕਾਵਿ ਵੰਨਗੀ ਦਾ ਨਾਮ ਸੰਸਕਰਨ ਵੀ ਕੁਝ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੂਚਨਾ
ਦਿੰਦਾ ਹੈ । ਬੈਂਤ' ਅਰਬੀ 'ਵਰਤ ਸਿਆਰ ਨੂੰ ਆਖਦੇ ਹਨ । ਫਾਰਸੀ ਅਰਬੀ
ਦੇ ਪਰਭਾਵ ਬੱਲੋਂ ਜੋ ਵੰਨਗੀ ਉਪਜੀ ਉਹ ਬੈਂਤ' ਕਹਿਲਾਈ । ਮੁਸਲਮਾਨ
ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਉਪਜ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ
ਛੜ੍ਹਾਇਆ, ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਸਿਖ ਕਵੀ ੨੦ ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਪੁਰਾਣੀ ਭਾਰਤੀ
ਲੀਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਹਿਰੇ, ਵਾਰ, ਚੌਪਾਈ ਆਦਿ ਕਾਵਿ-ਰਪ ਹੀ ਵਰਤਦੇ
ਰਹੇ ।

ਯੁੱਧ ਤੇ ਲੜਾਈ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁੱਢ ਕਵੀਮ ਤੋਂ 'ਵਾਰ' ਵਰਤਦੇ
ਆਏ ਹਨ । ਇਸ ਲਈ ਸਿਰਖੰਡੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਆਦਿ ਛੰਦ ਨਿਯਤ ਹਨ ।
ਫਾਰ-ਸਾਹਿਤ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੀ ਪਰਚਲਤ ਰਹੀ, ਇਥੋਂ

ਤਕ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਵੀ ਨਜ਼ਾਬਤ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਵਰਤਦਾ ਹੈ ।

ਪੁਰਾਤਨ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਤੇ ਦਮੋਹਰ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੀਰ ਵਿਚ ਇਕ ਫਡਾ ਅੰਤਰ 'ਇਥਰ ਦੇ ਨਿਭਾ' ਦਾ ਹੈ । ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਪ੍ਰੇਮ-ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਜ਼ਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਹਕੀਕਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਮਿਲਾਉਂਦੇ, ਪਰ ਦਮੋਹਰ ਨੇ ਮਿਲਾਇਆ ਹੈ :—

ਉਲਟੀ ਹੀਰ ਹੀਏ ਵਿਚ ਰਾਂਝਾ, ਹਾਲ ਨ ਜਾਣੈ ਕੋਈ ।

ਰਾਂਝਾ ਰਾਂਝਾ ਮੈਂ ਕੈਨੂੰ ਆਖਾਂ, ਆਪੇ ਰਾਂਝਣ ਹੋਈ ।

ਨਾ ਕੋਈ ਆਖੇ ਹੀਰ ਮੈਨੂੰ, ਅਤੇ ਨਾ ਕੋਈ ਕਹੇ ਸਲਟੀ ।

ਜਾਤ ਸਨਾਤ ਪਛਾਣੇ ਨਾਹੀਂ, ਮੈਂ ਚਾਕੇ ਨਾਲ ਦਕਟੀ ।

ਇਹ ਅਛੇਦਤਾ ਨਜ਼ਾਮੀ ਆਦਿ ਸਫੌ-ਸੁਭਾ ਕਵੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਆਈ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਜਾਚੇ ਫਾਰਸੀ ਮਸਨਵੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਰੀ ਉਤੇ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵਡਾ ਪਰਉਪਕਾਰ ਹੈ । ਇਸ ਨ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਰੀ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਰੱਸ ਪਰਦਾਨ ਕੀਤਾ । ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਲਖਕ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਨਜ਼ਾਮੀ, ਖੁਸਰੇ, ਜਾਮੀ ਆਦਿ ਫਾਰਸੀ ਮਸਨਵ ਲਖਣਾਂ ਤੋਂ ਪਰਭਵਤ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ । ਅਮਾਮ ਬਖਸ਼ ਦੇ ਕਥਨ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸਚਿਆਈ ਦਿਸਦੀ ਹੈ :—

ਚਾਵਲ ਲਏ ਨਜ਼ਾਮੀ ਪਾਸੋਂ ਦਾਲ ਹਾਤਫ ਨੇ ਪਾਈ ।

ਟੋਗਨ ਖੁਸਰੇ, ਨਮਕ ਅਸਾਡਾ, ਖਿਚੜੀ ਅਜਬ ਪਕਾਈ ।

ਫਾਰਸੀ ਮਸਨਵੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਰਚਨਾ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸਾਮਗਰੀ ਦੇ ਕੇ ਇਕ ਹੀਰ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਾਇਆ । ਇਸ ਵਕਤ ਤਕ ਉਹ ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ, ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਸਸੀ ਪੁਨ੍ਹੀ, ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ ਤੇ ਕਲਮ ਚਲਾਂਦੇ ਰਹੇ ਸਨ । ਹੁਣ ਸ਼ੀਰੀਂ ਫਰਹਾਦ, ਲੈਲਾ ਮਜ਼ਹੂੰ, ਯੂਸਫ ਜੁਲੇਖਾ ਆਵਿ ਇਸਲਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਕਿਸਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਰਲਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਤ ਦਾ ਖੇਤਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ।

'ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ', 'ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ', ਸਸੀ ਪੁਨ੍ਹੀ', 'ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ', 'ਲੈਲਾ ਮਜ਼ਹੂੰ', 'ਸ਼ੀਰੀਂ ਫਰਹਾਦ' ਸਭ ਕਿਸਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਇਕੋ ਜਿਹਾ

ਹੈ ਅਥਵਾ 'ਦੇ ਪ੍ਰਮੀ ਰੂਹਾਂ ਦੀ ਮੇਲ ਲਈ ਤੜਪ ਤੇ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਹੋਣੀ ਹੋਂ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ ਦਾ ਖੂਨ ।' ਪਹਿਲੇ ਲਿਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਸੌਖ ਸੀ ;
ਜਿਵੇਂ ਆਇਆ ਲਿਖ ਦਿਤਾ, ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਮੁਸ਼ਕਲ ਬਣ ਗਈ । ਉਨ੍ਹਾਂ
ਆਪਣ ਲਈ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਕਿਸੇ ਚੂਡੇ । ਜਦੋਂ ਉਹ ਨਾ ਮਿਲੇ, ਨਵੇਂ ਲਿਖਣ-
ਢੰਗ ਪੈਟਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ । ਅਖਰ ਦੁਨੀਆਂ ਨਵ ਨਤਾ ਮੰਗਦੀ
ਹੈ । ਨਵੀਨਤਾ ਬਿਨਾਂ ਬੱਕ ਬੱਕ ਹੈ । ਇਸ ਯਤਨ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਛੰਦ ਉਪਜੇ ।
ਅਸੀਂ ਬੈਂਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ । ਜਦੋਂ ਇਸ ਪਾਸੇ ਵੀ ਗੁਜ਼ਾਇਸ਼
ਨਾ ਰਹੀ ਤਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਅਲੰਕਾਰ, ਨਵੀਆਂ ਤਲਮੀਠਾਂ ਜਾਂ
ਸੰਕੇਤ ਲਿਆਂਦੇ । ਫਾਰਸੀ ਵਿਚੋਂ ਉਪਮਾਵਾਂ ਤੇ ਰੂਪਕ ਹੁਦਾਰੇ ਲਈ ।
ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਅਸੀਂ ਇਕ ਵਖਰ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਕਰਾਂਗੇ । ਇਥੇ ਇਕ
ਤੁਚੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ ।

ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਸੰਦਰਭ ਦਾ ਗਿਆਨ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਦੱਸ ਕੇ
ਦਿੰਦੀ ਹੈ । ਜੇ ਇਹ ਦਸਤਾ ਦੇਵੇ ਕਿ ਮਾਸੂਕ ਬੜਾ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ
ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਜੇ ਅਸਰ ਮਨੁਖਾ ਮਨ ਉਤੇ ਪਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ
ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਣਨ ਵਾਲ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਹੋ
ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਦਾ ਮਸ਼ਕ ਕਿਸ ਕਦਰ ਸੁਹਣਾ ਹੈ । ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ
ਦੇਖੋ :—

ਸਾਹਿਬਾਂ ਗਈ ਤੇਲ ਨੂੰ, ਗਈ ਪਸਾਰੀ ਦੀ ਹੱਟ ।

ਪਕੜ ਨ ਜਾਣੇ ਤਕੜੀ, ਹਾੜ ਨ ਜਾਣੇ ਵੱਟ ।

ਤੇਲ ਤੁਲ ਵੇ ਭੁੱਲਾ ਬਾਣੀਆਂ, ਦਿਤਾ ਸ਼ਹਿਸ ਉਲੱਟ

ਵਣਜ ਗਵਾ ਲਏ ਬਾਣੀਆਂ, ਬਲਦ ਗਵਾਇ ਜੱਟ ।

(ਮਿਰਜ਼ ਸਾਹਿਬਾਂ—ਪੀਲ੍ਹ)

ਇਸ ਵਿਚ ਕਵੀ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਨੁਹਾਰ, ਨਕ ਮੁੰਹ, ਅਖ ਕਨ, ਰੰਗ
ਆਦਿ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਦੱਸਦਾ । ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਹੁਸਨ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ
ਪਰਭਾਵ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ।

ਹੋਰ ਦੇਖੋ—

ਵੇਖ ਵਿਕਾਨੀ ਝੀਵਰਆਨੀ, ਕਦਮ ਉਠੀਵਸ ਨਾਹੀਂ ।

ਹੈ ਜੇ ਚੋਖ ਵਡੇਰਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਆਪ ਨਿਕਾਹ ਬੰਨਾਈਂ !

(ਵਮੌਦਰ)

ਝੀਵਰੀ ਦਾ ਵੇਖਦਿਆਂ ਸਾਰ ਰਾਂਝੇ ਤੇ ਵਿਕ ਜਾਣਾ ਦੱਸ ਕੇ ਰਾਂਝੇ ਦੀ
ਸੁਦਰਤਾ ਨੂੰ ਦਰਿੜ ਕਰਾਣ ਦਾ ਤਰਲਾ ਹੈ । ਸਮੂਲਚਾ ਪਰਭਾਵ ਵੱਸ ਕੇ
ਅਸਰ ਪਾਣ ਦਾ ਚੰਗਾ ਹੈ ।

ਇਕ ਹੋਰ—

ਜੇ ਧੀਦੇ ਚੜ੍ਹੇ ਘੱਟੇ ਉਤੇ ਬਾਹਿਰੁ ਤਾਂ ਪੰਖੀ ਨ ਠਹਿਰਾਇਨ ।

ਨਰ ਨਾਗੀ ਜੇ ਵੇਖੇ ਕੋਈ, ਪਲ ਨਾ ਪਲਕਾਂ ਲਾਇਨ ।

ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਇੱਕ ਇੱਕ ਅੰਗ, ਉੰਗਲੀਆਂ,
ਬੁਲ੍ਹ, ਅੱਖਾਂ, ਅਬਰ੍ਹ, ਠੋੜੀ, ਪਲਕਾਂ ਵਾਲ, ਕਮਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਅੱਡ ਅੱਡ
ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਖੂਬਸੁਰਤੀ ਦਾ ਇਹਸਾਸ ਦੇ ਕੇ ਮਾਸੂਕ
ਦੇ ਹੁਸਨ ਨੂੰ ਦਰਿੜ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਨੂੰ ਨਾ ਸ਼ਿਖ ਵਰਣਨ ਕਹਿੰਦੇ
ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਨਖਾਲਖ ਵਰਣਨ ਇਸ ਤੋਂ ਨਖ਼ਸ਼ਿਖ ਵਰਣਣ ਦੀ ਰੀਤ
ਫਾਰਸੀ ਪਰਭਾਵ ਹੇਠ ਚਲੀ । ਪਿਛੇ ਕਿਸਾ-ਲੋਖਕਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਤਰਜ਼
ਖੂਬ ਨਿਖਰੀ ਹੈ । ਕੁਝ ਵੰਨਗੀਆਂ ਵੇਖੋ—

(੧) ਸਾਫ਼ਿਬਾਂ ਰੰਗ ਮਜੀਠ ਦਾ, ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਧਰਤ ਰਗੰਨ ।

ਉਹਦੀ ਜੁਤੀ ਦੇ ਦੋ ਵਾਲੀਆਂ, ਦੇ ਬਤਖਾਂ ਚੇਗ ਚੁਗਨ ।

ਉਹਦਾ ਕੱਦ ਸਕੀਮ ਤਨ, ਵਿੱਚ ਤਰੱਕਲ ਵਟ ਪਵੰਨ ।

ਅਤੇ ਨੱਕ ਕੁੜੀ ਦਾ ਪੀਪਲਾ, ਜੁਲਫਾਂ ਨਾਗ ਪਲਮੰਨ ।

ਉਹਦੀਆਂ ਸੁਰਖ ਲੱਬਾਂ, ਦੰਦ ਉਜਲ, ਜਿਉਂ ਮੰਤੀ
ਲਾਲ ਛਖੰਣ ।

ਜਾਂ ਗਲ ਕਰੋਂਦੀ ਹੋਸ ਕੇ, ਤਾਂ ਮੁਖੋਂ ਟੁਲ ਝੜਨ ।

ਉਹਦੇ ਤਰਿਖੇ ਨੇਣ ਕਟਾਰੀਆਂ, ਦੁਸਰ ਘਾਊ ਕਰੰਨ ।

ਜਿਉਂ ਤੇਜ਼ੀ ਸੂਰਜ ਸਾਹਮਣੇ, ਲਾਟਾਂ ਨੈਣ ਮਚੰਨ ।

(ਯੂਸਫ ਜੁਲੇਖਾ—ਹਾਫਜ਼ ਬਰਖੁਰਦਾਰ)

(੨) ਪਲਕਾਂ ਤੀਰ ਕਮਾਨਾਂ ਅਬਰੂ, ਮਿਸਲ ਕੀ ਓਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ।
ਸੁਰਜ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਝੱਲਕੇ, ਜੀਨਤ ਕੌਸ ਕਜ਼ਾਰ ਦੀ ।
ਲੱਬ ਦਰਿਆ ਹੁਸਨ ਦੇ ਅੰਦਰ, ਜਿਉਂ ਗੁਲੀਆਂ ਦੇ ਬੂਟੇ ।
ਸੁਰਜ ਵਾਗੂ ਅਲਖ ਮ੍ਰਿਹੋਂ ਤੇ ਛਾਲਾ ਖਾਵੇ ਝੂਟੇ ।
(ਯੂਸਫ ਜੁਲੇਖਾ—ਅਹਿਮਦ

੭

ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰੁਬਾਈ

ਅਸੀਂ ਫਾਰਸੀ ਮਸਨਵੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਦੇਣ ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰ ਚੁਕੇ ਹਾਂ। ਦੋ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਬਾਕੀ ਹਨ: ਕਸੀਦਾ ਤੇ ਰੁਬਾਈ। ਫਾਰਸੀ ਕਸੀਦੇ ਦਾ ਜਵਾਬ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਰੁਬਾਈ ਦਾ ਹੈ। ਫਾਰਸੀ ਕਸੀਦਾ ਈਰਾਨੀ ਦਰਬਾਰਾਂ ਦਾ ਜੰਮ ਪਲ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰੀ ਕੋਈ ਮਿਲਿਆ ਨਾ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸੰਘ ਦੇ ਵਲ ਵੀ ਦਰਬਾਰੀ ਭਾਖਾ ਫਾਰਸੀ ਹੀ ਰਹੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਝੂਠੀ ਪਰਸੰਸਾ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਾ ਕਰਦਾ ਤੇ ਨਾਲੇ ਯੋਧਿਆਂ ਤੇ ਸੂਰਵੀਰਾਂ ਦੇ ਜੱਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਸ ਅਪਣੇ ਕੇਲ 'ਵਾਰ' ਦਾ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਮੌਜੂਦ ਸਾ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕਸੀਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਥਾਂ ਨਾ ਲੈ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਬੈਂਤ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਨੂੰ ਢਾਲਣ ਵਿਚ ਜੋ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਉਹ ਅਸੀਂ ਦੇਖ ਹੀ ਚੁਕੇ ਹਾਂ।

ਰੁਬਾਈ ਮਸਨਵੀ ਵਾਗ੍ਰੀ ਨਿਰੋਧ ਈਰਾਨੀ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੇ ਸਰੂਪ ਤੇ ਚਰਚਾ ਹੋ ਚੁਕੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਲਿਖਣਾ ਸਹਿਲ ਨਹੀਂ, ਵਿਛਾ ਇਸ ਦਾ ਸਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਭੂਘਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਭਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੁ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਲੇਖਕ ਪਾਸ ਜੀਵਕ ਤਜਰਬਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਜਵਾਲਾ ਨਾਲ ਅੰਦਰ ਲੱਟ ਲੱਟ ਨਾ ਬਲਦਾ ਹੋਵੇ, ਰੁਬਾਈ ਲਿਖੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ।

ਸਾਡੀ ਖੁਸ਼ ਕਿਸਮਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਚੌਟੀ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਅਪਣਾਇਆ ਤੇ ਵਿਗਸਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਰੁਬਾਈ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਬਿਲਕੁਲ ਨਵੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਪਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਡ ਬਜ਼ੁਰਗ ਇਸ ਮਤਲਬ ਲਈ 'ਸ਼ਲੋਕ' ਹੀ ਵਰਤਦੇ ਸਨ। ਫਰੀਦ ਜੀ, ਗਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੇ ਹੋਰ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਪਰਸਿਧ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਰੁਬਾਈ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਆਂਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਤੁਰਿਆਈ' ਤਜਵੀਜ਼ ਕੀਤਾ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:—

“ਤਰਯਾਈ ਇਕ ਛੰਦਕ ਚਾਲ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦਾ ਯਤਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ੧, ੨, ੩, ਦਾ ਤੁਕਾਂਤ ਹੈ ਤੇ ਤੌਸਰੀ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਪਹਿਲੀ ਦੂਸਰੀ ਵਿਚ ਖਿਆਲ ਦੇ ਉਦੇ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਚੜ੍ਹਾਉ ਹੈ, ਤੌਸਰੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਮੋੜਵੀਂ ਲਹਿਰ ਹੈ ਤੇ ਚੌਥੀ ਵਿਚ ਭਾਵ ਪੂਰਨਤਾ ਹੈ। ਗਮਕ ਸਭਨਾ ਦਾ ਇਕ ਹੈ, ਪਰ ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਕਰ ਕੇ ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਵਿਲਖਣਤਾ ਹੈ। ਫਾਰਸੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਕ ਛੰਦ ਹੈ, ‘ਰੁਬਾਈ’, ਤੁਰਯਾਈ ਦੀ ਚਾਲ ਉਸ ਵਰਗੇ ਹੈ, ਵਜ਼ਨ ਹੁ-ਬਹੁ ਨਹੀਂ।”

(ਤੁਮਕਾ—ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਹਾਰ)

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਨਵੇਂ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਦਵਿਜੇ ਦੇ ਵਜ਼ਨ ਤੇ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਤੁਕ ਵਿਚ ੧੯+੧੨=੨੮ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਹਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਇਹ ਕਾਵਿਤੁਪ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਫਲ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸਦੀਵੀ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ “ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਹਾਰ” ਵਿਚ ਪਈ ਰੁਬਾਈਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਅੱਡ ਅੱਡ ਹਨ ਪਰ ਖਿਆਲ ਹੱਦ ਇਕ ਵਿਚ ਕੋਈ ਡੂੰਘਾ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਦੇਖੋ :—

੧. 'ਕਿਉ' ਹੋਇਆ' ਤੇ 'ਕੀਕੁੰ ਹੋਇਆ' ?

ਥੱਪ ਖੱਪ ਮਰੇ ਸਿਆਣੇ,

ਓਸ ਰਾਹੇ ਪਵੇਂ ਕਿਉਂ ਜਿੰਦੇ !

ਜਿਸ ਰਾਹ ਪੂਰ ਮੁਹਾਣੇ

ਭਟਕਣ ਛਡ, ਲਟਕ ਲਾ ਇਕੋ,

ਖੀਵੀ ਹੋ ਸੁਖ ਮਾਣੀ,

ਹੋਸਾਂ ਨਾਲੋਂ ਮਸਤੀ ਚੰਗੀ,

ਰਖਦੀ ਸਦਾ ਟਿਕਾਣੇ ।

(ਹੋਸਾਂ—ਮਸਤੀ)

੨. ਰਾਂਝਾ ਬੈਠਾ ਤਖਤ ਹਜ਼ਾਰੇ

ਨਾਲ ਭਾਬੀਆਂ ਅੜਦਾ,

ਕਾਸਾ ਅਜੇ ਕੱਕ ਹੈ ਚੜ੍ਹਿਆ,

ਹੱਥ ਘੁਮਿਆਰ ਉਸ ਘੜਦਾ,

ਹੀਰ ਸੁਰਾਹੀ ਧੋਣ ਨਿਵਾਈ

ਖਲੀ ਝਨਾਂ ਦੀ ਕੰਧੀ ;

ਸ਼ਹੁ ਦਰਯਾ ਵਗੇ,, ਨਹੀਂ ਅਟਕੇ

ਤੁਪਕਾ ਤੁਪਕਾ ਖੜਦਾ ।

(ਤਿਆਰੀਆਂ)

੩. ਅਜੇ ਪੀ ਤੇ ਹੁਣ ਹੀ ਪੀ ਤੇ

ਪੀਂਦਾ ਪੀਂਦਾ ਜਾਈਂ

ਪਿਰਮ-ਤੱਸਾਂ ਦੇ ਪਯਾਲੇ ਨਾਲੋਂ

ਲਾਈ ਝੁਲ੍ਹ ਨ ਚਾਈਂ,

ਹਰ ਦਮ ਪੀ ਤੇ ਖੀਵੀ ਹੋ ਰਹੁ

ਇਹ ਮਸਤੀ ਨ ਉਤਰੇ ;

ਕਲ ਨੂੰ ਖਬਰੇ ਕਾਲ ਆਇਕੇ

ਦੇਵੇ ਖਾਕ ਰਲਾਈ ।

ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਹਾਰ ਵਿਚੋਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਵਿਚ ਆਇਆ ਖਿਆਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ, ਸਮਝਣ ਲਈ ਬਹੁਤਾ ਯਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਲੱਜ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ। ਦੂਜੀ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕ ਗੁੜਲ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਹੁਤੀ ਅੰਖਿਆਈ ਅਲੰਕਾਰ ਦੇ ਅਸਪਸ਼ਟ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਲੰਕਾਰ ਕੋਈ ਵੇਰ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਉਘੜਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਇਹੋ ਐਕੜ ਬਿਜਲੀਆਂ ਦੇ ਹਾਰ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਕਈ ਰੁਬਾਇਆ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਰੁਬਾਈ ਦੇਖੋ—

ਮੈਂ ਸੁੰਡੀ ਸਾ ਭੁੰਝੇ ਰੁਲਦੀ,
ਕੀੜੀਓਂ ਵੱਧ ਨਿਕਾਰੀ ।
ਮੈਨੂੰ ਗਿਆਤ ਫੁਰੀ ਹਾ ਮੈਂ ਭੀ,
ਜੇਤ ਟੁੰਦਰਤਾ ਸਾਰੀ ।
ਏਸ ਖੁਸ਼ੀ ਈ-ਹੋਸ਼ ਹੋ ਗਈ,
ਮੁੜੀ ਹੋਸ਼ ਕੀ ਵੰਖਾਂ ?
ਨਿਕਲ ਪਏ ਪਰ ਮੀਨਾਕਾਰੀ,
ਵਾਸ ਫੁਲਾਂ ਦੀ ਵਾੜੀ ।

(ਭੰਬੀਰੀ)

ਖਿਆਲ ਬੜਾ ਢੁੰਘਾ ਹੈ, ‘ਚੰਤੇਨਤਾ ਦੇ ਫੁਰਨ ਨਾਲ ਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ।’ ਪਰ ਅਲੰਕਾਰ ਸਾਧਾਰਨ ਸਮਝ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ। ਹੋਰ ਦੇਖੋ—

ਮੈਂ ਪਥਰ ਸੁਖ ਨੌਦੇ ਸੁਤਾ,
ਵਿਚ ਸੁਫ਼ਨੇ ਕੁਈ ਸੁਣਾਵੇ ।
ਬਣ ਹੀਰਾ, ਕਰ ਦੂਰ ਹਨਰਾ,
ਤੈਨੂੰ ਚਾਨਣ ਆ ਗਲ ਲਾਵੇ ।
ਆਪਾ, ਪੀਹ ਅੱਗ ਤਾਪ ਸਹਿ,
ਬਣ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਨੂਰ ਮੈਂ ਪਾਇਆ ।
ਹੁਣ ਲੋਚਾਂ ਮੈਂ ਹੀਰਾ ਬਣਨਾ,
ਜੇ ਜਰਬ ਨਾ ਕੋਈ ਆਵੇ ।

ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਵੰਨਗੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ
ਪਰਚਲਤ ਕਰ ਕੇ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਵਡਾ ਪਰਉਪਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਡਾਂ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨ ਰਹੋਸ਼ਵਾਦ
ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਅਪਣ ਅਨੁਭਵੀ ਜੀਵਨ ਵਚੋਂ ਪ੍ਰਣ ਛਾਣ ਕੇ
ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸੱਤ ਸੌ ਦੇ ਕਰੀਬ ਰੁਬਾਈਆਂ ਦਿਤੀਆਂ ਹਨ। ਆਪ ਨੇ
ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਮਜਮੂਨ ਲਿਆਂਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਜੀ ਦ ਇਸ
ਯਤਨ ਸਦਕਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੁਬਾਈ ਦਾ ਖੇਤਰ ਅਜ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਚੁਕਾ ਹੈ।
ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਰੰਗ ਲਈ ਵੇਖੋ ਹੇਠ ਦਿਤੀ ਵੰਨਗੀ :—

ਤੂ ਖੁਦ-ਮੁਖਰਾਰ ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਜ਼ਬੂਰ ਰਖਦਾ ਹੈ।

ਕਲੇਜੇ ਵਿਚ ਵੜੀ ਬੈਠਾ, ਅਸਾਂ ਕੂ ਦੁਰ ਰਖਦਾ ਹੈ।

ਅਚਲ ਖੁਦ, ਸਾਨੂੰ ਪਰ ਦੇ ਦੇ ਕੇ ਚੱਕਰ ਚੂਰ ਰਖਦਾ ਹੈ।

ਅਸਾਡੀ ਜੇਬ ਖਾਲੀ, ਗੰਜ ਖੁਦ ਭਰਪੂਰ ਰਖਦਾ ਹੈ।

ਮਨ ਹੈ ਪੰਛੀ, ਮਨ ਹੈ ਪਿੰਜਰਾ, ਮਨ ਬੰਧਕ ਹੈ, ਮਨ ਅਕਾਸ਼

ਮਨ ਦਾਹੁੰ ਤਾਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਨਾਸ਼ਵੰਤ ਤਾਈਂ ਅਥਿਨਾਸ

ਮਨ ਨੂੰ ਮਸਤਾ ਬੰਨ੍ਹ ਬਹਾਇਆ ਦਾਰੁ-ਘਰ ਦ ਖੂਜੇ ਵਿਚ

“ਮਨ ਜੀਤੇ ਜੱਗ ਜੀਤ” ਗਊਂ ਕੇ ਬਾਬ ਕੀਤਾ ਪਰਦਾ ਫਾਸ਼

ਲਾ ਕੇ ਬੰ-ਪਰਵਾਹੀ ਵਾਲੇ ਸੌ ਸੌ ਘਾਊ ਭੁਲਾ ਬਠੀ

ਨਾਜ਼ ਪਰਸਤੀ ਕਰ ਕਰ ਤਾਲਿਬ ਸਾਦਿਕ ਤਾਈਂ ਵੰਡਾ ਬੈਠੀ

ਗਿਲਾ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਮਰਦਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ, ਸੋ ਉਹ ਚੁਪ ਰਹੇ

ਮਸਤਾਂ ਦੀ ਬੇ ਕਦਰੀ ਕਰ ਤੂ ਆਪਣੀ ਕਦਰ ਗੰਵਾ ਬੈਨੀ।

ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤਰਿਕ ਦੀ ਰੁਬਾਈਆਂ ਕਲਾ ਪਖ ਤੋਂ ਕੀ ਤੇ ਵਿਸੇ
ਨਵੀਨਤਾਂ ਤੋਂ ਕੀ, ਆਦੂਤੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਿਖਣ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ
ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਨਿੱਗਰ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ‘ਚੰਦਨ ਵਾੜੀ’ ਵਿਚ ਪੰਜਾਹ ਦੇ
ਕਰੀਬ ਤੇ ‘ਕੇਸਰ ਕਿਆਰੀ’ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਸੋਲ੍ਹਾ ਦੋਹਜ਼ਿਆਂ ਦੇ ਟੂਪ ਵਿਚ
ਆਈਆਂ ਹਨ। ਚੰਦਨ ਵਾੜੀ ਦਾਅਂ ਰੁਬਾਈਆਂ ਵਿਚ ਵੰਨਗੀ ਬਹੁਤ ਹੈ।
ਦੇਖੋ :—

ਖੇਤਾ ਕੁੜੀ ਤੇ ਪੇਟ ਆਪਣਾ ਭਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ,
ਕੁਤਾ ਬੇਠਣ ਨੂੰ ਜਗਹ ਸਾਫ ਤੋਂ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ,
ਜਗ ਨੂੰ ਅਪਸਵਾਰਬੀ ਦਾ ਕੀ ਸੁਖ ਚਾਤਰਿਕ ?
ਆਦਮੀ ਉਹ ਹੈ ਜੇ ਦੂਜੇ ਦੀ ਖਬਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

(ਠੀਤੀ ਬਦਨ)

ਤੂੰ ਪਿਆਰਾ, ਤੂੰ ਸੁਹਲ, ਸੜੀਲਾ, ਤੂੰ ਸੌਤਲ ਤੂੰ ਮਿੱਠਾ,
ਸੁੰਦਰ, ਸੁੰਬਰ, ਸਰੂਰੀ ਸੁੰਖਮ, ਤੇਰੇ ਜਿਹਾ ਨਾ ਛਿੱਠਾ,
ਰੰਗਤ, ਮਹਿਕ, ਖਿੜਾਓ ਰੇ ਦਾ ਚਰਚਾ ਹੋਇ ਚੁਫੇਰ,
ਰਾਗ ਤਰਾਨੇ ਤਰਬਾਂ ਵਾਚਣ, ਚਸਕ ਤੇਰੀ ਦਾ ਚਿੱਠਾ।

(ਪਰੇਮ ਤਸ)

ਕਿੰਕਰ ਦੀ ਚੁੜੇਲ ਚੜ੍ਹ ਸਿਰ ਤੇ, ਬੰਦਿਓ ਜਿੰਨ ਬਣਾਵੇ,
ਇੜਤ, ਅਕਲ, ਸਿਹਤ ਤੇ ਵੇਲਤ ਚਾਰੇ ਬੰਨ ਲਾਵੇ।
ਐਸਾ ਅੰਨ੍ਹਾ ਜਫਾ ਮਾਰੇ, ਮੜਾਅਾ ਤੀਕ ਟਾ ਛੱਡੇ,
ਫਿਰ ਭੀ ਸੁਕਰ ਕਰੇ ਜੋ ਮੁੜ ਕੇ ਪਿਛਲੀਆਂ ਕੋਲ ਨਾ ਆਵੇ।

(ਸ਼ਰਾਬ)

ਮੁਲਾਂ ਮਿਸਰ ਨਿਖੇੜੀ ਰਖਦੇ
ਲਾ ਲਾ ਕੁੱਝੀਆਂ ਅੱਗਾਂ,
ਲੈਕਚਰ ਕਰਦਿਆਂ ਜਾਣ ਨਾ ਛਿਠੇ
(ਜਦ) ਮੂੰਹੋਂ ਉਗਾਲਣ ਝੱਗਾਂ
ਲੈ ਚੰਦਾ ਜਦ ਠੇਕੇ ਅਪਜੇ,
(ਤਦ) ਸੂਰਤ ਬਦਲੀ ਠੱਗਾਂ
ਇਕੇ ਬੋਤਲ, ਇਕੇ ਨੁਠੀਂ
(ਅਤੇ) ਵਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪੱਗਾਂ।

ਸੂਫੀ ਖਾਨੇ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾ ਰਾਜਸੀ ਜਾਂ ਆਰਥਕ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ :—

ਰੱਬਾ ਤੂੰ ਵੀ ਚੰਗਾ ਰੱਬ ਹੈ,
ਭੇਦ ਨਾ ਕੁਝ ਸਮਝਾਇਆ।

ਹੋਟੀ ਰਿਚਕ ਪਚਾਨਵਿਆਂ ਦਾ,
 ਪੰਜਾਂ ਦੇ ਵੱਸ ਪਾਇਆ ।
 ਸਾਰਾ ਧਨ ਸਰਮਾਇਦਾਰਾਂ,
 ਲਛਮੀ ਤੋਂ ਖੋ ਲੀਤਾ ।
 ਤੂੰ ਕਿਉਂ ਸਾਰੀ ਜਨਤਾ ਦੀ,
 ਰੋਜ਼ੀ ਦਾ ਫਿਕਰ ਭੁਲਾਇਆ ।

(ਰਉਬਰਗੇ)

ਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਮਾਹਿਰ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਖਤਰ ਵਿਚ ਪੇਰ ਰਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ
 ਰੁਬਾਈ ਬਹੁਤ ਪਰਸਿੱਧ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ । ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਉਤੇ ਇਕ ਹੋਰ
 ਪੁੱਠ ਚਾੜੀ । ਆਪਣੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਰੁਮਾਂਚਿਕ ਨਜ਼ਮਾਂ ਦੇ ਮੁਢ ਵਿਚ ਉਹ ਇੱਕ
 ਚਟ-ਪਟੀ ਰੁਬਾਈ ਲਿਖਦਾ । ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਸ਼ੇਨ ਉਤ ਸੁਹਾਗੇ
 ਦਾ ਕੰਮ ਦਿੰਦੀ । ਉਸ ਦੀ ਗੀਤ ਵਿਚ ਅੱਜ ਸਭ ਕਵੀ ਜਦ ਸਟੇਜ ਤੋਂ ਆਉਂਦੇ
 ਹਨ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਈ ਰੁਬਾਈ ਸੁਣਾ ਕ ਗਰਮਾਨੀਂਦੇ
 ਹਨ, ਫਿਰ ਕਵਿਤਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੁਬਾਈਆਂ ਲਿਖਣ ਤੇ ਪੜ੍ਹਨ
 ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਵਧ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਰੁਬਾਈਆਂ ਦੇਖੋ ।

ਰੱਬ ਇਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਬੁਝਾਰਤ,
 ਰੱਬ ਇਕ ਗੋਰਖਧੰਦਾ ।
 ਖੇਡਣ ਲਗਿਆਂ ਪਚ ਈਸ ਦੇ,
 ਕਾਫਰ ਹੋ ਜਾਏ ਬੰਦਾ ।
 ਕਾਫਰ ਹੋਣੋ ਡਰ ਕੇ ਜੀਵੇ,
 ਖੋਜੋ ਮੂਲ ਨਾ ਖੁੱਝੀ,
 ਲਾਈ ਲਗ ਮੋਮਨ ਦ ਕੋਲੋ,
 ਖੋਜੀ ਕਾਫਰ ਚੰਗਾ ।

(ੰਬ)

ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਵਿਖਾਲਣ ਬਦਲੇ
 ਰੱਬ ਨੇ ਰੁਸਨ ਬਣਾਇਆ ।

ਵੇਖ ਹੁਸਨ ਦੇ ਤਿੱਖੇ ਜਲਵੇ,
 ਜੋਰ ਇਸ਼ਕ ਨੇ ਪਾਇਆ ।
 ਭੁਰਿਆ ਜਦੋਂ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਜਾਣੂ,
 ਦਿੱਲ ਵਿੱਚ ਕੁੱਦੀ ਮਸਤੀ ।
 ਇਹ ਮਸਤੀ ਜਦ ਬੋਲ ਉੱਠੀ
 ਤਾਂ ਹੜ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਆਇਆ ।

(ਕਵਿਤਾ)

ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਮੁਲਾਇਮ ਪੰਡਾ ਨਾਰ ਦਾ ।
 ਜੀਕਣ ਹੋਵੇ ਕੂਲਾ, ਛੁੱਲ ਅਨਾਰ ਦਾ ।
 ਲਾ ਬਹਿੰਦੀ ਜਿਸ ਵੇਲੇ, ਕਿਧਰੇ ਅਖੀਆਂ,
 ਪੱਥਰ ਵਾਂਗੂੰ ਮੌਜੇ ਮ੍ਰਿਹ ਤਲਵਾਰ ਦਾ ।

(ਅਨਾਰ ਕਲੀ)

ਆਵਾਰਾ ਜੋ ਦੀ ਵੀ ਇੱਕ ਰੁਬਾਈ ਦੇਖੋ :—

ਦੇਖ ਕੇ ਖੁਮ ਉੱਤੇ ਖੁਮ,
 ਪੀਂਦਿਆਂ ਬੇਗਾਨੇ ਨੂੰ ।
 ਦਿਲ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ
 ਕਿ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿਆਂ ਮੇਖਾਨੇ ਨੂੰ ,
 ਪਰ ਜਦੋਂ ਧੋਣ ਸੁਰਾਹੀ ਦੀ ਨਿਵੀਂ ਸ਼ਾਡ ਵੱਲ
 ਹੱਣੀਆਂ ਤੇਜ਼ ਕੇ ਰਖ ਦਿੱਤਾ ਪੇਮਾਨੇ ਨੂੰ ।
 ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਰੁਕਾਈ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਉਨਤੀ ਪਰਸੰਸਾ ਯੋਗ ਹੈ ਕੇ
 ਇਸ ਦਾ ਭਵਿਖਤ ਟੇਸ਼ਨ ਹੈ ।

੮

ਤਸੱਫੁਫ ਜਾਂ ਸੂਫੀ ਸਿਧਾਂਤ

ਫਾਰਸੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਡੀ ਦੇਣ ਤਸੱਫੁਫ ਜਾਂ ਸੂਫੀ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਸਾਡੇ ਲਈ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦੀ ਅਮਲੀ ਸ਼ਕਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ਼ ਲਈ ਗੋਪੀਆਂ ਦੀ ਲੁਫਣਾ ਵਿਚ ਦਿਖ ਆਉਂਦੀ ਹੈ:-

‘ਤੜਪ-ਗੋਪੀਆਂ’ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਗਰ ਜੇ
 ਲੋਕੀਂ ਪਏ ਸੁਣਾਵਨ,
 ਲੁਫਣ-ਸ਼ਬੀ ਪੁੰਨੂੰ ਪਿੱਛੇ
 ਜੇ ਬਲ ਤੜਫ ਦਿਖਾਵਨ,
 ਰਾਂਝੇ ਮਗਰ ਹੀਰ ਦੀ ਘਾਬਰ,
 ਮਜ਼ਨੂੰ ਦਾ ਸੁੱਕ ਜਾਣਾ,
 ਏ ਨਹੀਂ ‘ਮੌਹ-ਨਗਾਰੇ ਦਿਸਦੇ,
 ਏ ਕੁਈ ਰਮਾਵ ਛਿਪਾਵਨ ।

ਪਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ਼ ਤਾਂ ਅਵਤਾਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਚਾਹ ਤੇ ਸਿੱਖ ਪਿੱਛੇ ਸਮਾਜ ਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਪਰਵਾਨਗੀ ਸੀ। ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਉਸੇ ਤੀਬਰਤਾ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰ ਸ਼ਕਨਾ ਤੇ ਪਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹਨਾ, ਇਹ ਸੂਫੀ ਪਰਭਾਵ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਨਿਰਸੰਦੇਹ

ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਰੰਗੀਨਗੀ ਲੈ ਆਂਦੀ ।

ਤਸੋਵੁਫ਼ ਕੀ ਹੈ ? ਅਣਦਰਿਸ਼ਟ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦਾ ਇਕ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਫੰਗ
ਅਣਦਰਿਸ਼ਟ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿਚ ਲਗੇ ਹੋਏ ਪਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਦੋ ਸ਼ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ
ਫੰਡ ਸਕਦੇ ਹਾਂ :—

ਇਕ ਉਹ ਲੋਕ ਹਨ ਜੋ ਨਿਆਇ ਤੇ ਬਿਬੇਕ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਟੁਰਦੇ
ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਾਹਰਲੇ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੇ ਹਨ ।
ਇਹ ਜੋ ਰੂੜ੍ਹ ਲੱਭਦੇ ਹਨ, ਦਲੀਲ ਅਤੇ ਕਿਆਸ (ਅਨੁਮਾਨ) ਰੱਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ
ਕਰਦੇ ਹਨ । ਸਾਧਾਰਣ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਲਸਫੀ (Philoso-
phers) ਆਖਾਂਗੇ ।

ਦੂਜੀ ਟੋਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਹੈ ਜੋ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸ਼ਚਾਈਆਂ ਨੂੰ
ਬਾਹਰਲੇ ਇੰਦਰਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਨਹੋਂ, ਉਹ ਇਕ
ਅੰਤ੍ਰੀਵ ਅੱਖ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਰਖਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਅੱਖ ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਸਿਮਰਨ
ਦੁਆਰਾ ਖੁਲ੍ਹਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਅਣਦਿਸ਼ਟ ਸੰਸਾਰ ਦੇ
ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਸਭ ਭੇਦ ਸੁਤੇ-ਸਿੱਧ ਜਾਹਿਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਨੂੰ ਸੂਫ਼ੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ
ਵਿਚ ਮੁਸ਼ਾਇਦਾ ਆਖਦੇ ਹਨ । ਇਹੋ ਹੀ ਸਾਧਾਰਣ ਬੋਲੀ ਦਾ 'ਕਪਾਟ
ਖੁਲਣਾ' ਹੈ ।

ਅਣਦਿਸ਼ਟ ਦੇ ਖੋਜੀਆਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸ੍ਰੋਣੀ ਦੇ ਉਲਟ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ
ਫਲਸਫੀਆਂ ਦਾ ਨਾਂ ਦੇ ਆਏ ਹਾਂ, ਇਸ ਦੂਜੇ ਰਾਹ ਦੇ ਪਾਂਧੀਆਂ ਨੂੰ ਰਹੱਸਵਾਦੀ
ਜਾਂ (Mystics) ਆਖਦੇ ਹਨ ।

ਇੱਥੇ ਸ਼ਬਦ 'ਰਹੱਸ' ਉੱਤੇ ਬੋੜੀ ਜਿਹੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੀ ਉਚਿਤ
ਹੋਵੇਗੀ । 'ਰਹੱਸ' ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ 'ਭੇਦ' (Secret) ਜਾਂ 'ਰਾਜ਼' । ਅਸੀਂ ਦੇਖ
ਚੁੱਕ ਹਾਂ ਕਿ ਪਹਿਲੀ ਸ੍ਰੋਣੀ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਖੋਜ ਨੂੰ ਬੁਧੀ ਦੇ ਮੰਡਲ
ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਰਖਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਦੂਜੀ ਸ੍ਰੋਣੀ ਦਾ ਪੰਧ ਹੀ ਉਥੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ
ਜਿੱਥੇ ਪਹਿਲੀਆਂ ਦਾ ਖਤਮ । ਬੁਧੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਹੱਸ-ਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਦੱਸੇ ਅਨੁਭਵ
ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਆਜ਼ਿਜ਼ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਉੱਥੇ ਦਲੀਲ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ,
ਜੇਕ ਦੇ ਖੰਭ ਝੜਦੇ ਹਨ । ਸੋ, ਬੁਧੀ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਹੱਸ ਵਾਦੀਆਂ

ਦਾਵਿਆਂ ਵਿਚ ਦੋਈ ਰਹਸ੍ਯ ਹੈ ਕੋਈ ਭੇਦ ਹੈ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ,
ਆਪਣਾ ਪਿਛਾ ਛੁਡਾਉਂਦੀ ਹੈ ।

ਦੂਜ ਪਾਸੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰਹੱਸਵਾਦ ਦੇ ਪਾਂਧੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹੀ ਮੁਸ਼ਕਲ
ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦੀ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਦਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਪਰੇ ਕਿਸੇ
ਅਣਦਰਿਸ਼ਟ ਜਗਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦਾ ਹੈ । ਆਪਣ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ
ਨੂੰ ਪਰਕਾਸ਼ਣ ਲਈ ਉਹ ਇਸ ਦਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹੀ ਚਿੰਨ੍ਹ(Symbols)
ਤੇ ਛਬਦ ਵਰਤਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਤੇ ਛਬਦ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੂਖਮ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ
ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਪਰਗਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਮਰਥ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਹਾਰ ਕੇ, ਉਹ
ਵੀ 'ਗੁੰਗੇ ਦੀ ਮਿਠਿਆਈ' ਕਹਿ ਕੇ ਚੁਪ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇੰਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ
ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਹੋਣ ਦੂਜੇ ਮੁਹਰ ਲਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਹੱਸਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵੀ ਭੇਦ ਨਾਲੋਂ ਘਟ
ਨਹੀਂ । ਰੱਬ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਭਾਲਦੇ ਹਨ, ਆਪ ਇਕ ਰਹੱਸ ਹੈ । 'ਅਨਹਦ ਨਾਦ'
'ਯੁਨਿ' 'ਸ਼ਬਦ' ਜਾਂ 'ਅਜਪਾ ਜਾਪ' ਜਿਸ ਦੇ ਸਾਖਿਆਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਹ ਲਗੇ
ਆਪ ਬੁੱਧੀ ਲਈ ਅੜਾਉਣੀਆਂ ਹਨ, ਤੁੰਘੇ ਰਾਜ਼ ਹਨ ਜੋ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆ
ਸ਼ਕਦੇ । ਸੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਣਾਂ ਕਰ ਕੇ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਹੱਸਵਾਦੀ (Mystics)
ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਮਲ ਨੂੰ ਰਹੱਸਵਾਦ (Mysticism) ਦਾ ਨਾ ਦੇਣ ਲਈ
ਮਜ਼ਬੂਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ।

ਇਥੇ ਇਕ ਹੋਰ ਭਲੇਖਾ ਕਢ ਲੈਣਾ ਵੀ ਚਕੁਰੀ ਹੈ । ਅਸੀਂ ਦੁਣੇ
ਅਦਰਿਸ਼ਟ ਦੇ ਖੋਜੀਆਂ ਦੀ ਜੋ ਵੰਡ ਦੇ ਸ਼ਰੋਣੀਆਂ ਅਥਵਾ ਫਲਸ਼ਫੀਆਂ ਤੇ
ਰਹਸਵਾਦੀਆਂ ਵਿਚ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ, ਇਹ ਬਿਰਫ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਭਲੀ ਭਾਂਤ
ਸਮਝਣ ਲਈ ਹੈ । ਅਸੀਂ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਕੋਈ ਪਕੀ ਲਕੌਰ ਇਹ ਦਸ਼ਣ ਲਈ
ਕਿ ਕਿਹੜਾ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਫਲਸ਼ਫੀ ਹੈ ਤੇ ਕਿਹੜਾ ਰਹਸਵਾਦੀ, ਨਹੀਂ
ਖਿਚ ਸ਼ਕਦੇ । ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਰੰਗ ਸ਼ਭ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀਆਂ ਵਿਚ
ਰਲੇ ਮਿਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ।

ਜਿਹੋ ਜਿਹੋ ਰਹੱਸਵਾਦੀਆਂ (Mystics) ਦਾ ਵਰਣਨ ਅਸੀਂ ਉਤੇ
ਸ਼ਰੇਣੀ ਨੰਬਰ ੨ ਵਿਚ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ, ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਇਕ ਟੇਲਾ ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ

ਹੈ। ਇਹ ਰੱਬ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕੁਹਾਨੀ ਮਸਤੀ, ਸਿੱਧੇ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਰਬੀ ਜੋਤ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਕੇ ਕਰਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹਨ। ਇਹ ਸਿਸਟਮ ਮਧ ਦਾਅ ਵਿਚ ਈਰਾਨ ਵਿਚ ਵਿਗਸਿਆ ਤੇ ਪਰਫੁਲਤ ਹੋਣਿਆ।

ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮੰਦੀਪੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਮਤਭੇਦ ਹੈ। ਕਈ ਸ਼ਬਦ 'ਸੂਫ਼' ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਉਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਕੇ, ਇਸ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ 'ਸੂਫ਼' ਅਰਬੀ ਸ਼ਬਦ 'ਸੂਫ਼' ਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ: ਉੱਨ ਜਾਂ (Wool) 'ਤਸਵੁਫ਼' ਇਸ ਦਾ ਮਸਦਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹੋਏ, ਉਨੀਂ ਕਪੜਾ ਪਾਉਣਾ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉੱਨ ਦੇ ਕਪੜੇ ਸੂਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਦਗੀ ਅਤੇ ਪਰਹੁੰਚਗਾਰੀ ਦਾ ਇਕ ਵਿੱਖੁ ਰਹ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਦੂਜਾ ਖਲੀਫ਼ਾ ਹਜ਼ਰਤ ਉਮਰ ਉੱਨ ਦਾ ਚੌਗਾ ਪਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਕਈ ਸੂਜੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਵੀ ਇਹੋ ਪਹਿਰਾਵਾ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਪਿਛੋਂ ਜਦੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ, ਇਰਾਕ, ਅਰਬ ਤੇ ਈਰਾਨ ਫਤਿਹ ਕਰਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਠਾਠ ਬਾਠ ਦਾ ਜੀਵਨ ਆਰੰਭਿਆ ਤਾਂ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੱਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੈਂਦੇਹਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਸਨ ਜੋ ਇਸ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਸਾਬੀਆਂ ਦੀ ਨਿਤ ਵਧਦੀ ਭੜਕ ਸ਼ਾਨ ਅਤੇ ਅਯਾਸੀ ਵਿਰੁਧ ਪਟੋਟੋਸਟ ਵਜੋਂ ਉਹ ਸ਼ਾਦਾ ਬਾਣਾ ਤੇ ਪਰਹੁੰਚਗਾਰੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਜਾਰੀ ਰਖਿਆ ਜਿਹੜਾ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਚਲਾਇਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੂਫ਼ੀ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਦਰਵੇਸ਼ਾਨਾਂ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਵਾਖਿਆਂ ਨੂੰ (ਪਸੀਮੀਨਾਪੋਸ਼) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਚੀਜ਼ ਸੂਫ਼ੀ ਤੇ ਉਨ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਪਦੋਤਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ 'ਸੂਫ਼ੀ' ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਪੱਤ ਨਿਰੁਕਤੀਆਂ। (Etymologies) ਆਪਣੇ ਆਪ ਕਿਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਰੂ ਸ਼ੁਜੂ ਦੇ ਸੂਫ਼ਿਆਂ ਨੇ ਜਿਸ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਉਹ ਪਿਛੋਂ ਵਿਗਸਤ ਹੋਏ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲੋਂ ਇਕ ਬਹੁਤ ਅਡਰੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕ ਸ਼੍ਰੂਂ (ਧਰਮ—ਮਰਯਾਦਾ) ਦ ਪਾਬੰਦ, ਪੱਕੇ ਨੁਮਾਜ਼ੀ, ਜ਼ਰਾਤ, ਰੈਗਾ, ਹਜ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਤੇ ਅਲੂਂ ਅਲੂਂ ਕਰ ਕ ਚੁਪ ਚਾਪ ਪਰਹੁੰਚਗਾਰੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਸਮਤੀ, ਬੇਖੁਦੀ, ਖੁਲ੍ਹ.

ਪਰੰਮ ਵਿਚ ਤੜਪ, ਸਮਾਅ (ਸੰਗੀਤ) ਲਈ ਸ਼ੋਕ ਦਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਜੋ ਬਾਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸੁਫ਼ੀਆਂ ਦਾ ਖਾਸ਼ਾ ਹੈ।

ਝੂਢੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਸਪਸ਼ਟ ਪੜਾਅ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਪੜਾਅ ਦਾ ਤਸੱਫੂਫ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਦਸ਼ਿਆ ਜਾ ਚੁਕਾ ਹੈ ਸ਼ਰੀਅਤ ਅਥਵਾ ਇਸਲਾਮੀ ਮਸ਼ੁਬੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਸੀ। ਸਾਫ਼ਗੀ ਅਤੇ ਪਾਰਸ਼ਾਈ ਇਸ ਚੰਮ ਸਨ।

ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪੜਾਅ ਵਿਚ ਤਸੱਫੂਫ ਫਲਸਫੇ ਦਾ ਸ਼ਹਾਰਾ ਲੋਂਦਾ ਦਿਸ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਟੇਜ ਵਿਚ ਲੜ੍ਹਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਫਲਸਫੇ ਦਾ ਰੰਗ ਦੇ ਕੇ ਨਿਖਾਰਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਬੁਧੀਵਾਨਾਂ (Rationalists) ਦੀ ਤਰਿਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣ ਸਕੇ।

ਤੀਜੇ ਪੜਾਅ ਵਿਚ ਅਪੜ ਕੇ ਸੂਫ਼ੀਇਜ਼ਮ ਆਪਣਾ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੋਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਤਸੱਫੂਫ ਵਿਚ ਫਲਸਫੇ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੂਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਦੱਖਲ ਨਹੀਂ। ਰੱਬ ਨੂੰ ਸਿਧਾ ਹੀ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿਚ ਲਖਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਰਫਤ ਦਾ ਪੰਧ ਹੈ, ਰੱਬ ਦੀ ਪਛਾਣ ਦਾ, ਗਿਆਨ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਬੁਧੀ ਦਾ ਤਿਆਗ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਗਰਹਿਣ ਇਸ ਦਾ ਉਦੰਸ਼ ਹੈ। ਸੂਫ਼ੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸ਼ਰੀਅਤ ਨੂੰ ਛਡ ਤਰੀਕਤ, ਤੇ ਮਾਰਫਤ ਦਾ ਰਸਤਾ ਫੜਨਾ ਇਸੇ ਦਾ ਨਾ ਹੈ।

ਤਸੱਫੂਫ ਦੇ ਇਸ ਰੂਪ ਤੱਕ ਵਿਕਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਖੇ ਵਖ ਮਤ ਹਨ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਦਾਵੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੂਫ਼ੀ ਸਿਧਾਂਤ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਬਾਤਨੀ ਤਾਲੀਮ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ। ਪਰ ਪਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਦਾਵੇਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਨਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਤਸੱਫੂਫ ਆਪਣੇ ਅਖੀਰਲੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਈਰਾਨੀ 'ਨਮ' ਤੇ ਪਏ ਇਸਲਾਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ।

ਸੌਤਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸ਼ਵੀ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਜਦ ਅਰਬ ਹਾਲਿਆਂ ਈਰਾਨ ਨੂੰ ਫਤਿਹ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਈਰਾਨੀ ਧੜਾ ਪੜ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਨ ਹੋਗੇ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਮੁੜ੍ਹ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਰਬ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਅਪਣਾਏ।

ਨਵੇਂ ਮਜ਼ਬ ਦੀ ਖੁਸ਼ਕ ਪਾਰਸਾ ਚਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਰੱਬ ਦੀ ਧਾਰਨਾ (Conception) ਜੋ ਮਨੁਖ ਤੋਂ ਅਡਰਾ, ਕਿਸੇ ਸਤਵੇਂ ਅਸਮਾਨ ਤੋਂ ਬੇਠਾ ਉਸ ਦੇ ਤਰਲੇ ਮਿਨਤਾਂ ਤੋਂ ਹਾਜ਼ਿਆਂ ਦਾ ਚਾਹਵਾਨ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੰਗੀਨ ਜੀਵਨ ਦੇ ਢੂਡਾਉਂ ਨਾਨ ਨੂੰ ਤਰਿਪਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰਸਦਾਇਕ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਭਾਲਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਡਾਂ ਵਿਚ ਇਸ਼ਲਾਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਰਚੇ ਹੋਏ (New Platonic) ਤੋਂ ਵੇਦਾਂਤੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੇ ਬਗਾਵਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਦਰੋਹ ਤੋਂ ਜਾ ਸਿਧਾਤ ਨਿਰਲਿਆ, ਉਹੋ ਹੀ ਸ਼ਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ “ਤਸੱਵੂਫ਼” ਅਥਵਾ ‘ਅਧਿਆਤਮਕ ਰਹਸਵਾਦ’ ਹੈ।

ਇਹ ਉਹ ਸਾਰੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਵੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕਟੜ ਕਿਸਮ ਦੀ ਮਜ਼ਬੀ ਹਕੂਮਤ ਸੀ। ਸ਼੍ਰੂਤ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਦੇ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਨ ਚੁਦੇਂ ਵੀ ਚਗ ਖੁਲ੍ਹ ਲਈ ਝਟ ਟੁਫ਼ਰ ਦਾ ਫਤਵਾ ਲਾ ਸੁਲੀ ਚਾੜ੍ਹ ਦਿਤਾ। ‘ਰਾਬਿਆ’, ‘ਮਨਸੂਰ’ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਇਸ ਕਹਿਰ ਦਾ ਸਿਕਾਰ ਹੋਏ।

ਸਿਆਣੇ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਚਾਅ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਤਲਬ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੁਗਾਨ ਦਾ ਲੜ ਫੜਿਆ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਕਲਮੇ ‘ਲਾ ਇਲਾ ਇਲਕ ਲਿਲਾ’ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ— ਅਲੂਂ ਨਹੀਂ ਸਿਵਾਇ (ਇਕ) ਅਲੂਂ ਦੇ। ਇਸ ਨੂੰ (twist) ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਦਲਿਆ ਕਿ—ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਸਿਵਾਇ ਅਲੂਂ ਦੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਣੀ (ਗੁਪਤ) ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਦਾਵੇਂ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੇ ‘ਹਮਾ—ਓਸਤ’ ਦੇ ਅਕੀਦੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਅਰਥ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਰੱਬ ਕੁਦਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਤੇ ਉਚਾ (Transcendental) ਸੀ, ਪਰ ਇਉਂ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਾ ਰਿਹਾ ਸਗੋਂ ਜੋ ਕੁਝ ਦਿਸਦਾ ਹੈ, ਸਭ ਰਥ ਸ਼ਰੂਪ ਹੋ ਬਣ ਗਿਆ।

ਰਬ ਦਾ ਬਾਕੀ ਸਰੂਪ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਐਖਿਆਈ ਨਾ ਹੋਈ। ਉਹ ਹੱਕ (ਸਤਿਅ...The true) ‘ਹੁਸਨ ਮੁਤਲਿਕ’ (ਸੁਦਰ Absolute beauty) ਤੋਂ ‘ਖੇਤੇ ਦਿ ਮਹਿਸੂਲ’ (ਸ਼ਿਵੰ—Pure Good) ਹੈ। ‘ਹੁਸਨ ਦਿ ਮੁਤਲਿਕ’ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਉਹੋ ਹੀ ਸ਼ਾਹਦ—ਦਿ ਹਕੀਕੀ (The Real

Beloved) है। इह ਸ਼ਾਹਦ-ਇਹ ਹਕੀਕੀ ਆਪਣਾ ਜਲਵਾ ਇਸ਼ਦ ਦਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਉਸੇ ਦੇ ਹੁਸਨ ਦਾ ਇਕ ਅਕਸ (ਪਰਤੀਬਿੰਬ ਹੈ)। ਸੂਫੀ ਦਾ ਕੌਮ ਅਕਸ ਨੂੰ ਚੰਬੜਨਾ ਨਹੀਂ, ਅਕਸ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਹਕ (ਅਸਲੀਅਤ) ਤਕ ਅਪੜਨਾ ਹੈ। ਅਪੜਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਵਿਚ ਫਨ੍ਹਾ ਹੋ ਕੇ ਹਯਾਤਿ—ਇਹ ਅਬਦੀ (ਅਮਰ ਜੀਵਨ) ਪਾਉਣਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਦਾ ਨਾਂ ਮੁਕਤੀ ਜਾਂ ਨਿਰਬਾਣ ਹੈ।

ਹੁਣ ਸ਼ਵਾਲ ਉਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰੱਬ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪਾਇਆ ਜਾਵੇ ? ਨਮਾਜ਼, ਹੱਜ਼, ਰੈਖ਼ਾਂ, ਕਰਜ਼ੇ ਰਾਹ ਹਨ, ਰੁਖੇ ਤੇ ਰਸ਼-ਹੀਨ। ਸੂਫੀ ਦਾ ਰਾਹ 'ਇਸ਼ਕ' ਦਾ ਹੈ। ਹੁਸਨ ਦਾ ਤਕਾਜ਼ਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਅਲੂਆ ਤਆਲਾ ਨੇ ਆਪ ਇਕ ਆਇਤ ਵਿਚ ਫੁਰਮਾਇਆ ਹੈ—‘ਮੈਂ ਇਕ ਛੁਪਿਆ ਖੜਾਨਾ ਸਾਂ, ਮੈਂ ਚਾਹਿਆ ਮੈਂ ਜਾਣਿਆਂ ਜਾਵਾਂ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਦੁਨੀਆਂ ਰਚਦਿਤੀ। ਸੂਫੀ ਇਸ ਆਇਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ‘ਜਾਣਿਆਂ ਜਾਵਾਂ’ ਦ ਅਰਥ ‘ਇਸ਼ਕ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ’ ਲਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੇ ਉਸ ‘ਸੁੰਦਰ’ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਦਾ ਰਾਹ ਹੈ ‘ਪਰੇਮ’ (ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ)। ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਲਈ ਇਸ਼ਕਿ-ਇ-ਮਜ਼ਾਜੀ (ਦੁਨਿਆਵੀ ਪਰੇਮ) ਦੀ ਵੀ ਮਦਦ ਲਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਦੁਨਿਆਵੀ ਪਰੇਮ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਇਕ ਪੇੜੀ ਦਾ ਕੰਮ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਹੈ ਉਹ ਸਿਧਾਤ ਜਿਸ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚਲੇ ਨਿਸ਼ਾਨਚੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਸਾਡੀ ਹੁਣ ਦੀ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਸ ਸਿਧਾਤ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਤੌਰ ਤੇ ਫੇਰ ਦੁਹਰਾ ਦੇਣਾ ਅਨੁਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਮੌਟੀਆਂ ਮੌਟੀਆਂ ਗਲਾਂ ਇਹ ਹਨ:—

੧. ਰੱਬ ਨਾ ਸਿਰਫ ਇਕ ਹੈ ਸਗੋਂ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਦਿਸਦਾ ਹੈ ਸਭ ਰੱਬ ਹਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਨੂੰ ‘ਹਮਾਓਤ’ ਦਾ ਮਸਲਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥੀ ਨਾ ਵਹਿਦਤ-ਉਲ ਵਜੂਦ ਹੈ।

੨. ਰੱਬ ਸਿਰਫ ਹੱਕ (ਸ਼ਤਿਆਂ) ਤੇ ਬੇਰਿ ਮਹਿਜ (ਸ਼ਵਦਾਂ) ਹੀ ਨਹੀਂ, ‘ਦਰਤਾ’ (ਹੁਸਨ) ਦਾ ਮੁਜਸ਼ਮਾ ਵੀ ਹੈ। ਮੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਗੁਣ ਨਾਲ

ਸੂਫ਼ੀ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਵਾਸਤਾ ਹੈ ।

੩. ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਜਿੰਨਾ ਵੀ ਹੁਸ਼ਨ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਅੜਲੀ ਹੁਸ਼ਨ ਦਾ ਪਰਤਾਉ ਹੈ ।

੪. ਇਸ ਪਰਤਾਉ ਨੂੰ ਪਰੜ, ਜੀਵ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਅਸਲੇ (Reality) ਤਕ ਅਪੜਨਾ ਹੈ ।

੫. ਅਸਲੇ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਤਰੀਕਾ 'ਇਸ਼ਕ' ਹੈ । ਰਬ ਦੀ ਅਨੁਪਮ ਸੁਦਰਤਾ ਦਾ ਪਿਆਰ 'ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ' ਹੈ ।

੬. ਇਸ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਲਈ 'ਇਸ਼ਕ-ਮਜ਼ਾਜ਼ੀ' ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਰਬ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਸਹਿਲ ਰਸਤਾ ਹੈ ।

੭. ਇਹ ਇਸ਼ਕ ਮਜ਼ਾਜ਼ੀ ਕਿਸੇ ਜੀਵ ਨਾਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਮੁਰਬਦ ਨਾਲ ਵੀ ਕੌਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

੮. ਜਦ ਪਰੀਤਮ ਅਤੇ ਪਿਛ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਫਨ੍ਹਾ (Annihilation) ਵਾਲੀ ਸਟੋਨ ਦੇ ਲਾਗੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਉਥੋਂ ਰਬ ਤਕ ਅਪੜਨ ਲਈ ਇਕੋ ਹੀ ਛਾਲ ਦੀ ਲੋੜ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

੯. ਉਸ ਅਨੁਪਮ ਸੁਦਰਤਾ ਦੇ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਮਨ ਅੰਦਰ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਮਨੁਖ ਦਾ ਦਿਲ ਇਕ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਹੈ ।

੧੦. ਇਸ ਦਿਲ-ਰੂਪੀ ਸ਼ੀਸੇ ਨੂੰ ਪਾਕ ਅਤੇ ਸਾਫ਼ ਰਖਣ ਲਈ ਤੱਬਾ, ਸ਼ਬਦ, ਸ਼ੁਕਰ, ਰਚਾ, ਖੋਡ, ਫਕਰ ਅਤੇ ਝੂਹਦ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ।

੧੧. ਇਸ ਸਾਰ ਅਮਲ ਨੂੰ 'ਤਰੀਕਤ' ਜਾਂ 'ਸੂਫ਼ੀ—ਪੰਥ' ਸਦਦੇ ਹਨ ।

੧੨. ਤਰੀਕਤ ਤੇ ਚਲਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਮੁਰਬਦ ਦੀ ਮਦਦ ਦਰਕਾਰ ਹੈ । ਉਸ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਪੰਧ ਸੁਖਾਲੇ ਕਟਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

੧੩. ਸੂਫ਼ੀ ਦੀ ਦਿੰਤਗਈ ਮਨਜ਼ਲ 'ਖੁਦੀ' ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਰਬ ਵਿਚ ਲੀਨ.

ਹੈ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਮਸਤੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਹੈ। ਇਸੇ ਦਾ ਨਾ ਮਾਰਫਤ
ਰੈ, ਇਹੋ ਹੀ ਨਿਰਵਾਣ ਜਾਂ ਮੁਕਤੀ ਹੈ। ਸੂਫ਼ੀ ਪਰਿਭਿਆਵਾਂ ਵਿਚ
ਇਸੇ ਨੂੰ ਫਨ੍ਹਾ ਤੋਂ ਬਕਾ ਆਖਦੇ ਹਨ।

੧੪. ਸਮਾਅ ਇਸ ਮਸਤੀ ਦਾ ਸ਼ਹਿਦਿਕ ਸਾਧਨ ਦੇਣ ਕਰ ਕੇ ਵਵਰਜਤ
ਨਹੀਂ।

ਇਸ ਸਾਰੀ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ
ਤਸੱਫੂਫ ਇਨ੍ਹੀ ਫਿਲਾਸਫੀ (ਗਿਆਨ) ਨਹੀਂ ਜਿੰਨਾ ਕਿ ਰਬ ਨੂੰ ਪੇਖਣ ਦਾ
ਇਕ ਸਿਸਟਮ। ਸੂਫ਼ੀ ਇਸੇ ਖਿਆਲ ਨੂੰ 'ਇਲਮ ਅਤੇ ਮਾਰਫਤ ਦੀ ਲੜਾਈ
ਸ਼ਰੀਅਤ ਅਤੇ ਤਰੀਕਤ ਦਾ 'ਝੋੜ' ਕਹਿ ਕੇ ਪਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਲੰਮੀ ਮੁਢਲੀ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ
“ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵਿਤਾ” ਤੋਂ ਆਉਂਦੇ ਹਾਂ।

ੴ

ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵਿਤਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵਿਤਾ ਇਸਲਾਮੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਕਾਇਮੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋ ਹੁੰਗ ਹੋਈ ਦਿਸ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਮੁਢਲੇ ਮੁਸਲਿਮਾਨ ਹਮਲਾਵਰ ਇੰਨੇ ਰਾਜਾਂ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੇ ਸ਼ੇਦਾਈ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਿੰਨੇ ਇਸਲਾਮ ਫੈਲਾਉਣ ਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਤਨਾਂ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਾਰੂੰ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਕਈ ਗੱਦੀਆਂ ਕਾਇਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸ਼ਖ ਫਰੀਦ ਸ਼ਬਦ ਗੰਜ ਵੀ (੧੧੭੩-੧੨੯੫) ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸੂਫ਼ੀ ਸ਼ਾਇਰ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਬੋਲੀ ਤੇ ਰੂਪ ਦੇ ਪਖ ਤੋਂ ਇੰਨੀ ਨੁਕ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਪਛੋਕੜ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਲੰਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਿਸ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਏ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਰਚੀ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਉਹ ਸਾਡੇ ਤਕ ਨਹੀਂ ਅਪੜੀ।

ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਮਨੁਖ ਤੇ ਰਬ ਦਾ ਇਕ ਰੂਪ ਹੌਣਾ ਇਕ ਕੰਦਰੀ ਖਿਆਲ ਹੈ। ਜੀਵ, ਰੋਦਾ ਹੌਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਬ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਵਖਰੀ ਹਸਤੀ (ਰੂਪ) ਵਿਚ ਆਇਆ, ਰਬ ਨਾਲੋਂ ਵਿਛੋੜਾ ਪੇ ਗਿਆ। 'ਹਸਤੀ' ਨ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਰਬ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜ ਚੁਤਾ। ਇਹ ਹੈ ਸੂਫ਼ੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਟ੍ਰੈਜਿਕਡੀ।

(੯੪੦੩) । ਗਾਲਿਬ ਨੇ ਇਸੇ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਨਾ ਥਾ ਕੁਛ ਤੇ ਖੁਦਾ ਥਾ, ਕੁਛ ਨਾ ਹੋਤਾ ਤੇ ਖੁਦਾ ਹੋਤਾ ।
ਡਬੋਯਾ ਮੁੜ ਕੇ ਹੋਨੇ ਨੇ, ਨਾ ਮੈਂ ਹੋਤਾ ਹੈ ਕਿਆ ਹੋਤਾ ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਵੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:-

ਫਰੀਦਾ ਜਿ ਦਿਹਿ ਨਾਲਾ ਕਪਿਆ ਜੇ ਗਲੁ ਕਪਹਿ ਚੁਖ ।
ਪਵਨਿ ਨਾ ਇਤੀ ਮਾਮਲੇ ਸਹਾਂ ਨਾ ਇਤੀ ਸੁਖ ।

ਸੋ ਵਿਛੋੜਾ ਸੂਫੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ (Tragedy) ਹੈ, ਪਰ ਦਾਰੂ ਵੀ
ਇਸੇ ਵਿਚ ਹੈ । ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ:

‘ਹੁਉਮੈ ਦੀਰਘ ਰੋਗ ਹੈ ਦਾਰੂ ਭੀ ਇਸ ਮਾਹਿ ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਵੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:-

ਬਿਰਹਾ ਬਿਰਹਾ ਆਖੀਐ ਬਿਰਹਾ ਤੂ ਸੁਲਤਾਨੁ ।

ਜਿਤ ਤਨਿ ਬਿਰਹੁ ਨਾ ਉਪਜੈ ਸੋ ਤਣੁ ਜਾਣੁ ਮਸਾਨੁ ।

ਗਾਲਿਬ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਮੜਮੂਨ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਬੜਾ ਹੀ ਸੁਹਣਾ
ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੈ:-

‘ਇਸ਼ਕ ਸੇ ਤਬੀਅਤ ਨੇ ਜੀਸਤ ਕਾ ਮੜਾ ਪਾਇਆ ।

ਦਰਦ ਕੀ ਦਵਾ ਪਾਈ, ਦਰਦ ਲਾ ਦਵਾ ਪਾਇਆ ।

ਸੋ, ਵਿਛੋੜਾ ਸੂਫੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਛੋੜੇ ਤੋਂ
ਉਪਜੀ ਹੋਈ ਜਲਨ, ਤੜਪ, ਸਿੱਕ ਅਤ ਸੋੜ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸੰਚਾਲਕ
ਸ਼ਕਤੀ (motive force) ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਵਿਚ ਇਹ
ਰੰਗ ਕੋਈ ਖਾਸ ਨਿਖਰਿਆ ਨਹੀਂ । ਫੇਰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਇੰਨੀ
ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਧੂਹ ਦਾ ਸਿਟਾ ਨਹੀਂ ਜਿੰਨੀ ਰਬ ਦੇ ਫੌਫ ਅਤੇ ਡਰ ਦਾ । ਉਹ
ਘੜਿਆਲ ਨੂੰ ਕੁਟੀਂਦਾ ਦੇਖਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕੂਕ ਉਠਦੇ ਹਨ:-

ਫਰੀਦਾ ਦਰਿ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਜਾਇ ਦੇ ਕਿਉਂ ਡਿੱਠੋ ਘੜਿਆਲੁ ।

ਏਹੁ ਨਿਦੇਸ਼ਾ ਮਾਰੀਐ ਹਮ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਕਿਆ ਹਾਲੁ ।

ਤੇ ਫੇਰ:—

ਫਰੀਦਾ ਚਾਰਿ ਗਵਾਇਆ ਹੰਦਿ ਕੈ ਚਾਰਿ ਗਵਾਇਆ ਸੰਮਿ ।
ਲੇਖਾ ਰਥੁ ਮੰਗੋ ਸੀਆ ਨੂੰ ਆਹੋ ਕੇਰੋ ਕੰਮਿ ॥
'ਫਰੀਦਾ' ਵੇਖ ਕਪਾਹੈ ਜਿ ਥੀਆ ਜਿ ਸ਼ਿਰਿ ਥੀਆ ਤਿਲਾਹ ।
ਕਮਾਦੈ ਅਰੁ ਕਾਗਦੈ ਕੁਨੈ ਕੋਇਲਿਆਹ ।
ਮੰਦੇ ਅਮਲ ਕਰੰਦਿਆਂ ਏਹ ਸ਼ਜਾਇ ਤਿਨਾਹ ।
'ਫਰੀਦਾ' ਮਨੁ ਮੈਦਾਨੁ ਕਰਿ ਟੋਏ ਟਿਬੇ ਲਾਹਿ ।
ਅਗੋ ਮੂਲਿ ਨਾ ਆਵਸੀ ਦੋਜਕ ਸੰਦੀ ਭਾਹਿ ।
ਫਰੀਦ ਜੀ ਵਿਵੇਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਰੋਂਦੇ, ਦੋਜਕ ਦੀ ਭਾਹਿ ਨੂੰ ਰੋਂਦੇ ਹਨ ।
ਇਹ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਵੇਦਨਾ ਨਹੀਂ, ਕਿਸੇ ਸ਼ਜਾ ਦਾ ਡਰ ਹੈ ।

ਇਸ ਪ੍ਰਯਾ ਤੋਂ ਛੁਟਣ ਲਈ, ਇਸ ਦੋਜਕ ਦੀ ਭਾਹਿ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ
ਉਨ ਜਿਹੜਾ ਰਾਹ ਦਸਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਜ਼ਰਾ ਦੇਖੋ:—

'ਫਰੀਦਾ' ਬੰਨਿਵਾਜਾ ਕੁਤਿਆ ਏਹ ਨਾ ਭਲੀ ਗੀਤਿ
ਕਬਹੀ ਚਲਿ ਨਾ ਆਇਆ ਪੰਜੇ ਵਖਤ ਮਸੀਤਾ'
'ਉਠੁ ਫਰੀਦਾ' ਉਜੂ ਸਾਜਿ ਸੁਥਹੁ ਨਿਵਾਜ ਗੁਜਾਰਿ
ਨੇ ਸਿਰੁ ਸਾਂਈ ਨਾ ਨਿਵੇ ਸੋ ਸਿਰ ਕਪਿ ਉਤਾਰਿ ।
ਫਰੀਦਾ ਪਿਛਲਿ ਰਾਤਿ ਨਾ ਜਾਗਉਹਿ ਜੀਵਦੜੇ ਮੁਇਓਹਿ ।'
ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਹ ਸ਼ਰੀਅਤ ਵਾਲਾ ਰਾਹ ਹੈ ਤਗੀਕਤ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ । ਉਹ
ਦੰਗੇ ਅਮਲਾਂ ਤੇ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ:—

'ਫਰੀਦਾ' ਜਿਨੀ ਕੰਮੀ ਨਾਹਿ ਗੁਣ ਸੇ ਕੰਮਦੇ ਵਿਸਾਰਿ
ਮਤੁ ਸ਼ਰਾਮੰਦਾ ਬੀਵਹੀ ਸਾਂਈਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰ !'
'ਫਰੀਦਾ' ਲੋੜੇ ਦਾਖ ਬਿਜਉਗੀਆਂ ਕਿਕਿਰ ਬੀਜੇ ਜਟ
ਹੰਢੇ ਉਨ ਕਤਾਇਦਾ ਪੇਧਾ ਲੋੜੇ ਪਟੁ ।'
'ਫਰੀਦਾ' ਜੇ ਨੂੰ ਅਕਲਿ ਲਤੀਫੁ ਕਾਲੇ ਲਿਖੁ ਨਾ ਲੇਖ
ਆਪਨੜੇ ਗਿਰੋਵਾਨ ਮਹਿ ਸਿਰੁ ਨੀਵਾਂ ਕਰਿ ਦੇਖੁ ।'

ਫਰੀਦਾ ਜੀ ਨੇ ਜੁਹਦ ਵੀ ਕਮਾਇਆ ਹੈ, ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਘੁੰਮੇ ਹਨ,
ਭੁਖੇ ਵੀ ਰਹੇ ਹਨ, ਪਰ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਫੇਰ ਵੀ ਬਾਬੀ ਹੈ।

ਫਰੀਦਾ ਕੰਨਿ ਮੁਸਲਾ ਸੂਫ਼ ਗਲਿ ਦਿਲਿ ਕਾਤੀ ਗੁੜ ਵਾਤਿ

ਬਾਹਰਿ ਦਿਸੇ ਚਾਨਣਾ, ਦਿਲਿ ਅੰਧਿਆਰੀ ਰਾਤਿ।

ਅੰਤ ਕਰੜੇ ਹਠ, ਤਪਸਿਆ, ਜੋਗ ਪਿਛੋਂ ਸਮਝ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੂਫ਼ੀ
ਚੰਗ ਪੇਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

ਫਰੀਦਾ ਜੰਗਲੁ ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਭਵਹਿ ਵਣਿ ਕੰਡਾ ਮਜ਼ਰਿ

ਵਸੀ ਰਬੁ ਹਿਆਲੀਐ ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਢੂਢਹਿ।

ਹੁਣ ਮਿਲਣ ਦੀ ਤਾਂਘ ਪ੍ਰਬੁਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ,

ਤਨੁ ਤਪੇ ਤਨੂਰ ਜਿਉ ਬਾਲਣੁ ਹਡ ਬਲੰਨਿ

ਪੈਗੀ ਬਕਾਂ ਸਿਰਿ ਜੁਲਾਂ ਜੇ ਮੁੰ ਪਿਰੀ ਮਿਲੰਨਿ।

ਅੰਤ ਬੜੇ ਕਜੀਏ ਨਾਲ ਉਥੇ ਅਪੜਦੇ ਹਨ ਜਿਥੇ ਸੂਫ਼ੀ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਹੀ
ਛਾਲ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਬਣਦਾ ਹੈ : ਅਵੈਤ, ਤੌਹੀਦ—

ਫਰੀਦਾ ਖਾਲਕੁ ਖਲਕ ਮਹਿ, ਖਲਕੁ ਵਸੇ ਰਬ ਮਾਹਿ

ਮੰਦਾ ਕਿਸਨੇ ਆਖੀਐ ਜਾ ਤਿਸੁ ਬਿਨੁ ਕੋਈ ਨਾਹਿ।

ਇਹ ਉਹ ਵਾਹਦਤ—ਦ੍ਰਿਲ—ਵਜੂਦ ਹੈ ਜਿਥੇ ਪਹੁੰਚਣਾ ਹਰ ਇਕ ਸੂਫ਼ੀ
ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਹੈ, ਪਰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਬੜਾ
ਕਮਚੋਰ ਜਿਹਾ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਉਹ ਚੰਗ ਨਹੀਂ ਬੱਝਦਾ ਜੋ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਇਸੇ
ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਣਾਂ ਕਰਨੇ ਲੇਖਕ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਪੜਾਅ ਦਾ ਸੂਫ਼ੀ
ਮੰਨਣ ਵਿਚ ਡਾ : ਮੌਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੜੀਅਤ ਦਾ
ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਉਹ ਰਸਮਾਂ ਦੀ ਪਾਈਦੀ, ਨਮਾਜ਼, ਰੋਜ਼ੇ, ਪਰਹੰਜ਼ਗਾਤੀ ਵਿਚ
ਫਸੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਹ ਪੂਰੇ ਇਸ਼ਕ, ਮਸਤੀ ਹਾਲ ਵਾਲੇ ਸੂਫ਼ੀ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਸੂਫ਼ੀ
ਮਤ ਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਪਰਦੱਸ਼ ਹੈ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸਾਹ ਹੁਸੈਨ ਲਾਹੌਰੀ ਸਿਰ-ਕੱਦ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਵਿਚੋਂ
ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫ਼ੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ

ਛੁਫੀ ਰੰਗ ਚੰਗਾ ਉਘੜਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੀ ਵਲਫਣ ਨੂੰ ਟਪ ਇਸ਼ਕ ਦੀ
ਛੁਨੀਆ ਵਿਚ ਖੇਡਦਾ ਹੈ। ਬਿਚਾ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਗ ਹੈ।
ਉਸ ਦੇ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਕਿੰਨੀ ਧੂਹ ਹੈ, ਕਿੰਨਾ ਸੋਜ਼ .—

ਸਜਣ ਬਿਨ ਰਾਤੀ ਦੇਈਆਂ ਵੱਡੀਆਂ
ਮਾਸ ਝਰੇ ਝਰ ਪਿਜਰ ਦੀਇਆ ਕਣ ਕਣ ਦੇਈਆਂ ਹੱਡੀਆਂ
ਇਸ਼ਕ ਛੁਪਾਇਆ ਛੁਪਦਾ ਨਾਹੀਂ ਬਿਰਹੋਂ ਤਣਾਵਾਂ ਟੱਡੀਆਂ
ਰਾਂਝਾ ਜੰਗੀ ਮੌਜੂਦਾ ਆਣੀ ਕਮਲੀ ਕਰ ਕਰ ਸੱਡੀਆਂ।
ਕਹੇ ਹੁਸੈਨ ਫਕੀਰ ਸਾਈਂ ਦਾ ਦ੍ਰਾਮਨ ਤੇਰੇ ਲਗੀਆਂ।

ਹੋਰ ਦੇਖੋ:—

ਦਰਦ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਹਾਲ, ਨੀ ਮੈਂ ਕੈ ਨੂੰ ਆਖਾਂ।
ਸੂਲਾਂ ਮਾਰ ਦੀਵਾਨੀ ਕੀਤੀ,
ਬਿਰਹੋਂ ਪਿਆ ਸਾਡੇ ਖਿਆਲ, ਨੀ ਮੈਂ ਕੈ ਨੂੰ ਆਖਾਂ।
ਜੰਗਲ ਜੰਗਲ ਫਿਰਾਂ ਢੂਡੇਂਦੀ,
ਅਜੇ ਨਾ ਆਇਆ ਮਹੀਂਵਾਲ, ਨੀ ਮੈਂ ਕੈ ਨੂੰ ਆਖਾਂ।
ਧੁਖਣ ਧੂਏਂ ਸਾਹੂਂ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਫੇਲਾਂ ਤਾਂ ਲਾਲ,
ਨੀ ਮੈਂ ਕੈ ਨੂੰ ਆਖਾਂ।

ਕਹੇ ਹੁਸੈਨ ਫਰੀਕ ਸਾਈਂ ਦਾ,
ਵੱਖ ਨਿਨਾਣਿਆਂ ਦਾ ਹਾਲ ਨੀ ਮੈਂ ਕੈ ਨੂੰ ਆਖਾਂ।

ਹੋਰੋ:—

‘ਦਿਲ ਦਰਦਾਂ ਕੀਤੀ ਪੂਰੀ ਨੀ ਦਿਲ ਦਰਦਾਂ ਕੀਤੀ ਪੂਰੀ
ਤੁਹਾਡੇ ਲਖ ਕੱਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੁੜਿਆ ਸੌ ਭੀ ਝੂਗੀ ਝੂਰੀ
ਤੁਹਾਡੇ ਭੱਠ ਪਈ ਤੇਰੀ ਰਿੱਟੀ ਚਾਦਰ ਚੰਗੀ ਫਲੀਰਾ ਦੀ ਭੂਰੀ
ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦ ਉਹਲੇ ਗਾਈਦੇ ਖੁੱਧ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੂਰੀ ਰੂਹੀ
ਕਹੇ ਹੁਸੈਨ ਫਕੀਰ ਸਾਈਂ ਦਾ ਭਲਕਤ ਗਈ ਅਯੂਰੀ।
ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਬਾਕੀ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਇਸੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ

ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸੋਮਾ ਤੰਘ ਹੈ ਖਿੱਚ ਹੈ। ਉਹ ਇਲਕ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦਾ ਪਾਂਧੀ ਹੈ, ਸ਼ਰੀਅਤ ਉਗ ਲਈ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਰਖਦੀ। ਉਹ ਮਾਰਫਤ (ਪਛਾਣ) ਦੀ ਸਟੇਜ ਵਿਚ ਕਦਮ ਰਖ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਉਹ ‘ਟੁਕ ਬੂਝ ਮਨ ਮੌਕ ਕਰਿਨ ਹੈ’ ਦੀ ਚਿਤਾਵਨੀ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਰੱਬ ਦੀ ਤੌਹੀਦ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਲਖ ਲਿਆ ਹੈ :—

ਅੰਦਰਿ ਤੂੰ ਹੈ ਬਾਹਿਰ ਤੂੰ ਹੈ ਰੋਮ ਰੋਮ ਵਿਚਿ ਤੂੰ
ਤੂੰ ਹੈ ਤਾਣਾ ਤੂੰ ਹੈ ਮਾਣਾ ਸਭ ਕਿਛੁ ਮੇਰਾ ਤੂੰ
ਕਹੈ ਹੁਸੈਨ ਫਕੀਰ ਨਿਮਾਣਾ ਮੌਕ ਨਾਹੀਂ ਸਭ ਤੂੰ।

ਸਾਹ ਹੁਸੈਨ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੀਕ ਹਦਾਂ ਜੇਕਰ ਰੱਬ ਤੇ ਮਨੁਖ ਦੀ ਅਭੇਦਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੁ ਹੋਇਆ ਹੈ ਦੇਖੋ :—

ਨ ਮੌਕ ਹਿੰਦੂ, ਨਾ ਮੈਂ ਮੁਸਲਿਮ,
ਨ ਮੈਂ ਮੁਲਾਂ ਕਾਚੀ ਹੁ ।
ਨ ਦਿਲ ਦੋਵਖ ਮੰਗੇ ਮੇਰਾ,
ਨ ਸ਼ੇਕ ਬਹਿਬਤੀ ਰਾਚੀ ਹੁ ।

ਬਾਝ ਵਿਸਾਲ ਰੱਬ ਦੇ ਬਾਹੁ,
ਹੋਰ ਭੂਠੀ ਸਭ ਬਾਚੀ ਹੁ ।

ਰੱਬ ਨਾਲ ਅਭੇਦਤਾ (ਡਨਾ) ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਗਾਉਣਾ ਝੁਲ੍ਹੇ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਇਆ, ਅਤੇ ਉਸੇ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ ਆਪਣੇ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ। ਸਾਹ ਹੁਸੈਨ ਪ੍ਰਾਰੀ ਉਮਰ ਹਿਜਰ '(ਵਿਛੋੜੇ) ਦੇ ਕੀਰਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਨ ਅਗਲੀ ਅਵਸਥਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿਚ ਯਾਹਰੀ ਨਾਕੀਤੀ, ਪਰ ਬੁਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਇਸ਼ਕ ਪ੍ਰਾਫ ਮਾਰਫਤ ਦੀ ਪੌੜੀ ਬਣਿਆ ਦਿਸ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਬੁਲ੍ਹੇ ਨੇ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਰੁਦਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਗਾਵਿਆ ਹੈ ਜਿਥੇ ਜੀਵ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਅਭਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਖੁਦੀ ਮਿਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਗੇ ਪਿਛੇ, ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਉਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਅਵਲ ਹੈ ਕੇ ਲਾ ਮਕਾਨੀ ।
 ਜਾਹਿਰ ਬਾਤਨ ਦਿਸਦਾ ਜਾਨੀ ।
 ਰਹੀ ਨਾ ਮੇਰੀ ਨਾਮ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ।
 ਮਿਟ ਗਿਆ ਝਗੜਾ ਸ਼ੋਰ ।
 ਸਾਧੋ ਕਿਸ ਨੂੰ ਕੂਕ ਸੁਣਾਵਾਂ ।
 ਮੇਰੀ ਬੁਕਲ ਦੇ ਵਿਚ ਰੋਰ ।
 ਜਿਤ ਵਲ ਦੇਖਾਂ ਦਿਸਦਾ ਉਹੀ ।
 ਕਸ਼ਮ ਉਸੇ ਦੀ ਹੋਰ ਨਾ ਕੋਈ ।
 ਵਹੋ ਮੋਹਕਮ ਫਿਰ ਗਈ ਧਰੋਈ ।
 ਜਬ ਗੁਰ ਪਤਰੀ ਵਾਚੀ ।
 ਠੀ ਸ਼ਹੀਓ ਮੈਂ ਗਈ ਕਵਾਚੀ ।
 ਖੱਲ੍ਹ ਘੁੜਾਟ ਮੁਖ ਨ ਚੀ ।
 ਜਾਂ ਮੈਂ ਰਮਜ਼ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਪਾਈ ।
 ਮੈਨਾ ਢੂਤੀ ਮਾਰ ਗਵਾਈ ।
 ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਹੋਈ ਸ਼ਹਾਈ ।
 ਜਿਤ ਵਲ ਵੇਖਾਂ ਤਿਤ ਵਲ ਯਾਰ ।
 ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਨਵੀਓਂ ਨਵੀਂ ਬਹਾਰ ।
 ਹੋਰ ਰਾਂਝਣ ਦੇ ਹੇ ਕਏ ਮੇਲੇ ।
 ਭੁਲੀ ਹੀਰ ਢੂਡੇਂਦੀ ਬੇਲੇ ।
 ਰਾਂਝਣ ਯਾਰ ਬਗਲ ਵਿਚ ਖੇਲੇ ।
 ਮੈਨੂੰ ਸੁੱਧ ਬੁੱਧ ਰਹੋ ਨਾ ਸਾਰ ।
 ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਨਵੀਓਂ ਨਵੀਂ ਬਹਾਰ ।
 ਪੀਆ ਬਸ ਕਰ ਬਹੁਤੀ ਹੋਈ ।
 ਤੇਰਾ ਇਸ਼ਕ ਮੇਰੀ ਦਿਲਜੋਈ ।
 ਰੇਗ ਤੂਧ ਬਿਨ ਅਵਰ ਨਾ ਕੋਈ ।
 ਆਮਾ ਬਾਬਲ ਭੈਣ ਨਾ ਭਾਈ ।

ਜਬ ਵਸਲ ਵਸਾਲ ਬਣਾਈਐਗਾ ।
 ਤਬ ਗੁਗੇ ਕਾ ਗੁੜ ਖਾਈਐਗਾ ।
 ਸਿਰ ਪੈਰ ਨਾ ਆਪਣਾ ਪਾਈਐਗਾ ।
 ਮਰੇ ਸੁੱਧ ਢੁੱਧ ਰਹੀ ਨਾ ਕਾਈ ।

ਇਹ ਹੈ ਉਹ ਰੰਗ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੁਲ੍ਹਾ ਆਪੇ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਕ ਗਾ ਉਠਿਆ। ਇਹ ਸੂਫ਼ੀ ਦੀ ਇੰਤਹਾਈ ਮੰਜ਼ਲ ਹੈ, ‘ਜਮਾ ਓਸ਼ਤ’ ਵਾਲੀ। ਇਹੀ ਵੇਦਾਂਤੀਆਂ ਦਾ ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲਾ ਅਸਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸੂਫ਼ੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਿਮ, ਈਰਾਨੀ ਅਫ਼ਗਾਨੀ, ਮੰਮਨ ਕਾਫ਼ਿਰ ਦ ਸਭ ਝਗੜੇ ਚੁਕੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਸਭ ਕੈਦਾਂ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਬੁਲ੍ਹਾ ਵੀ ਇਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਗਾ ਉਠਿਆ ਸੀ :—

ਭੱਠ ਨਮਾਜ਼ਾਂ ਚਿੱਕੜ ਰੋਜ਼, ਕਲਮੇ ਤੇ ਫਿਰ ਗਈ ਸਿਆਹੀ ।
 ਬੁਲ੍ਹਾ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ਹੁ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ, ਭੁਲੀ ਫਰੇ ਲੁਕਾਈ ।

ਇਹ ਕਵੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਅਸੀਂ ਉਤੇ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਵਾਦੇ ਵਖਰੇ ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ਰਫ, ਅਲੀ ਹੈਦਰ, ਮੀਰਾ ਸ਼ਾਹ ਜਾਲੰਧਰੀ ਹੋਰ ਰੁਝ ਉਘੇ ਸੂਫ਼ੀ ਹਨ। ਵਾਰਸ ਅਤੇ ਹਾਸਮ ਜਿਹੇ ਕਿੱਸਾ-ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਦੀ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਗਿਣ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਹੀਰ ਰਾਝੀ, ਸੱਸੋ ਪੁਨ੍ਹੂ, ਲੇਲਾ ਮਜ਼ਨੂੰ ਆਦਿ ਦੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਅਭੇਦਤਾ (ਫਨਾ) ਦੇ ਦਰਜੇ ਤੱਕ ਪੁੰਚਾ ਦਿਤਾ। ਸੂਫ਼ੀ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਝਲਕ ਦੇਖਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਠੋਕ ਸਮਝ ਲਈ, ਸਿੱਖ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਇਸ ਇਸ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਸਮਝ ਲੋਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਵੇਹਾਂ ਮਤਾਂ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਇੱਨਾ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ Method ਵਿਚ ਹੈ। ੧—ਸੂਫ਼ੀ ਦਾ ਨਿਸਾਨਾ ਰੱਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਰਖਣਾ ਹੈ, ਸੋਈ ਸੱਖ ਦਾ ਹੈ। ੨—ਸੂਫ਼ੀ ‘ਖੁਦਾ’ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੇ ਵਿਕੋੜੇ ਦੂਏ ਕਾਰਣ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਇਹੀ ਸਿਖੀ ਸ਼ਾਯਤ ਹੈ। ਸਿੱਖੀ ਵਿਚ ‘ਖੁਦਾ’ ਲਈ ਲਫੜ ‘ਹਉਮੈ’ ਹੈ। ੩—ਤਾਂ ਫੇਰ

ਕਬ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਰਾਹ ਵੀ ਹਉਮੈ ਹੈ ਮਾਰ ਕੇ ਲਭਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਦੋਵੇਂ ਮਤ ਸ਼ਹਿਮਤ ਹਨ। ਪਰ ਅੱਗੋਂ ਫਰਕ ਆ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਫਰਕ ਸਾਧਨ (Method) ਦਾ ਹੈ।

ਸੁਫੀ ਰੱਬ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਕੇ, ਆਪੇ ਤੋਂ ਬੰਖੁਦ ਹੋਏ, ਆਪਣਾ ਮੰਤਵ ਪੂਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸਿੱਖ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਤਿ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਰਕੇ ਇਸ ਕੂੜ ਦੀ ਪਾਲ ਨੂੰ ਤੋੜਨਾ ਮੰਗਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਮਸਤੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਹਉਮੈ ਦ ਢੰਗ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ :—

ਮਨਸਾ ਮਾਰਿ ਮਨੈ ਮਹਿ ਰਾਖੈ
ਸਤਿਗੁਰ ਸ਼ਦਦ ਵਿਚਾਰੀ
ਸਿੰਝੀ ਸੁਰਤਿ ਅਨਹਦਿ ਵਾਜੈ
ਘਟਿ ਘਟਿ ਰੋਤਿ ਰੁਮਾਰੀ।

ਇਕ ਹੋਰ ਵੱਡਾ ਫਰਕ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਹੈ। ਸਿੱਖੀ ਵਿਚ ਅਨੁਭਵ communal ਸਮੂਹਕ ਹੈ, ਸੂਫੀਇਚਮ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ Individual। ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਚਾਹੁੰਦਾ ਤੇ, ਸੁਫੀ ਸਿਰਫ਼ ਅਪਣੀ ਜਾਤ ਵਿਚ। ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸਿੱਖੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਸ੍ਰੋਤਤਾ ਜਾਹਰ ਹੈ।

ਆਤਮਕ ਉੱਨ੍ਹਤੀ ਲਈ ਸਾਧਨ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਇੱਕੋ ਹੈ : ਇਸ਼ਕ, ਪ੍ਰੇਮ—“ਜਿਨਿ ਪ੍ਰੇਮ ਕੀਓ ਤਿਨਿ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੁ ਪਾਇਓ,” ਪਰ ਨਿਭਾ ਵਿਚ ਢੇਰ ਫਰਕ ਹੈ। ਸਿੱਖੀ ਵਿਚ ਇਸ਼ਕ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਨਿਮਾਣਿਆਂ ਵਾਲਾ, ਇਕ ਆਜਿ਼ਜ਼ਿਵਾਤ ਵਾਲਾ ਜੋ ਆਪਣੇ ਸ਼ਹੁ ਨੂੰ ਗੀਝਾਉਣ ਲਈ ਹਾਜ਼ ਕਢਦੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਿਹਰ ਲਈ ਮੰਨਤਾਂ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖੀ ਵਿਚ ਸੁਹਾਗਣ ਸਬੰਧੀ “ਹੋਂਦੈ ਤਾਣ ਨਿਤਾਣੀਆ”, ਰਹਹਿ “ਨਮਾਨਤੀਆਹ” ਦਾ ਹੁਕਮ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਸੂਫੀ ਬਰੋਬਰ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ ਲਾਉਣ ਦ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੈ। ਉਹ ਆਪ ਆਸਕ ਖਣ, ਰੱਬ ਨੂੰ ਮਾਹੂਕ ਬਣਾ ਹਰ ਤ੍ਰੈਣ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹੀ ਲੌਂਦਾ ਹੈ। ਵੇਖੋ :

ਕਢ ਕਲੋਜਾ ਕੀਤਮੁ ਬਰੇ !

ਸੇ ਭੀ ਲਾਇਕ ਨਾਹੀ ਤੇਰ !

ਹੋਰ ਤਉਫ਼ੀਕ ਨਾਹੀ ਕਿਛੁ ਮੇਰੇ

ਪੀਓ ਕਟੋਂ ਪਾਣੀ ਦਾ।

(ਸ਼ਾਹ ਰਸੋਨ)

ਤੁਸੀਂ ਹੁਣ ਮੈਂ ਸਹੀ ਸਿਆਤੇ ਹੋ
 ਹਰ ਸੂਰਤ ਨਾਲ ਪਛਾਤੇ ਹੋ
 ਜਾਤੇ ਹੋ ਤਾਂ ਜਾਤੇ ਹੋ
 ਦੋਈ ਵਲ ਛਲ ਹੋਰ ਵਿਖਾਈਦਾ
 ਹੁਣ ਕਿਸ ਤੋਂ ਆਪ ਲਕਾਈਦਾ ।

ਫੇਰ :—

(ਬੁਲ੍ਹਾ)

ਬਸ਼ਿ ਕਰਿ ਜੀ ਹੁਣ ਬਸ਼ਿ ਰਿ ਜੀ
 ਕਾਈ ਗਲਿ ਅਸਾਂ ਨਾਲ ਹੱਸ ਕਰ ਜੀ
 ਤੂ ਮੌਇਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਨਾ ਮੁਕਦਾ ਸੇ
 ਫੜਿ ਖੁੱਦੇ ਵਾਂਕ੍ਰੂ ਕੁਟਦਾ ਸੇ
 ਗਲ ਕਰਦੇ ਸਾਂ ਗਲਿ ਘੁਟਦਾ ਸੇ
 ਹੁਣ ਤੀਰ ਲਾਇਓ ਏ ਕਸ ਕਰ ਜੀ ?

ਤੁਸੀਂ ਛਪਦੇ ਸੇਂ ਅਸਾਂ ਪਕੜੇ ਹੋ
 ਤੁਸੀਂ ਅਜੇ ਛਪਣ ਨੂੰ ਤਕੜੇ ਹੋ
 ਅਸੀਂ ਹਿਰਦੇ ਅੰਦਰਿ ਜਕੜੇ ਹੋ
 ਹੁਣ ਕਿੱਧਰੋ ਜਾਸੇ ਨਸ ਕਰ ਜੀ ?

ਬੁਲ੍ਹੇ ਸਾਹ ਤੇਰੇ ਅਸੀਂ ਬਰਦੇ ਸਾਂ
 ਤੇਰਾ ਮੁਖ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਦਦੇ ਸਾਂ
 ਤੰਰੀਆਂ ਅਰਜਾਂ ਮਿੰਨਤਾਂ ਕਰਦੇ ਸਾਂ

ਹੁਣ ਬੈਠ ਪਿੰਜਰ ਵਿਚ ਕਸ ਕਰ ਜੀ ?

ਬੁਲ੍ਹਾ ਸ਼ੌਹ ਅਸੀਂ ਤੇਰੇ ਪਿਆਰੇ ਹਾਂ
 ਮੁਖ ਵੇਖਣ ਦੇ ਵਣਜਾਂਦੇ ਹਾਂ
 ਕੁਝ ਅਸੀਂ ਭੀ ਤੇਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਹਾਂ

ਕਿ ਮੌਹੀਓਂ ਘੋਲ ਘੁਮਾਈ ਮੈਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਨਾ ਰਹੀ ਆ ਕਾਈ ।

ਹੁਣ ਜਗਾ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਦੇਖੋ ਉਹ ਇਕ ਨਿਮਾਣੀ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ
ਦਿਲ ਉਦਾ ਹੈ ।

ਫਰੀਦਾ ਕਾਲੀਂ ਜਿੰਨੀ ਨ ਰਾਵਿਆ ਧਉਲੀ ਰਾਵੇ ਕੋਇ
ਕਰ ਸਾਂਈ ਸਿਉ ਪਿਰਹੜੀ, ਰੰਗ ਨਵੇਲਾ ਹੋਇ ।

ਨਿਵਣੁ ਸੁ ਅਖਰ ਖਵਣੁ ਗੁਣ ਜਿਹਬਾ ਮੰਣੀਆ ਮੰਤ
ਇਹ ਤੈ ਭੈਣੇ ਵੇਸ ਕਰਿ ਤ ਵਸਿ ਆਵੀ ਹੰਤ ।

ਫਰੀਦਾ ਥੌਉ ਪਵਾਹੀ ਦੱਭੁ, ਜੇ ਸਾਂਈਂ ਲੋੜੇਹਿ ਸੱਭੁ
ਇਕ ਛਿਜਹਿ ਬਿਆ ਲਤਾੜੀਹ, ਤਾਂ ਸਾਂਈਂ ਦੇ ਦਰ ਵਾੜੀਅਹਿ

ਬੁਲ੍ਹੁ ਆਸਕ ਹੈ, ਫਰੀਦ ਇਕ ਨਿਮਾਣੀ ਇਸਤ੍ਰੀ । ਉਹ ਪਰੇਮ-ਖੇਡ
ਵਿਚ ਬੁਲ੍ਹੇ ਵਰਗੀ ਰੁਲੁ ਨਹੀਂ ਲੋਦਾ, ਜੇ ਕਿਧਰੇ ਲੋਦਾ ਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਛੇਤੀ ਹੀ
ਪਛੇਤਾਵਾ ਵੀ ਕਰਨ ਲਗ ਜਾਦਾ ਹੈ :—

ਫਰੀਦਾ ਜੇ ਜਾਣਾ ਤਿਲ ਬੋੜੜੇ ਸੰਮਲਿ ਬੁਕੁ ਭਗੀ
ਜੇ ਜਾਣਾ ਸਹੁ ਟੰਢੜਾ ਤਾਂ ਬੋੜੜਾ ਮਾਣੁ ਰਗੀ

ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਸੂਫੀ ਰੰਗ ਨਾਲੋਂ
ਵਧੇਰੇ ਭਗਤੀ ਦ ਰੰਗ ਵਾਲੀ ਹੈ । ਇਸ ਲਿਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਉਹ ਸਿਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ
ਵਧੇਰੇ ਨੰਜੇ ਹੈ ।

ਇਸ ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਸਿਖ ਕਵਿਤਾਂ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਭੇਦ ਦੀ ਰੋ਷ਣੀ
ਵਿਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬੋੜੀ ਜਿਹੀ ਢਰਚਾ ਬੜੀ ਲਾਭਦਾਏਕ ਦੇਵੇਗੀ ।

ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਿੱਖ-ਧਾਰਾ ਦਾ ਕਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ
ਹੈ, ਪਰ ਲੇਖਕ ਇਸ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੋਂ । ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ
ਕਵਿਤਾ ਦ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੰਜੇ ਤੇ ਸਿਖੀ ਤੋਂ ਦੂਰ । ਭਾਈ ਵੀਰ
ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ : ਸੁਦਰਤਾ, ਖੇੜਾ, ਰਸ, ਆਪਾ-ਮਾਪਤੀ
ਬੋਟਬੋ, ਵਲਵਲਾ, ਗੁਲ ਦਉਦੀਆਂ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਿਯਾਤ
ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੁਦਰਤਾ ਅਰਸਾਂ ਤੋਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ : ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ —

ਚਾਨਣ ਜਿਵੇਂ ਅਕਾਸ਼ੇਂ ਆਵੇ ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਪੇ ਦਮਕੇ ।

ਤਿਵੇਂ ਸੁਦਰਤਾ ਅਰਸੇਂ ਆਵੇ, ਸੁਹਾਣਿਆਂ ਤੇ ਪੇ ਚਮਕੇ ।

ਇਹ ਨਰੋਲ ਸੂਫੀ ਪ੍ਰਿਯਾਤ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਤੇ ਦਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ।

‘ਤੇਲ ਤੁਪਕੇ’ ਵਿਚ ‘ਪਿਆਰ’ ਨੂੰ ਸਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਕਾਰਣ
ਮਨਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਵੀ ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਕੇਂਦਰੀ ਖਿਆਲ ਹੈ।

ਨਿੱਤ ਪਯਾਰ ਖਿੱਚ ਲਿਆਂਵਦਾ

ਕਰੋ ਅਰਪੋ ਰੂਪ,

ਅਰਸੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਹੈ ਕੁਈ

ਨਿੱਤ ਫਿਰ ਕਰੋ ਅਰੂਪ।

ਭਾਵੀ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ‘ਬੇ ਖੁਦੀ’ ਦਾ ਮੁਤਾਲਾਸੀ ਹੈ, ਇਹ ਵੀ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀ
ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਏ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਗੁਰ ਸਿੱਖ ਦੀ :—

ਕਿਉਂ ਹੋਇਆ ? ਕੀਕੂੰ ਹੋਇਆ ਥੱਪ ਥੱਪ ਮੁਦੇ ਸਿਆਣੇ
ਉਸ ਰਾਹੇ ਤੁੰ ਪਵੇ ਕਿਉਂ ਜਿੰਦੇ ! ਜਿਸ ਰਾਹੇ ਤੂਰ ਮੁਹਾਣੇ
ਭਟਕਣ ਛੱਡ ਲਟਕ ਲਾ ਇੱਕੇ ਖੀਵੀ ਹੋ ਸੁਖ ਮਾਣੋ
ਹੋਸ਼ਾਂ ਨਾਲੋਂ ਮਸਤੀ ਚੰਗੀ ਰਖਦੀ ਸ਼ਵਾ ਟਿਕਾਣੇ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਬਾਵ ਵੀ ਸੂਫੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ
ਦਾ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਨਿਜੀ ਹੈ, ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ। ਦੇਖੋ ‘ਅਣਾਡੱਠਾ
ਦਾਤਾ’ ਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ :—

ਝੁਲ੍ਹਾਂ ਅਧਖੁਲ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ, ਹਾਇ ! ਮੇਰ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਅਧਮੀਟਿਆਂ ਨੂੰ
ਛੁਹ ਗਿਆ ਨਾਂ, ਲਗ ਗਿਆ ਨੀ, ਕੌਣ ਕੁਛ ਲਾ ਗਿਆ !

ਸੂਦ ਨੀ ਅਗੰਮੀ ਆਯਾ ਰੱਸ ਝਰਨਾਟ ਛਿੜੀ,
ਲ੍ਹੁ ਲ੍ਹੁ ਲਹਿਰ ਉਠਿਆ ਤੇ ਕੋਬਾ ਮਿੱਠਾ ਆ ਗਿਆ

ਹੋਈ ਹਾਂ ਸੁਆਦ ਸ਼ਾਰੀ

ਆਪੇ ਤੇ ਮੇਂ ਆਪ ਵਾਰੀ

ਓਸੀ ਰਸ-ਤਰੀ ਹੋਈ

ਸੂਦ ਸਾਰੇ ਧਾ ਗਿਆ ।

ਇਹ ਨਿਜੀ ਰੂਪ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ, ਸਮਾਜਕ ਰੂਪ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਦਰ ਅਸਲ
ਆਪਣੇ ਜਿਸ ਮਨ ਦੀ ਨਵੇਕਲੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚਰਨਾ
ਭਾਲਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸੂਫੀ ਦੀ ਮਸਤੀ ਵਾਲੀ ਦੁਨੀਆਂ ਹੈ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਬਿਆਨ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਭਾਂਤ
(Typically) ਸੂਫੀਆਂ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ‘ਨੈਣਾਂ ਨੇ
ਮਾਰ ਮੁਕਾ ਲਿਆ’ ਤੇ ‘ਸਾਈਂ ਲਈ ਤੜਪ’ ਵਿਚ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਕੁਝ ਨੁਕਤੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ
ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸੂਫੀ ਰੰਗ ਨਿਖਰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਤੇ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਰੰਗਾਂ ਵਿਚ
ਜੋ ਕੀ ਤੇ ਪਲੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਉਚਾ ਤੇ ਸੁਚਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ
ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਉਹ ਦਿਖਾਵਾ, ਦੰਭ ਤੇ ਮੂ-ਸ਼ਿਗਾਫੀ ਦਾਖਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ ਜੋ
ਉਠਦੂ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਉਠਦੂ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਹਕੀਕੀ ਨਾਲੋਂ ਮਜ਼ਾਚੀ
ਰੰਗ ਵਧੇਰੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਵਿਚ ਕਹ ਸ਼ਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਗੀਰਕ ਪਧਰ ਤੇ
ਮਾਣਿਆ ਜਾ ਸ਼ਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਹ ਸੰਭਾਵਨਾ ਉਕੀ
ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਥੇ ਮਾਸੂਕ ਜਾਂ ਪਿਆ ਦੇ ਬਿਆਨ ਨੂੰ ਕਾਮ ਉਤੇਜਤ ਹੋਣ ਨਹੀਂ
ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਫਗੀਦ ਜੀ ਦਾ ਪਿਆਰ ਤਾਂ ਉਂਝ ਹੀ ਨਿਮਾਣਾ ਹੈ। ਬੁਲ੍ਹਾ
ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਿਖਰ ਦਾ ਸੂਫੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਉਹ ਵੀ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਵਾਸ਼ਨਾ-ਭਾਵ
ਤੋਂ ਅਲਿਪਤ ਹੀ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਦੇਖੋ—

ਰਾਝਾ ਜੋਗੀੜੀ ਬਣ ਆਇਆ ਨੀ।

ਵਾਹ ਵਾ ਜੋਗੀੜਾ ਬਣ ਆਇਆ ਨੀ।

ਇਸ ਜੋਗੀ ਦੇ ਨੈਣ ਕਟੋਰੇ
ਬਾਸਾਂ ਵਾਗੂੰ ਲੈਂਦੇ ਛੋਰੇ

ਮੁਖ ਵਖਿਆਂ ਦੁਖ ਜਾਵਣ ਛੋੜੇ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਖੀਆਂ ਨੇ ਲਾਲ ਲਖਾਇਆ ਨੀ

ਰਾਝਾ ਜੋਗੀੜਾ ਬਣ ਆਇਆ ਨੀ।

ਇਸ ਜੋਗੀ ਦੀ ਕੀ ਨਾਲਾਨੀ
ਕੰਨ ਵਿਚ ਮੁੰਦਰਾਂ ਗਲ ਵਿਚ ਗਾਨੀ
ਸੁਰਤ ਉਸ ਦੀ ਯੂਸਫ਼ ਸਾਨੀ।

ਉਸ ਅਲੋਂ ਅਹਿਦ ਬਣਾਇਆ ਨੀ ।
ਰਾਝਾ ਜੋਗੀਵਾ ਬਣ ਆਇਆ ਨੀ ।

ਹੋਰ ਦੇਖੋ :—

ਦਸਤ ਕੰਛਣ ਬਾਹੀਂ ਚੁੜੀਆਂ ਗਲ ਨੈਰੰਗ ਰੇਲਾ ।
ਰਾਂਝਣ ਮੈਨੂੰ ਕਰ ਗਿਆ ਕੋਈ ਰਾਵਲ ਰੋਲਾ ।
ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਦੁਖ ਪੈ ਗਏ ਸੂਲਾਂ ਦਾ ਘੇਰਾ ।
ਮੈਂ ਉਡੀਕਾਂ ਕਰ ਰਹੀ ਕਦੀ ਆ ਪਾ ਫੇਰਾ ।

ਉਗਦੂ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਸੂਫ਼ੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਵਿਚ ਹੁਣੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ
ਮਿਲੇਗੀ । ਉਥੇ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਚੁਲਢ, ਕਾਕਿਲ, ਅਬਰੂ, ਮਿਯਗਾਨ, ਲਥ,
ਦਿਹਨ, ਦਿਲ, ਜਿਗਰ ਚਕਨ, ਗ੍ਰਾਬਗਾਬ, ਆਦਿ ਨਾ ਲੈ ਆਉਣ, ਨਕਸ਼ਾ
ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ ਹੈ । ਗਾਲਿਬ ਆਪ ਇਸ ਕਮਜ਼ੌਰੀ ਤੋਂ ਵਾਕਿਫ਼ ਹੈ ਅਤੇ
ਇਕਬਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ :—

ਮਕਸਦ ਹੈ ਨਾਜ਼ੇ ਰਾਮਜ਼ਾ ਵਲੇ ਗੁਫਤਗੂ ਮੈਂ ਕਾਮ,
ਚਲਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਦਸ਼ਨਾ ਵ ਪੰਜਰ ਕਹੇ ਬਰੋਰ ।
ਹਰ ਚੰਦ ਹੋ ਸੁਸਾਹਦਾ ਏ ਹੱਕ ਕੀ ਗੁਫਤਗੂ,
ਬਨਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਾਦਾ ਵ ਸਾਗਰ ਕਹੇ ਬਰੋਰ ।

ਪੰਜਾਬ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਫਾਰਸੀ ਅਰਬੀ ਦੇ ਆਲਮ
ਵੀ ਸ਼੍ਰਨ, ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਫਿਲ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਭਰੀ । ਜਿਥੇ ਮਠਸੂਰ, ਚਕਰੀਏ
ਤੇ ਯੂਸ਼ਫ਼ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਉਥੇ ਰਾਂਝ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਲ ਰਲਾ ਲਿਆ ।

ਇਹ ਜੋ ਮੁਰਲੀ ਕਾਨੂ ਵਜਾਈ
ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਚੇਟਕ ਲਾਈ
ਆਹੀਂ ਨੂਰੇ ਕਰਦੀ ਆਹੀ
ਮੈਂ ਰੋਵਾਂ ਜਾਰੇ ਢਾਰ ।

ਅਤੇ ਪਿੰਡੀ ਤੋਜਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਬਨ ਅਨੁਸਾਰ “ਨਜਦ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਥਾਂ
ਸੁਸ਼ੀ ਦੇ ਬਲਾਂ ਨੇ ਮੱਲ ਲਈ ਅਤ ਦਜਲੇ ਦੀ ਥਾਂ ਝਨਾਂ ਸੁਕਣ ਲਗਾ । ਮੂਸਾ

ਦੇ ਇੱਜੜਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਸੁਗੀਲੀ ਬੰਸਰੀ ਮਗਰ ਕੁਛੀਆਂ ਤੇ ਬੁਗੀਆਂ
ਦ ਵੱਗ ਭਜਦੇ ਦਿੱਸਣ ਲਗੇ ।”

ਈਰਾਨੀ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਹਿਫਲਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਦੌਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ
ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਹੁਣ ਕੱਤਣ ਤੁੰਮਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੋਣ ਲਗਾ । ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ:
ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਕਵਿਤਾ ਰਚਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਚਰਖਾ
ਛੱਲੀ, ਸੂਤ, ਪੱਛੀ, ਤਾਣੀ, ਹੱਥੀ, ਮੁੱਢਾ, ਆਦਿ ਵਧੇਰੇ ਆਉਂਦਾ ਸੀ । ਇਸੇ
ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਛੇਤੀ ਹੋ ਗਰ-ਮਨ ਪਿਆਰੀ ਹੋ ਗਈ ।

੧੦

ਫਾਰਸੀ ਪਿੰਗਲ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ

ਹਰ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਛੰਦ-ਕੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮੁਡਾ ਤੇ ਪੁਨੀ-ਉਚਾਰਨ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਛੰਦ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੇਲ ਜਾਂ ਵੱਚਨ ਤੇ ਹੈ। ਇਹ ਦੰਨ ਪਰਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :— (੧) ਵਰਣਿਕ, (੨) ਮਾਤ੍ਰਿਕ (੩) ਗਣਿਕ ‘ਵਰਣਿਕ’ ਵਿੱਚ ਸਿੱਧਾ ਹੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਕਥਿਤ, ਸੱਵਯਾ, ਕੋਰਯਾ ਆਦਿ ਇਸ ਵੰਨਗੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ।

‘ਮਾਤ੍ਰਿਕ’ ਵਿੱਚ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਦਸਤੂਰ ਹੈ, ਅੱਖਰਾਂ ਤੇ ਗਣਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਚੋਪਈ, ਦੌਹਿਗ, ਸੋਰਠਾ, ਰੋਲਾ, ਕੁੰਡਲੀਆ, ਸਿਰਖੰਡੀ, ਆਦਿ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਛੰਦ ਹਨ।

‘ਗਣ ਛੰਦ’ ਵਿੱਚ ਛੰਦ ਦੀ ਚਾਲ ਨੂੰ ਗਣਾਂ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਬੰਨਦੇ ਹਨ। ਭੁਜੰਗ ਪ੍ਰਯਾਤ, ਟੋਟੜ ਆਦਿ ਇਸ ਸ਼੍ਰੋਣੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਰੁਗਾਣੇ ਪਿੰਗਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਗਣ-ਪਰਬੰਧ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਕਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦੇ ਤੇ ਖੁਲ੍ਹਾਂ ਮਾਣਦੇ ਆਏ ਹਨ।

ਫਾਰਸੀ ਅਰਬੀ ਛੰਦ ਦਾ ਮੁਲ ‘ਦਬਾਕੁ’ ਜਾਂ ‘ਜ਼ੋਰ’ ਤੇ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਅੱਖਰ ਸਾਕਨ (ਹਲੰਤ) ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਮੁਤਹਰਕ (ਸਸੂਰ)। ਸਾਕਨ ਅੱਖਰ ਦੇ

ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਸਾਕਨ ਤੇ ਮੁਤਹਰਰ ਦ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਮੁਤਹਰਕ ਅੱਖਰ ਆਉਣ-
ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਤਰਤੀਬ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਤਾਂ ਦੋਹਾਂ ਮਿਸ਼ਨਿਆਂ ਦਾ ਵੜਨ-
ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਅਤੇ ਛੰਦ ਦੀ ਤੌਰ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ
'ਸਕਤਾ ਪੈਣਾ' ਆਖਦੇ ਹਨ। ਫਾਰਸੀ ਪਿੰਗਲ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਐਖਿਆਈ ਸੂਰ
ਅੱਖਤਾਂ ਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਕਦੀ ਡਿੱਗ ਪੈਂਦ ਹਨ ਅਤੇ ਕਦੇ ਸਥਿਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
ਇਸ ਕਾਰਨ ਫਾਰਸੀ ਤੋਲ ਨੂੰ ਨਿਭਾਣਾ ਬੜਾ ਕਠਿਣ ਮੰਮ ਹੈ।

ਇਸ ਵਕਤ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ-ਅਰਬੀ ਪਿੰਗਲ ਦੇ ਕਈ ਤੋਲ
ਪਰਚਲਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਉਰਦੂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਆਏ ਹਨ।
ਅਤੇ ਸੌ ਵਿਸਵਾ ਅਭੋਲ ਹੀ ਆ ਦੁਆਖਲ ਟੋਏ ਹਨ, ਕਿਸੇ ਸੁਚਤ ਜੱਤਨ ਦਾ ਸਿੱਟਾ
ਨਹੀਂ। ਕਵੀਆਂ ਅੰਦਰ ਛੰਦਕ-ਸੂਝ ਕੁਦਰਤ ਵਲੋਂ ਹੀ ਰਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਕੋਈ
ਸ਼ਿਆਰ ਸੁਣਿਆ, ਉਸ ਦੀ ਬਹਿਰ ਅੰਦਰ ਆ ਵਸੀ। ਵਕਤ ਆਉਣ ਤੇ ਉਸ
ਉੱਤੇ ਕੁਝ ਲਿੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਫਾਰਸੀ ਬਹਿਰ ਸੀ; ਕਵੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਫਾਰਸੀ
ਬਹਿਰ ਅਨੁਸਾਰ ਢੱਲ ਗਈ। ਉਸ ਨੂੰ ਲਿੱਖਣ ਲਗਿਆਂ ਉਚਚ ਕੋਈ ਨਹੀਂ
ਹੋਇਆ। ਜਾਂ ਛੰਦ, ਉਰਦੂ ਫਾਰਸੀ ਦੀ ਕੋਈ ਕਵਿਤਾ ਪਸੰਦ ਆ ਗਈ। ਉਸ
ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਲਗਿਆਂ ਉਸ ਦੀ ਬਹਿਰ ਵੀ ਆਪ ਮੁਹਾਰੀ ਨਕਲ ਹੋ
ਗਈ। ਫਾਰਸੀ ਪਿੰਗਲ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਬਹਿਰਾਂ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ
ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦ ਨਿਭਾਵ ਵਿਚ ਉਹ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਨਹੀਂ
ਜਿਹੜੀ ਉਰਦੂ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਇਸ ਛੰਦ ਪਰਬੰਧ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਗੜਲ ਹੈ, ਇਸ
ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਫਾਰਸੀ ਛੰਦ ਗੜਲ ਵਿਚ ਹੀ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਕੁਝ ਹਰ ਮਨ
ਪਿਆਰੇ ਤੋਲ ਦੇਖੋ :-

(੧) ਹੁਸਨ ਵਾਲੇ ਜੋ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਬੜੇ ਅਣਜਾਣ ਲਗਦੇ ਨੇ
ਪੜਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਦੁ ਦਿਲ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਦੇ ਬਾਣ ਲਗਦੇ ਨੇ

(ਗ : ਸ : ਮਾਨ)

ਮਫ਼ਾ	ਈ	ਲੁਨ	ਮਫ਼ਾ	ਈ	ਲੁਨ
ਹੁਸਨ	ਵਾ	ਲੇ	ਜੁਵੇ	ਖਣ	ਨੂੰ
ਪੜਾ	ਲਗ	ਦਾ	ਹਿਜ਼ਦ	ਦਿਲ	ਤੇ

ਮਫਾ	ਈ	ਲੁਨ	ਮਫਾ	ਈ	ਲੁਨ
ਬੜੇ	ਅਣ	ਜਾ	ਣਲਗ	ਦੇ	ਨੇ
ਨਚਰ	ਦੇ	ਸਾ	ਣਲਗ	ਦੇ	ਨੇ

(੨) ਘਟਾ ਬਣ ਕੇ ਚੁਲਫ ਦੀ ਅੰਬਰਾਂ ਤੇ ਛਾ ਗਈ ਸਾਕੀ
ਮੇਰੀ ਹੁਣ ਫੇਰ ਪੀਣੇ ਤੇ ਤਬੀਅਤ ਆ ਗਈ ਸਾਕੀ

ਮਫਾ	ਈ	ਲੁਨ	ਮਫਾ	ਈ	ਲੁਨ
ਘਟਾ	ਬਣ	ਕੇ	ਚੁਲਫ	ਦੀ	ਅੰ
ਮਿਰੇ	ਹੁਣ	ਫੇ	ਰ ਪੀ	ਲੇ	ਤੇ

ਮਫਾ	ਈ	ਲੁਨ	ਮਫਾ	ਈ	ਲੁਨ
ਬਰਾਂ	ਤੇ	ਛਾ	ਗਈ	ਸਾ	ਕੀ
ਤਬੀ	ਅਤ	ਆ	ਗਈ	ਸਾ	ਕੀ

(੩) ਆਈਆਂ ਬਿਜਲੀਆਂ ਮੇਰੇ ਲਈ ਹੁਫਾਨ ਆਏ ਨੇ
ਤੂੰ ਖੁੱਬ ਹੋ ਆਲ੍ਹਣੇ ਮੇਰੇ, ਤੇਰੇ ਮਿਹਮਾਨ ਆਏ ਨ

ਮਫਾ	ਈ	ਲੁਨ	ਮਫਾ	ਈ	ਲੁਨ
ਆਈ	ਆਂ	ਬਿਜ	ਲੀਆਂ	ਮੇ	ਰੇ
ਤੂੰਖੁੱਬ	ਹੋ	ਆ	ਲ੍ਹਣੇ	ਮੇ	ਰੋ

ਮਫਾ	ਈ	ਲੁਨ	ਮਫਾ	ਈ	ਲੁਨ
ਲਈ	ਤੂ	ਛਾ	ਨਆ	ਏ	ਨੇ
ਤਿਰੇ	ਮਿਹ	ਮਾ	ਨਆ	ਏ	ਨੇ

(੪) ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੇ ਢੂੰਘੇ ਚਖਮ, ਆਪੇ ਹੀ ਮਿਲਾ ਲੈਨਾਂ
ਗਮਾਂ ਦੀ ਰਾਤ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਵੀ ਹੱਸ ਹੱਥ ਕੇ ਬਿਤਾ ਲੈਨਾਂ

ਮਫਾ	ਈ	ਲੁਨ	ਮਫਾ	ਈ	ਲੁਨ
ਮਿੰਅਪ	ਲੇ	ਦਿਲ	ਦਿਢੂੰ	ਘੇ	ਚੱਖ
ਗਮਾਂ	ਦੀ	ਗਾ	ਤਕਾ	ਲੀ	ਨੂੰ

ਮਫਾ	ਈ	ਲੁਨ	ਮਫਾ	ਈ	ਲੁਨ
ਮਆ	ਪੇ	ਹੀ	ਮਿਲਾ	ਲੋ	ਨਾ
ਵਿਹੱਸ	ਹੱਸ	ਕੇ	ਬਿਤਾ	ਲੈ	ਨਾ

(੪) ਤਕਦਦੀ ਏ ਬਿਜਲੀ ਮਚਲਦੇ ਨੇ ਤਾਰੇ
ਮੇਰੇ ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਨੇ ਹੁਸ਼ਨ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ

(ਬ : ਰ : ਯੁਮਨ)

ਫਉ	ਲੁਨ	ਫਉ	ਲੁਨ	ਫਉ	ਲੁਨ	ਫਉ	ਲੁਨ
ਤਕਦ	ਦੀ	ਦਿਬਿਜ	ਲੀ	ਮਚਲ	ਦੇ	ਨਿਤਾ	ਰੇ
ਮਿਰੀ	ਦਿਸ਼	ਕਨੂੰ	ਨੇ	ਹੁਸ਼ਨ	ਦੇ	ਇਸ਼ਾ	ਰੇ

(੯) ਹੈ ਦਿਲਚਸਪ ਔਰਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਰਾਹ
ਨਜ਼ਾਰੇ ਨਵੇਂ ਨਿਤੇ ਹੈ ਤਕਦੀ ਨਿਗਾਹ

(ਅਵਾਰਾ)

ਫਉ	ਲੁਨ	ਫਉ	ਲੁਨ	ਫਉ	ਲੁਨ	ਫਉ	ਲੁਨ
ਹਿਦਿਲ	ਸਮ	ਪਾਂ	ਰਤ	ਦਿਜੀ	ਵਨ	ਦਰਾ	ਹ
ਨਜ਼ਾ	ਰੇ	ਨਵੇਂ	ਨਿਤ	ਹਿਤਕ	ਦੀ	ਨਿਗਾ	ਹ

(੧) ਮਿਲ ਗਏ ਵਿਛੜੇ ਹੋਏ ਕੁਝ ਯਾਰ, ਪੀਣੀ ਪੇ ਗਈ
ਲੱਖ ਮੈਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਇਨਕਾਰ, ਪੀਣੀ ਪੇ ਗਈ।

(ਜੋਹਰ ਅਦੀਬ)

ਫਾ	ਇਲਾ	ਤੁਨ	ਫਾ	ਇਲਾ	ਤੁਨ
ਮਿਲ	ਗਏ	ਵਿਛ	ਤੇ	ਹੋਏ	ਕੁਛ
ਲੱਖ	ਖਮੰ	ਕਰ	ਦਾ	ਰਿਹਾ	ਇਨ

ਫਾ	ਇਲਾ	ਤੁਨ	ਫਾ	ਇਲੁਨ
ਯਾ	ਰਪੀ	ਲੀ	ਪੇ	ਗਈ
ਕਾ	ਰਪੀ	ਲੀ	ਪੇ	ਗਈ

(੮) ਅੱਜ ਅਨੇਖਾ ਜਾਪ ਮੌ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ

ਇੱਕ ਪਵਿਤ੍ਰ ਪਾਪ ਮੌ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ

(ਆਵਾਰਾ)

ਛਾ ਇਲਾ ਤੁਨ ਛਾ ਇਲਾ ਤੁਨ ਛਾ ਇਲਾ ਨ

ਅੱਜ ਅਨੇ ਖਾ ਜਾ ਪਮੈ ਕਰ ਦਾ ਰਿਹਾ

ਇੱਕ ਪਵੀ ਤਰ ਪਾ ਪਮੈ ਕਰ ਦਾ ਰਿਹਾ

(੯) ਨ ਜਚਿਆ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਅਜੇ ਇਸ਼ਕ ਸੇਗਾ,

ਜਮਾਨੇ ਨੂੰ ਦਿਸਦਾ ਏ ਸੂਰਜ ਹਨਰਾ

(ਈਸ਼ਵਰ)

ਫਉ ਲੁਨ ਫਉ ਲੁਨ ਫਉ ਲੁਨ ਫਉ ਲੁਨ

ਨ ਜਚਿ ਆ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਅਜੇ ਇਸ ਕਮੇ ਰਾ

ਜਮਾ ਨੇ ਨੁਦਿਸ ਦਾ ਇਸੂ ਰਜ ਹਨੈ ਰਾ

(੧੦) ਦਿਲਦਾਰ ਕੋਲ ਬਹਿ ਕੇ, ਦਿਲ ਬੇ ਕਰਾਰ ਕਿਉਂ ਏ ?

ਤੇ ਮੇਲ ਵੇਲੇ ਦਿਲ ਤੇ, ਇਹ ਗਮ ਦਾ ਭਾਰ ਕਿਉਂ ਏ ?

(ਮੁਸਤਾਕ)

ਮਫ ਤੂਲ ਛਾ ਇਲਾ ਤੁਨ ਮਫ ਤੂਲ ਛਾ ਇਲਾ ਤੁਨ

ਦਿਲ ਦਾਰ ਕੇ ਲਬਹਿ ਕੇ ਦਿਲ ਬਕ ਰਾ ਰਕਿਊ ਏ

ਤੇ ਮੇਲ ਵੇ ਲਿਦਿਲ ਤੇ ਹਿਗ ਮਦਾ ਭਾ ਰਕਿਊ ਏ

(੧੧) ਇਸ਼ਕੇ ਦੋ ਖੇਡ ਅੰਦਰ, ਦੋਵੈਂ ਰਹੇ ਹਾਂ ਸ਼ੀਰੀ

ਦੋਵੈਂ ਰਹੇ ਹਾਂ ਛਾਡੀ, ਦੋਵੈਂ ਰਹੇ ਹਾਂ ਮੀਰੀ

(ਅਜਾਇਬ ਚਿਤੁਕਾਰ)

ਮਫਤੂਲ ਲ ਛਾ ਇਲਾ ਤੁਨ ਮਫਤੂਲ ਛਾ ਇਲਾ ਤੁਨ

ਇਸ਼ਕੇ ਦਿ ਖੇ ਡਾਂਡ ਦਰ ਦੇ ਵੇਰ ਹੇ ਹ'ਸੀ ਗੀ

ਦੋਵੈਂ ਰ ਹੇ ਹ'ਛਾ ਡੀ ਦੇ ਵੇਰ ਹੇ ਹ'ਸੀ ਗੀ

(੧੨) ਮੌਜੀ ਜਮੀਨ ਜਾਪਦੀ ਅਕਾਸ਼ ਤੰਗ ਤੰਗ

ਸ਼ਾਮਾਂ ਉਦਾਸ ਸੇਰੀਆਂ ਗੁੜਾ ਗਾਮਾਂ ਦਾ ਰੰਗ

(ਅਜਾਇਬ ਚਿਤੁਕਾਰ)

ਮਫ਼ੂਦੇ ਲ ਵਾ ਇਤਾ ਤ ਮਫ਼ਾ ਈਕ ਫ਼' ਇਲਾ ਤ
ਸੌਜਾ ਜ ਮੀ ਨਜਾ ਪ ਦਿਆ ਕਾਸ ਤੰ ਗਤੰ ਗ
ਸਮਾ ਉ ਦਾ ਸਮੇ ਰਿ ਅਗੂ ਜਾਗ ਮਾ ਦਰੰ ਗ

ਜਿਤੁਕਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਹ ਗਜ਼ਲ ਮੁਸ਼ਕਲ ਬਹਿਰ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇਹੋ
ਜਿਹੀਆਂ ਬਹਿਰਾਂ ਘਟ ਹੀ ਪਰਚਲਤ ਹਨ। ਉਜ ਇਸ ਦੀ ਰਵਾਨੀ
ਦੇਖਣ ਯੋਗ ਹੈ।

ਫਾਰਸੀ ਅਲੰਕਾਰ

ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਪਰਭਾਵ ਬਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਸੌਂਦਰਯ ਦੇ ਨਿਰੂਪਣ
ਲਈ ਨਖਸ਼ਿਖ ਵਰਣਨ ਦਾ ਜੇ ਢੰਗ ਇਖ ਤਾਹਾਰ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ
ਅਸੀਂ ਪਿਛੇ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ। ਹੁਣ ਅਮੀਂ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਗਿਆਤ ਲਈ ਕੁਝ
ਫਾਰਸੀ ਉਪਮਾਵਾਂ ਤੇ ਰੂਪਕਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪਰਵੇਸ਼ ਨੂੰ ਦਰਸਾਂਦੇ ਹਾਂ।

੧. ਇਹ ਮੰਤਾਬ ਸੁਨੀਂਦਾ ਸਾਉ, ਕਿਸ ਲਾਹੈ ਆਣ ਫਹਾਇਆ।
੨. ਹੂਰਾਂ ਦੀ ਜ਼ਾਤ ਸਿਆਲੀ ਆਹੀਂ, ਅੰਬਰ ਪਾਤਨ ਖਾਕੀ, ਪਰੀਆਂ।

(ਦਮੇਦਰ)

੩. ਸੁੰਮ ਬੱਗੀ ਦੇ ਖੜਕਦੇ ਜਿਉਂ ਲੋਹੇ ਪੈਣ ਧਰੀ ਦ
ਦੁੱਮ ਬੱਗੀ ਦੀ ਇੰਦ ਛਿਰੇ ਜੈਸੀ ਵੇਰੀ ਕਟੇ ਗੁਲਮ

(ਪ ਲੁ)

੪. ਉਹ ਦਾਗ ਪਲੀਤ ਛਡੀਅ ਵਾਂਝ ਬਦਲ ਕੜਕਣ
ਫ. ਉਂ ਦਰ ਖੁਲ੍ਹੇ ਦੋਜਥਾ ਮੂੰਹ ਭਾਣੀਂ ਭੜਕਣ

੫. ਨੇੜੇ ਆਇ ਨੇ ਢੁਕ ਕੇ ਜਿਵੇਂ ਪਾਣੀ ਹੜ ਦੇ
ਸਿਠ ਨਿਵਾਇ ਬਠਛੀਆਂ ਤਸਥੀਹਾਂ ਪੜ੍ਹਦੇ

(ਨਜ ਬਤ)

੬ ਸਾਹਿਬਾਂ ਰੰਗ ਮਜੀਠ ਸਾ, ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਧਰਤ ਰਗੀਨ।

ਉਹਦੀ ਜੁਤੀ ਤੇ ਦੇ ਵਾਲੀਆਂ, ਦੇ ਬਤਖਾਂ ਚੋਗ ਚੁਗੀਨ।

ਉਹਦਾ ਕੱਦ ਸਕੀਮ ਤਨ, ਵਿਚ ਤਰੱਕਲ ਵੱਟ ਪਵਨ

ਅਤੇ ਨੱਕ ਕੁਛੀ ਦਾ ਪੀਪਲਾ ਜੁਲਢਾਂ ਨਾਗ ਪਲਸੀਨ।

ਉਹਦੀਆਂ ਸੁਰਖ ਲਬਾਂ, ਦੰਦ ਉਜਲੇ ਜਿਉਂ ਮੋਤੀ ਲਾਲ ਭਰਨ ।

ਉਹਦੇ ਤ੍ਰਿਬੇ ਨੈਣ ਕਟਾਰੀਆਂ, ਦਸਰ ਘਾਊ ਕਰੰਨ ।

ਜਿਉਂ ਤੇਜ਼ੀ ਸੁਰਜ ਸਾਹਮਣੇ, ਲਾਟਾਂ ਨੈਣ ਮਚੰਨ ।

੭. ਸੁਰਤ ਇਸ ਹਿਸਾਬੇਂ ਬਾਹਰ, ਕਿਆ ਕਿਆ ਸਿਫਤ ਕਜੀਵੇ
ਮੁਹ ਮਾਹਤਾਬ, ਸਨੌਬਰ ਕਾਮਤ, ਅੱਖੀ ਰੋਸ਼ਨ ਦੀਵੇ
ਪਲਕਾਂ ਤੀਰ, ਕਮਾਨਾਂ ਅਬਰੂ, ਦੰਦ ਦੰਬੇ ਦੀਆਂ ਕਲੀਆਂ
ਨਾਜ਼ਕ ਬਦਨ, ਸੁਗਾਹੀ ਗਰਦਨ, ਉਂਗਲੀਆਂ ਜਿਉਂ ਫਲੀਆਂ
ਠੋਡੀ ਸੇਬ, ਅਲਫ ਜੂ ਬੀਨੀ, ਲੋਂਗ ਨਵਾਬ ਸਮਾਵੇ
ਗੁਲ ਲਾਲਾ ਤੋਂ ਰੰਗ ਸਵਾਯਾ, ਦੇਖ ਪਰੀ ਸ਼ਰਮਾਵੇ
ਜੁਲਫਾਂ ਪੇਚ ਪਾਏ ਰੁਖ ਉਤੇ ਵਾਂਗੂ ਕਾਲਿਆਂ ਨਾਗਾਂ
ਹੁਸਨ ਜੁਲੇਖਾਂ ਓੜਕ ਨਾਹੀਂ ਸੌ ਲਿਖੀ ਕਾਗਾਂ

(ਹਾਫਜ਼ ਬਰਖੁਰਦਾਰ)

੮. ਸੁਰਤ ਦਾ ਕੁਝ ਅੰਤ ਨਾ ਰੋਸ਼ਨ ਵਾਂਗੂ ਚੰਦ
ਜੁਲਫਾਂ ਉਪਰ ਆਸਕਾਂ ਮੋਤੀ ਆਹੇ ਦੰਦ
ਅਬਰੂ ਜਾਨ ਕਮਾਨ ਤੂੰ ਪਲਕਾਂ ਵਾਂਗੂ ਤੀਰ
ਇਕ ਨਿਗਾਹੇ ਮਾਰਦੀ ਢਾਹੀ ਘੱਤ ਸਰੀਰ
ਸੁਆਦੇ ਵਾਂਗੂ ਅਖੀਆਂ ਯਾ ਆਹੇ ਬਰਾਮ
ਕੱਛੇ ਮਾਰੇ ਆਸਕਾਂ ਵੱਜਣ ਗੁਜ਼ਰ ਤਮਾਮ
ਗਿਰਦ ਆਹਾ ਮੂੂਹ ਉਸ ਦਾ ਮੀਮੇ ਵਾਂਗ ਪਛਾਨ
ਦੰਦ ਆਏ ਜੋ ਸਾਨ ਸੀ ਰੋਸ਼ਨ ਤਾਰੇ ਜਾਨ
ਠੋਡੀ ਸੇਬੇ ਉਸ ਦੀ ਖਾਸਾ ਥੂਹ ਅਜੀਬ
ਜੋ ਵੇਖੇ ਛਿੱਗ ਪਵੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚ ਗਰੀਬ ।

(ਜੰਗਨਾਮਾ-ਗਾਮਦ)

੯. ਦੂਰ ਨਵਾਬ ਕੀਤਾ ਦਿਲਬਰ ਨੇ, ਅਤੇ ਬਮਕੀ ਤੇਗ ਮਿਆਨੇਂ ।
ਯਾ ਉਹ ਬਰਕ ਅੰਬਰ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀ, ਸਾ ਹੂਰ ਛਿੱਗੀ ਅਸਮਾਨੇਂ ।

(ਗਾਬਮ)

੧੦. ਪਲਕਾਂ ਤੀਰ, ਕਮਾਨਾਂ ਅਥਾਂ, ਮਿਸਲ ਕੀ ਓਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ।

ਸੂਰਜ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਝੁਲਕੇ, ਜੀਵਤ ਕੋਸ ਕਜ਼ਾਗ ਦੀ ।
ਲਬ ਦਰਿਆ ਹੁਸਨ ਦੇ ਅੰਦਰ, ਜਿਉਂ ਗੁਲੀਆਂ ਦੇ ਬੂਟੇ ।
ਸੂਰਜ ਵਾਣੀ ਅਲਖ ਮੂੰਹੋਂ ਤੇ ਲਾਡਾ ਖਾਵੇ ਤੂਟੇ ।
ਦੋ ਰੁਖਸਾਰੇ ਰੂਪ ਬੰਗਾਰੇ ਜਿਉਂ ਕਰ ਮਧ ਪਿਆਲੇ ।
ਜੁਲਢਾਂ ਖਮ ਦਰ ਖਮ ਵਲ ਸੰਦਲ ਸਪ ਸਪਾਹੀ ਕਾਲੇ ।
ਕੋਸ ਕਜ਼ਾਹ ਦੇ ਪਲੰਘ ਫਲਕ ਤੇ ਦੋ ਮਹਿਤਾਬ ਰਸੀਲੇ ।
ਵਸਮੀਂ ਸੁਹੇ ਕੀਤੇ ਦੇਵੇਂ ਭਵਾਂ ਰੰਗੀਲੇ ।

(ਅਹਿਮਦ ਯਾਰ)

੧੧. ਲਾਇਕ ਸੋਹਣੀ ਸਿਫਤ ਵੇ ਅੰਦਰ ਹੁਸਨ ਕਮਾਲ ।

ਚੰਦ ਮਥੇ ਵਿਚ ਫਲਕਦਾ ਜੋਸ਼ ਹੁਸਨ ਦੇ ਨਾਲ ।
ਠੋੜੀ ਕਦਰ ਬਦਾਮ ਦੀ ਵਾਂਗੂ ਮੀਮ ਦਹਾਨ ।
ਬਾਜੂ ਘੜੇ ਖਰਾਈਆਂ ਖਾਸ ਖਰਾਦ ਉਤਾਰ ।
ਉੰਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਨਾਛਕੀ ਫਲੀਆਂ ਦੇ ਮਿਕਦਾਰ ।

(ਕਾਦਰਯਾਰ)

੧੨. ਮੀਮ ਮੂੰਹ ਮਹਤਾਬ ਦੇ ਵਾਂਗ ਉਹਦਾ,

ਸਿਰ ਤੇ ਵਾਲ ਨੇ ਮਿਸਲ ਸ਼ਬ-ਤਾਰ ਕਾਲੇ
ਕਾਲੇ ਮੂੰਹ ਖਜਾਲਤ ਥੀਂ ਫੇਰ ਲੈਵਣ,
ਵੇਖੋਂ ਪੇਰ ਜੇ ਜੁਲਢ ਦੇ ਤਾ ਵਾਲੇ

(ਟੀ. ਸੀ ਗੁਜਰਾਤੀ)

੧੩. ਤਕ ਤੱਕ ਤੈਨੂੰ ਭੈਣ ਮੇਰੀਏ, ਨੈਣ ਹਰਾਨੇ ਮੇਰੇ ।

ਤੂੰ ਤਾਂ ਪਰੀ ਹੁਸਨ ਦੀ ਜਾਪੇਂ ਕਿਥੇ ਸ਼ਾਹਪਰ ਤੇਰੇ ?
ਕਉਂ ਤੂੰ ਲਾਹ ਸੰਗਚੂਰਾਂ ਤਾਈਂ ਚੰਦਨ ਕੀਤਾ ਖਾਲੀ ?
ਇੱਕੋ ਵਾਲੀ ਸਾਰੀ ਸੁਫਲ ਪੁੱਟ ਨਾ ਸੁੱਟਦੇ ਮਾਲੀ ?
ਭੇਨ ਸੁੱਟਦਾ ਮੈਂ ਹੱਥ ਓਸ ਦੇ ਹੱਥ ਜੇ ਪੈਂਦਾ ਮੇਰਾ,
ਜਿਸ ਜਾਲਮ ਤੇ ਪਾਪੀ ਬੰਦੇ, ਸੁਰੂ ਛਾਗਿਆ ਤੇਰਾ ।

ਵੇਲਾਂ ਬਾਬੁ ਨਾ ਸੋਹਣ ਸੁਹੇਦੇ, ਜਾਲਾਂ ਬਾਬੁ ਸ਼ਿਕਾਰੀ,
ਸੱਪਾਂ ਬਾਬੁ ਨ ਸੋਹਣ ਖਜ਼ਾਨੇ ਮੁਸ਼ਕਾਂ ਬਾਬੁ ਤਤਾਰੀ ।

(ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ — ਸਿੰਘਲ)

ਸ਼ੇਗਾਠ-ਰਸੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਫਾਰਸੀ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਆਏ
ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਅਸੀਂ ਉਪਰ ਪਾਠਕਾਂ ਸਾਮ੍ਰਾਂ ਰੱਖ ਚੁਕੇ
ਹਾਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਇਸ ਲੰਮੇ ਮੇਲ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਉਤੇ ਫਾਰਸੀ ਦਾ
ਇਕ ਪੱਖੀ ਨਹੀਂ ਅਨੇਕ ਪੱਖੀ ਪਰਭਾਵ ਪਿਆ, ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਅਪਣਾ
ਲੈਣ ਦੀ ਥਕਤੀ ਬਹੁਤ ਹੈ ; ਜੋ ਕੁਝ ਲਿਆ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਸਮਾ
ਲਿਆ, ਕਿ ਜਤਨ ਕਰਨ ਤੇ ਵੀ ਨਖੇਡਨਾ ਐਖਾ ਹੈ ।

ਪੰਜਾਬੀ ਫੁਫੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਲਈ ਕਵਿਤਾ
ਨਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਰਚੀ, ਪਰ ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਅਰਬੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ
ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਸੰਕੇਤਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਕੀਤਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ
ਵਿੱਚੋਂ ਫੁਸਫੂ ਜ਼ਿਲੇਖਾ, ਲੈਲਾ ਮਜ਼ਹੂੰ, ਜ਼ਹਰੀਆ, ਮਨਸੂਰ, ਮੁਸਾ, ਤਬਰੀਜ਼
ਆਦਿ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ ।

੧੧

ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਤੇ ਫਾਰਸੀ

ਫਾਰਮੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਢਾਲਣ ਵਿਚ ਕੀ ਹਿਸਾ ਪਾਇਆ ?

ਇਹ ਇਕ ਬੜਾ ਕਠਿਣ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ । ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ । ਕੋਲਬਰਕ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਕੋਈ ਵਾਰਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਸ ਨਹੀਂ । ਇਸ ਦੇ ਰਚਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਥੋੜੀਆਂ ਨੇ ੧੯੩੫ ਈਸਵੀ ਮਿਥਿਆ ਹੈ । ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਈ ਪਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਕ੍ਰਾਚੁਕੀਆਂ ਸਨ । ਕਾਬੂਸ ਨਾਮਾ (੪੭੫ ਹਿਜਰੀ), ਸਿਆਸਤ ਨਾਮਾ (੧੦੯੯ ਈਸਵੀ), ਸਫਰ ਨਾਮਾ ਖੁਸਰੋ, ਚਹਾਰ ਮਕਾਲਾ (੫੫੧ ਹਿਜਰੀ) ਕਲੇਲਾ-ਵ-ਦਿਮਨਾ ਬਹਿਰਾਮ ਸ਼ਾਹੀ (੧੩੫੦ ਈ.) ਅਖਲਾਕ-ਨਾਸਰੀ ਗੁਲਿਸਤਾਨ ਵਰਗੀਆਂ ਕਈ ਅਦੁਤੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਚੁਕੀਆਂ ਸਨ ।

ਦਰ ਅਸਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪਿਰਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਸਰਕਾਰੀ ਬੰਲੀ ਫਾਰਸੀ ਸੀ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਆਗੂਆਂ ਦਾ ਝੁਕਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਅਤੇ ਉਹ ਭੀ ਜੋ ਕੁਝ ਕਹਿੰਦੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਆਗਮਨ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਯੋਗ ਥਾਂ ਲੈਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲਿਆ । ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਮਹਾਨ ਸ਼ਬਦਸੌਅਤ ਨੇ

ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੁੰਘਾ ਪਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਕ ਜੀਵਨ-ਆਦਰਸ਼ ਬਣ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਭਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਗੱਦ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ।

ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਵਲੀਆਂ ਤੇ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਰਿਤ ਕਾਲ ਤੋਂ ਰਲਿਆਂ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਕਵਾਲ (ਬਚਨ) ਬੜੀ ਬਹੁਧਾ ਨਾਲ ਸਾਂਭੇ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਕਥਾਵਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਰਾਮਾਤਾਂ, ਸਫਰ, ਸਿਖਿਆ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਹਜ਼ਰਤ ਖਵਾਜਾ ਮੁਅਈਨ-ਉਦ-ਦੀਨ ਚਿੜ੍ਹਤੀ, ਫਰੀਦਦੀਨ, ਸ਼ਕਰ ਗੰਜ, ਹਜ਼ਰਤ ਨਜ਼ਾਮੁਲ, ਔਲੀਆ, ਹਮੀਦੁਦੀਨ ਨਾਗੌਰੀ ਆਦਿ ਸੂਫੀ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਤੇ ਬਚਨ ਪਰਸਿਧ ਹਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਰਚਨਾਂ ਨੂੰ ਮਲਫੂਜਾਤ ਸਦਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਗੱਦ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਕਿਸੇ ਚਾਹ ਦਾ ਸਿਟਾ ਦਿਸ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੁ ਇਸ ਵਿਚ, ਅਰੰਭ ਵਿਚ, ਸਾਨੂੰ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਪਰਮ ਰਥ ਟੀਕੇ ਆਦਿ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

ਵਾਰਤਕ ਲਿਖਣ ਵਾਲ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਬਹੁਤਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ। ਮਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਾਰੂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ‘ਪਕੀ ਰੋਟੀ’ ਲਿਖੀ ਤਾਂ ਗਈ ਪਰ ਬਹੁਤ ਪਿਛੋਂ। ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਹਿੰਦੂ-ਸਿਖ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੇ ਹਥਾਂ ਵਿਚ ਪਲੈ। ਸੁ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਘਟ ਅਸਰ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਅਸਰ ਬੋਲੀ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਣ ਢੰਗ ਜਾਂ ਸੈਲੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਨਾ ਢਾਲਿਆ। ਫਾਰਸੀ ਦੀ ਅੰਕਾਰ ਜੜਤ ਤੇ ਮੌਖੀ ਤੇ ਪੇਰਦਾਰ ਗਦ ਵਰਗੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ।

ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਖਾ ਤੇ ਅਸਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਗਦ ਰਚਨਾ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚੋਂ ਲਭਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਥਾਂ ਥਾਂ ਫਾਰਸੀ-ਬਬਦ ਆਪਣੇ ਤੱਤਸਮ ਜਾਂ ਤਦੱਭਵ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਤੇ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਸ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੰਦਰਾਂ ਫੀ ਸਦੀ ਤਕ ਮਿਥੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ:

‘ਸੁਣ ਹੋ ਪੰਡਿਤ ! ਓਸੁ ਸਾਹਿਬ ਕਾ ਐਸਾ ਡਰੁ ਹੈ ਜੋ ਮੇਰੀ ਦੇਹ
ਭੇਮਾਨ ਹੋਇ ਗਈ ਹੈ । ਜੋ ਈਹਾਂ ਖਾਨ ਸੁਲਤਾਨ ਕਹਾਇਦੇ ਥੇ ਸੋ
ਛੀ ਮਰਿ ਖਾਕ ਹੋਇ ਗਏ । ਜਿਨ ਕਾ ਅਮਰੁ ਮਨੀਤਾ ਥਾ, ਜਿਨ ਕੇ
ਡਰਿ ਪ੍ਰਿਬੁਮੀ ਭੇਮਾਨ ਰੇਤੀ ਥੀ ਸੋ ਛੀ ਮਰ ਗਏ । ਸੁਣ
ਹੋ ਪੰਡਤਾ । ਮੈਂ ਕੂੜਾ ਨੇਹੁ ਕਿਸ ਸੌਂ ਕਰਉਂ, ਹਮ ਭੀ ਉਠਿ
ਜਾਹਿੰਗੇ । ਖਾਕ ਦਰ ਖਾਕ ਹੋਇ ਜਾਹਿੰਗੇ । ਹਮ ਤਿਸਕੀ ਬੰਦਰੀ
ਕਰਿੰਗੇ ਜੋ ਜੀਆ ਲਈਗਾ, ਫਿਰ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਸਉ ਕੜਾ ਨੇਹੁ
ਕਿਆ ਕਰਿਹਿ ?’

(੧੨%)

ਇਹ ਟੇਟਾ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤਰੱਦਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਸੀ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ
ਸੀ । ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਪਾਤਰਾਂ ਨਾਲ ਗਲ ਸਮੇਂ ਬੌਲ ਚਾਲ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼
ਵਧੇਰੇ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ । ਸ਼ਾਇਦ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥਕ ਰੰਗਣ ਦੇਣ ਦੀ
ਖਾਤਰ ਹੋਵੇ ।

“ਤਬਿ ਓਬਹੁ ਰਵੈ, ਪੈਂਡੇ ਪੈਂਡੇ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਪਥਿ ਆਇ ਨਿਕਲੈ ।
ਤਬਿ ਪਾਣੀ ਪਥਿ ਕਾ ਪੀਰ ਸੇਖ ਸਰਫ ਥਾ । ਤਿਸਕਾ ਮੁਰੀਦੁ ਸੇਖ ਟਵੀਹਰੁ
ਥਾ । ਉਹ ਪੀਰ ਦੇ ਤਾਈ ਅਸਤਾਵਾ ਪਾਣੀ ਕਾ ਭਰਣਿ ਆਇਆ ਸਾ । ਅਗੈ
ਬਾਬਾ ਤੇ ਮਰਦਾਨਾ ਦੋਨੋਂ ਬੈਠੇ ਥੇ, ਏਨਿ ਆਇ ਸਲਾਮੁ ਪਾਇਆ । ਆਖਿਓਸੁ:
ਸਲਾਮਾਂ ਲੇਕ, ਦਰਵੇਸ ।, ਤਬਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕੁ ਬੋਲਿਆ, ਆਖਿਓਸੁ, ‘ਅਲੋਖ ਕਉ
ਸਲਾਮ ਹੋ, ਪੀਰ ਕੇ ਦਸਤ ਪੇਸ਼ !’ ਤਬਿ ਖੇ ਟਵੀਹਰ ਹੋਗਨ ਹੋਇ ਗਇਆ ।
ਆਖਿਓਸੁ, ‘ਅਜ ਤੋੜੀ ਸਲਾਮ ਕਿਸੇ ਨਾਹੀ ਫਰਿਆ । ਪਰ ਹੋਵੈ ਤਾਂ ਮੈਂ
ਆਪਣੇ ਪੀਰ ਨੂੰ ਖਬਰ ਕਰੀ ।’ ਤਬਿ ਆਇ ਅਰਜੁ ਕੀਤੇਸੁ, ਆਖਿਓਸੁ,
‘ਪੀਰ ਸਲਾਮਤਿ । ਦੇਕ ਦਰਵੇਸੁ ਕਾ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕਰ ਹੈਗਨੁ ਥੀਆ ਹਾਂ’ ਤਾਂ
ਪੀਰ ਆਖਿਆ, ‘ਕਹੁ ਦੇਖ ਕੈਸਾ ਹੈ ?’ ਤਬਿ ਸੇਖ ਟਵੀਹਰੁ ਆਖਿਆ; ‘ਜੀਵੇ
ਪੀਰ ਸਲਾਮਤਿ । ਮੈਂ ਆਸਤਾਵਾ ਭਰਣਿ ਗਇਆ ਆਹਾ, ਉਹ ਬੈਠੇ ਆਏ
ਆਗੈ, ਮੈਂ ਜਾਇ ਸਲਾਮ ਪਾਇਆ, ਆਖਿਆ ਸਲਾਮਾ ਲੇਕ ਹੋ ਦਰਵੇਸ । ਤਬਿ
ਓਹੁ ਬੋਲਿਆ, ਆਖਿਓਸੁ-ਅਲੋਖ ਕਉ ਸਲਾਮ ਨੂੰ ਪੀਰ ਕੇ ਦਸਤ ਪੱਤ ਤਬਿ

ਪੀਰ ਕਹਿਆ ਬੱਸਾ ! ਜਿਸ ਅਲੇਖ ਕਉ ਸਲਾਮੁ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਤਿਸਕਾ ਦੀਦਾਰ
ਦੇਖਾ ਹੈ । (22%)

ਕੁਝ ਹੋਰ ਫਾਰਸੀ ਨਾਲ ਲਦੇ ਵਾਕ ਦੇਖੋ:—

੧. 'ਹਿੰਦੂ ਕਹਿਨ ਜੇ ਕੋਈ ਦੇਵਤਾ ਸਰੂਪ ਪੈਣਾ ਹੋਯਾ ਹੈ ਅਤੇ
ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਹਿਨਿ ਜੇ ਕੋਈ ਖੁਦਾਇ ਦਾ ਸਾਡਕੁ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ।

੨. ਖਾਨ ਜੀ ਇਨ ਕਾਈ ਪਾਈ ਹੈ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਤਰਸੀਰ ਜਾਹਿਰ ਕਰਿਤੇ ।

੩. 'ਵਡਾ ਹੈਣ ਹੋਇਆ ਜੋ ਕਾਲੂ ਦਾ ਪੁਤਰ ਦਿਵਾਨਾ ਹੋਇਆ ।'

੪. ਖਾਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ—'ਅਜ ਬਗ ਖਦਾਇ ਕੇ ਤਾਂਈ ਦੀਦਾਰ ਦੇਹਿ !'

੫. ਤਾਈ ਹਵਾਇ ਨਾਲ ਉੱਠ ਗਇਆ

੬. ਗੁਰੂ, ਨਾਨਕ ਪਸਿ ਆਇਆ, ਅਵਾਜ਼ ਬੋਲਿਆ, ਆਖਿਓਸੁ,
ਅਗਰ ਤੁਰਾ ਸੁਆਲ ਮੇਂ ਪਰਸੰਸ 'ਹਿਲਾ ਜਬਾਬੁ ਬੁਗੇ ਦਰਵੇਸ਼ੇ ਖਫਨੀ ਫਿਰਾਕਿ
ਸੁਮਾਰਿ ਜ਼ੇਬਾਸ਼ਿ ।'

੭. 'ਮਾਰਣਿ ਜੀਵਾਲਣ ਵਾਲਾ ਖੁਦਾਇ ਹੈ, ਅਤੇ ਦੁਆਂ ਛਕੀਰਾਂ ਰਹਮ
ਨਾਹ ਹੈ ।'

੮. ਅਤੇਖਮ ਅਸਲਾਮ, ਪੀਰ ਜੀ ਸਲਾਮਿ ! ਆਈਐ, ਖੁਦਾਇ ਅਸਾਨੀ ਮਿਹਰਵਾਨ
ਹੋਇਆ, ਤੁਸਾਡਾ ਦੀਦਾਰ ਪਾਇਆ ।'

੯. ਕਿਆ ਈਮਾਨ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਕਾ ਜੇ ਹਿੰਦੁ ਉਪਰ ਈਮਾਨ ਕਰਤੇ
ਹੈਨ ?

੧੦. ਜੇ ਕੁਝ ਫ਼ਰੀਦਾਂ ਦੇ ਦਿਅ ਹੋਂਦੀ ਹੈ, ਸਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਪਰੁ ਸੇ
ਫ਼ਰੀਦ ਕਵਣ ਹੈਂ ? ਜਿ ਮਿਹਰ ਮੁਹਾਰਿਤ ਵਿੱਚ ਹੈਨਿ, ਕਮ ਸੁਆਲ ਹਨਿ,
ਸਿਰਕ ਸ਼੍ਵਰੀ ਵਿੱਚ ਹਨਿ ਪੰਚ ਭੂ ਆਤਮਾ ਵੱਸ ਕੀਤੇ ਹੈਨਿ, ਦੂਜਾ
ਅਦੇਸ਼ੀ ਭੀ ਨਹੀਂ ਕਰਿੰਦੇ, 'ਫਕਰਵਾਨ ਮੌਮ ਦਿਲ ਸਾਡਕ ਹੈਂ, ਖੁਦਾਇ ਦੇ
ਦਰਵੇਸ਼ ਹੋਂ ਸਿ ਫ਼ਰੀਦ ਉਹ ਹੈ !

ਕੁਝ ਫਾਰਸੀ ਤੱਦਭਵ ਬਥਦਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਦੇਖੋ:—

ਕਾਗਦ, ਸਿਫਤ ਸਲਾਹ (ਸਨਾ), ਨੀਸਾਣ (ਝੰਡਾ), ਨਜ਼ੀਰ (ਨਜ਼ਦੀਕ)
ਪਾਤਸਾਹੀ, ਸਾਹ (ਸ਼ਾਹ) ਸਜਾਇ (ਸਜ਼ਾਇ), ਤੌਰਤੀ (ਤੁਰਤੀ, ਫਾਰਸੀ)

ਜਬਾਬ (ਜਵਾਬ), ਸਹਰ (ਸ਼ਹਿਰ), ਰੁਜਗਾਰ, ਮਿਹਰਵਾਨ, ਨਬਾਬ ਅਰਜ਼,
ਸੁਪਾਰਸ (ਸਿਫਾਰਸ), ਸਿਟੇ ਪਾਉ, ਖਿਜਮਤਿਦਾਰ, (ਖਿਦਮਤਗਾਰ) ਨਦਰ,
ਤਕਸੀਰ, (ਕਸਰ), ਨਿਵਾਜ਼ (ਨਿਮਾਜ਼), ਨਿਵਾਜਸ (ਨਿਵਾਜਸ) ਫਲ,
ਖਣਣ, ਜਾਨਵਰ, ਰਸਾਈ, ਲਸਕਰ, ਉਸ ਆਰ (ਹੁਸ਼ਿਆਰ)
ਸੁਹਾਣ (ਸੁਬਹਾਨ) ਸੁਸਤਪੇਸੀ (ਦਸਤਬੋਸੀ), ਭੁਰਮਾਇਸਿ, ਵਖਤ (ਵਕਤ)
ਆਜਜ (ਆਜਜ), ਗਰੀਬ-ਨਿਵਾਜ, ਸੈਲ (ਸੈਰ), ਅਰਸ (ਅਰਸ), ਭਿਸਤ
(ਬਹਿਸਤ) ।

ਤਤਸਮ ਬਾਬਦ :—

ਕਲਮ, ਦਰਗਾਹ ਖਾਨ, ਸੁਲਤਾਨ, ਖਾਕ, ਅਮਰੂ, ਬੰਦਗੀ, ਦੈਰਾਨ,
ਫਕੀਰ, ਮਜਲਸ, ਖੁਦਾਇ, ਬਰਕਤ, ਦਿਵਾਨਾ, ਗੁਨਾਹ, ਦੀਵਾਨ ਸਲਾਮਤ,
ਪਿਆਦਾ, ਬਾਗ, ਸਦਕਾ, ਫਸਲ, ਹਾਸਲ (ਮਾਲੀਆ), ਕਿਤਾਬਤ (ਰਿੱਠੀ)
ਜਹਾਨ, ਅਲੂਢਾ (ਭੱਤਾ), ਹਾਜ਼ਰ, ਤਸਲੀਮ, ਕਰਮ, ਕਮਰ, ਸੁਖਨ,
ਦਿਲਗੀਰ, ਤਰਫ, ਕਬੂਲ, ਹੁਕਮ, ਮਾਲ, ਦਾਦਾਰ, ਪੈਦਾਇਸ਼, ਹਕੀਕਤ
ਗੋਰ, ਦਸਤ ਪੰਜਾ, ਮੁਜਾਲ, ਚੁਨੀਆਦਾਰ, ਬੈਤ, ਬਿਆਨ, ਸਰੋਦ, ਕਤਲ
ਆਮ, ਕੀਮਤ, ਗਊਗਾ, ਮੁਰੀਦ, ਬੀਮਾਨ, ਵਜੂਹ (ਤੰਨਖਾਹ), ਖਬਰ,
ਬਦਬਖਤ, ਕਮਬਖਤ, ਕਾਸਾ, ਬਦਅਮਲ, ਬਾਬ, ਰੋਜ-ਕਿਆਮਤ, ਮੁਕਾਮ,
ਹਾਸਲ, ਮਿਹਰ, ਕਰਾਰ ।

ਇਹ ਹੈ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰਤਕ-ਰਚਨਾ ਉਤੇ ਫਾਰਸੀ ਦੇ
ਪਰਭਾਵ ਦਾ ਮੰਥੇਪ ਜਿਹਾ ਵਰਣਨ । ਅਗੋਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ
ਗਈਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸੇ ਦੀ ਸੌਲੀ ਤੇ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ
ਇਹ ਪਰਭਾਵ ਅਗੇ ਚਲਦਾ ਗਿਆ । ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਮਿਧ ਦੇ ਵੇਲੇ
ਤੇ ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਭਾਵੇਂ ਸਫ਼ਤਰੀ ਭਾਖਾ ਫਾਰਸੀ ਹੀ ਚਲੀ ਗਈ
ਪਰ ਕੁਝ ਫਾਰਸੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਉਲਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ।
ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਰਸਿੱਧ 'ਕੀਮੀਆਇ ਸਾਦਤ' ਦਾ ਤਰਜਮਾ 'ਪਾਰਸ ਭਾਗ'
ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । 'ਆਈਨ-ਅਕਬਰਾ' ਤੇ 'ਅਕਬਰ ਨਾਮੇ' ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ
ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਭੰਡਾਰੇ ਨੂੰ ਅਮੀਰਾ
ਬਣਾਣ ਦਾ ਯਤਨ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ।

ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਣ

ਪਹਿਲੇ ਕਾਂਡ ਵਿੱਚ ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਰੋਤ ਤੇ ਵਿਕਾਰ ਹੋ ਚੁਕੀ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਇਕੋ ਬੰਸ ਦੀ ਉਪਜ ਹਨ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਨੇੜੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੌਆਂ ਵਿਆਕਰਣਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਤੇ ਭੇਦ ਰਿਖੇ :—

੧. ਦੋਹਾਂ ਥੋੜੀਆਂ ਦਾ ਵਾਕ-ਪਰਬੰਧ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਹੈ। ਤਰਤੀਬ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ : ਕਰਤਾ, ਕਰਮ ਤੇ ਫੇਰ ਕਿਰਿਆ; ਜਿਵੇਂ—ਮੋਹਨ ਨੇ ਰੋਟੀ ਖਾਧੀ (جو نان خورا)

੨. ਫਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਕਿਰਿਆ-ਰੂਪ ਹਰ ਇਕ ਪੜਨਾਂਵ ਲਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਨਿਯਤ ਹੈ : ਉਤਮ ਪੁਰਖ ਲਈ ਵਖਰਾ, ਮਧਮ ਲਈ ਵਖਰਾ ਤੇ ਅਨੇਕ ਪੁਰਖ ਲਈ ਵਖਰਾ। ਅਗੋਂ ਹਰ ਇਕ ਵਰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਫੇਰ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਵਰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਦੇ ਹਨ, ਪੁਰਖ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ। ਰਿਖੇ :—

ਉਹ ਗਿਆ (ایشان) ਅਤੇ (فتنہ), ਉਹ ਗੱਈ (شما) (فتنید), ਮੈਂ ਗਿਆ (من فتنم), ਆਸੀਂ ਗਏ (آسی فتنیم) (ما فتنیم)

੩. ਫਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਦੋਹਾਂ ਲਿੰਗ-ਰੂਪਾਂ ਲਈ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਕਿਰਿਆ-ਰੂਪ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਰਿਆ ਰੂਪ ਵੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੜਕਾ ਆਇਆ (طفل آمد) ਸੜਕੀ ਆਈ (آمد)। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਫਾਰਸੀ ਗਲੜ ਵਿੱਚ ਮਾਸੂਕ ਦਾ ਫਰਣ ਨਰ ਵਾਂਗ ਹੀ ਚਲਦਾ ਹੈ।

੪. ਫਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਨੂੰ ਪਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਸਿਰਫ ਕਰਤਾ ਹੈ ਬਦਲਦਾ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਕਰਤਾ ਤੇ ਕਿਰਿਆ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵੱਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

معطوفہ-تہਜਾਈ-شਕੀਆ-اسਤ-مਰਾਈ
(دوامی-نہی-آمر) ਚਾਰ ਵਰਤਮਾਨ-قرੀਬ-ਮੌਜੂਦ
- (صفارع-حال-استقبل) ਤੇ ਇਕ ਭਵਿਖਤ (مستقبل) ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ

ਵੀ ਇਹੋ ਕੁੱਝ ਏਨ । ਲੰਮਾ ਭਿੰਨ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ।

੯. ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਸਮਾਜਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਤੇ ਬਣਤਰ ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਹੈ । ਫਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਯ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ। ਚੰਗਾ ਮੰਡਾ (طفل نیک) — ਮੰਬੰਧ ਵਾਚੀ ਸਮਾਜ ਲਈ ਫਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਇਜ਼ਾਫਤ (زیر) ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ 'ਦਾ' 'ਦੀ' 'ਦੇ' ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਪਿਆਲਾ (تار سفال), ਸੋਨੇ ਦੀ ਅੰਗੂਠੀ (انگشتی طلا) ਆਦਿ

ਇੱਕ ਵੀ ਫਾਰਸੀ ਅੰਦਰ ਸਿਫਤ ਸਦਾ ਇੱਕ ਵਚਨ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਯ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ— ਜਿਵੇਂ ਮਿੱਠਾ ਸੋਬ (سب سبھیں) ਮਿੱਠੇ ਸੋਬ (سب سبھیں) ।

ਜਿਹੜੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਪੰਜਾਬੀ ਨੇ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚੋਂ ਤੱਤਸਮ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਏ ਗਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਬਦਲਦਾ । 'ਲੜੀਜ਼ ਖਾਣਾ' ਤੇ 'ਲੜੀਜ਼ ਖਾਣੇ' ।

੧. ਫਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਅਦੱਦ (عد) ਦੇ ਨਾਲ ਮਾਅਦੂਦ ਸਦਾ ਇੱਕ ਵਚਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ 'ਨਾਨ' (ਪੰਜ ਰੋਟੀਆਂ), ਵਿੱਚ 'ਨਾਨ' ਇੱਕ ਵਚਨ ਹੈ । 'ਪੰਜਾਬ' ਨੇ ਫਾਰਸੀ ਪਾਸੋਂ ਜੋ ਨਾਂਵ ਤੱਤਸਮ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਏ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਫਾਰਸੀ ਕਾਇਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ; ਜਿਵੇਂ, 'ਪੰਜ ਨਾਨ ਲੈ ਆ' । 'ਦੱਸ ਮਰਦ ਆਏ ਸਨ ।' ਇਥੇ 'ਨਾਨ' ਤੇ 'ਮਰਦ' ਇੱਕ ਵਚਨ ਹੀ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਜੋ ਫਾਰਸੀ ਕਾਇਦੇ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ ।

੨, ਫਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਕਿਰਿਆ ਧਾਰੂਰੂ ਤੋਂ ਤੇ ਅਸਤਮ ਤੋਂ ਕਿਰਿਆ ਧਾਰਾਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ਼ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹ ਝੁਕਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ 'ਸੁਣਨਾ' ਤੋਂ 'ਸਰੋਤਾ', 'ਕਰਨਾ' ਤੋਂ 'ਕਰਤਾ', 'ਹਰਨਾ' ਤੋਂ 'ਹਰਤਾ' । ਪਰ ਫਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਰੁਚੀ ਬੜੀ ਪ੍ਰਬਲ ਹੈ । ਉਥੇ ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਇੱਕ ਕਿਰਿਆ-ਧਾਰੂਰੂ ਤੋਂ ਅਸਤਮ ਤੋਂ ਕਿਰਿਆ-ਧਾਰਾਣ ਦੇ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ

ਬਹੁਤ ਘੱਟ । ਇਥੇ 'ਵਾਲਾ', 'ਵਾਲੀ' ਸ਼ਬਦ ਆਦਿ ਦੋ ਵਰਤੋਂ
ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਮੰਤਵ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ; ਜਿਵੇਂ ੦੯,੧੨ (ਸੌਣਾ
ਵਾਲਾ), ੦੯,੧੩ (ਜਾਣ ਵਾਲਾ), ੦੯,੧੪ (ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ)
ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਅਟ ਬਣਦੇ ਹਨ, ਪੂਰਾ ਵਾਕ ਲਿਖਣਾ
ਪੈਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਕਾਰਨ ਫਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਲਚਕ ਹੈ । ਅਸੀਂ
ਇਹ ਘਾਟਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਉਪਾਰੇ ਲੈਕੇ ਪੂਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

੯. ਫਾਰਸੀ ਵਾਂਝ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਵੀ, ਮਾਂ ਮਾਂ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ,
ਜਿਵੇਂ—ਸੁਣਨਾ ਤੋਂ 'ਸੁਣੈਂਟ' ਕਹਿਣਾ ਤੋਂ ਕਹਾਵਤ, ਲੜਨਾ
ਤੋਂ ਲੜਾਈ । ਫਾਰਸੀ ਵਿੱਚੋਂ ਲਏ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ
ਫਾਰਸੀ ਰੂਪ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ 'ਸ਼ਬਸੀਅਤ' ਠੀਕ ਹੈ
'ਸ਼ਬਸਤਾ' ਗਲਤ ।

